

c r e d o

evangélikus folyóirat | XXIII. évfolyam, 2017/3-4.

Credo – evangélikus folyóirat

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
XXIII. évfolyam, 2017/3–4.

Főszerkesztő: Zászkaliczky Zsuzsanna
Rovatszerkesztő: Papp Máté

A szerkesztőbizottság tagjai

Fabiny Tibor	Pröhle Gergely
Fábrí György	Réthelyi Orsolya
Ittés Gábor	Szabó T. Anna
Kézdy Pál, ifj.	Szebik Imre, ifj.
Potzner Ferenc	

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója

www.lutherkiado.hu

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Szöveggyongozó: Miklósné Székács Judit

Műszaki szerkesztő: Török Andrea

Grafika: Kurdi István

Szerkesztőség és kiadóhivatal

1085 Budapest, Üllői út 24.

Tel.: 317-5478, 486-1228, 20/824-5518; fax: 486-1229

Előfizetés egy évre: 2320 Ft. Fél évre: 1160 Ft.

Egy szám ára: 780 Ft

Előfizetés külföldre: 6840 Ft.

Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a kiadó könyvesboltjában (1085 Budapest, Üllői út 24.) és a Huszár Gál Papír- és Könyvkereskedésben (1052 Budapest, Deák tér 4.)

A Credo digitálisan is olvasható, előfizethető a www.digitalstand.hu oldalon.

Digitális előfizetés egy évre: 1152 Ft. Fél évre: 608 Ft.

Egy digitális lapszám ára: 320 Ft.

Nyomdai kivitelezés: Mondat Kft.

www.mondat.hu

Felelős vezető: Nagy László

ISSN 1219-6800

A borítón a soproni Eggenberg-ház toszkán oszlopos udvara látható. Eggenberg hercegnének mint a brandenburgi örgróf rokonának szabad volt házában evangélikus istentiszteletet tartatnia, amikor ez a városban tilos volt. 1674-ben jórészt erre a célra vásárolta meg a Szent György utcai épületet. Az istentiszteleteket 1676-ig tartották az udvaron. Ennek emléke a kőből készült szószerk. (Szőnyi István felvétele.)

Kedves Olvasóink!

A reformáció kezdetének 500. évfordulójához kapcsolódó – a Credo 2017. évi két dupla számában közölt – tematikus írásokat Fábrí György *500 –/+* című bevezető szövege, illetve Lackner Pál áhítata foglalja keretbe. Szintén a jubileumi esztendőhöz kötődik folyóiratunk „kegyelemről” szóló körkérdése, melynek válaszadói a fogalmat saját elkötelezettségük, nézeteik szerint személyes hangú vagy teológiai összefüggésbe helyezték. Fabiny Tibor különleges párhuzamot von Luther, illetve Shakespeare alakja között *Luther paradox teológiája és Hamlet, a wittenbergi diák* című tanulmányában, míg Ittés Gábor *Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének időpontja?* alcímű értekezése a szóban forgó évfordulós ünnep hagyományának háttértörténetére irányítja a figyelmet. Az evangélikus egyházzene témakörét járják körül H. Hubert Gabriella és Ecsedi Zsuzsanna elemzése, amelyek Horváth Géza Luther bibliafordításairól szóló szövegével és Lackfi János *Luther* című animációs forgatókönyvének nyolcadik fejezetével együtt ugyancsak a reformáció alapjaihoz kapcsolódnak. De nemcsak a Luther-féle tételek wittenbergi kiszögelésének emlékére volt 2017, hanem a 200 éve született Arany János költészetének is. Az ő életművéhez kötődik Korompay H. János tanulmánya a költő 1834-ben készített prédikációjáról, K. Sebestyén Nóra esszéje Arany modern pedagógiai szemléletéről, valamint egy recenzió Nagy Villó tollából a Petőfi Irodalmi Múzeum *Ónarckép álarckokban* című Arany János-emlékkiállításáról.

A szerk.

Az Ittés Gábor tanulmányában (47–63. o.) látható képek forrása:

1. kép. http://78.media.tumblr.com/d4496129cda4780c07074dfcecb06807/tumblr_o75qvc1ZEV1ugyavxo1_1280.jpg
2. kép. www.stynxno.net/wp-content/uploads/2013/10/2148474542_4921e659e9_z.jpg
3. kép. www.theglade.com/toleblog/wp-content/uploads/2015/05/Luther-Thesenanschlag.jpg
4. kép. www.briefmarkenwelt24.de/images/product_images/popup_images/HNGSISM17010.jpg
5. kép. http://journal.lhbsa.de/wp-content/uploads/sites/2/2017/09/Steinmetz_Luthers-Brief-31.10.jpg
6. kép. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Reformation_centenary_broadsheet.jpg
7. kép. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/weigel1697/0454/scroll1>
8. kép. www.biblosfoundation.org/wp-content/uploads/2017/07/Luther-posts-his-95-theses.jpg
9. kép. www.kuenker.de/img/00089/00313q00.jpg
10. kép. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/2f/Lutherstadt_Wittenberg_09-2016_photo06.jpg

Horváth Géza portréját © Fákó Árpád készítette.

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo evangélikus folyóirat Cyclus öszept környezetbarát papíron jelenik meg.

500 -/+

Igazi áldás, hogy ma élő nemzedékeinknek jutott a reformáció ötszáz évvel ezelőtti indulását ünnepelni. A fél-ezres számnak persze sem üdvtörténetileg, sem teológiailag, sem bármilyen más tartalmi szempontból nincs jelentősége. „Eszttékuma” azonban olyan súlyt adott Luther reformátori színre lépésére való emlékezésünknek, ami az önvizsgálat kikerülhetetlen megállító tábláját tette egyházunk tagjai, gyülekezetei, intézményei, szolgáltatói útjába. Egyben az evangéliumhirdetés (mai szóval: marketing) jó kommunikációs pozíciójú lehetőségét is kínálta számunkra.

Sok ezer magyarországi evangélikus dolgozott azon, hogy olyan események, kezdeményezések, alkalmak fém-jelezzék az ünnepet, amelyek valóban megállítanak és számvetésre készítetnek bennünket. A szokásos évfordulós kérdések (Hogyan maradhattunk meg a hitben ötszáz éven át? Miképpen kell érteni ma azt, ami valahogyan hangzott akkor? Mit mondana ma Luther erről meg arról? Mennyire más volt/van/lesz bármi is? stb.) rutinjain túl felfrissített és napi evangélikus valóságunkhoz kötődött mindez. A tematikus bibliaórák, teológus előadók meghívása, a reformáció helyszíneire szervezett utazások, hit- és közösségerősítő programok, tudományos kutatások, rövidebb és hosszabb futások nem csupán emlékeztek a reformációra, hanem támogatást adtak annak megélésében/megértésében is. A közös programok, beszélgetések, közös hitmegélési élmények pedig erősítették a gyülekezeti, egyházi összetartozást.

Mindez elegendő aranyfedezete afeletti jóérzésünknek, hogy egyházunk tagjai valóban megálltak az ötszáz éves mérföldkőnél, és gondot fordítottak a lutheri örökség végiggondolására. Ezzel szemben az egyházi életünkben olyannyira sajnálatosan elterjedt szálkakeresés méltatlan, sokak örömet elrontó kötözködés volna. Különösen, hogy számunkra az emlékművek érvényességénél, a felekezeti megjelenések méricskélésénél, a politikusok szereplési lehetőségekre való rárepülésénél sokkal fontosabb szembenézni az ötszáz éves „95 rákérdezés” első pontjával: mire jutottunk a megtéréssel a jubileumi év minden egyes napján?

Ebből, a hit megélésének mélységéből, Krisztus követésének imperatívuszából levezetve van csak értelme megítélnünk, mire jutottunk ezzel az ünneppel.

Kétségtelen sikerünk, hogy láthatóan lettünk evangélikusok. Tágabb közösségünk, az egyházas kisebbség és az egyház nélküli, vallástalan többség számára egyaránt tudatosodott, hogy Luther egyháza él, és igenli az életet Magyarországon is. Történeti értékeink, történelmi szerepünk, művészeti és tudományos hozzáadott értékeink, közéleti hagyományunk evangélikus mivolta hangsúlyt kapott. Vannak, akik ezt felszínes kultúrprotestantizmusnak tekintik, amely elviszi a tekintetet az evangélium felrázó üzenetéről. De az ilyen kishitűség helyett miért is ne bízhatnánk abban, hogy ha ezekkel a vitathatatlan teljesítményekkel figyelmet keltünk az egyház iránt, akkor lesz olyan ereje az igének és hirdetésének, amely ott marasztalja ezt az odafordulást? Például az Evangélikus Országos Múzeum az ország legforgalmasabb közlekedési terére merész és eredeti formát használva reformátori és evangélikus kapcsolódású szövegekkel nyitott rá – s a zsalugáterek mögötti térben a nemzetközi színvonalú kiállítási és

múzeumpedagógiai megoldások a misszió legeredetibb értelmének felelnek meg. Ahelyett, hogy fanyalgunk, ez inkább feladatot jelent az evangéliumot hirdető lelkész és nem lelkész testvéreink számára: képesek vagyunk-e hatékonyan beépíteni ezt a kommunikációs formát, tehát a múzeum inspiráló és modern kiállításait a gyülekezeti életbe, hittanoktatásba, bibliaolvasó közösségeink együttléteibe, ha kijöttünk az épületből?

A láthatóságunk erősödésének momentumait sorolhatnánk tovább, a közösen, egymást biztatva (időnként frusztrálva...) teljesített 1517 futáskilométertől kezdve az iskolai vetélkedőkön, koncerteken, kiállításokon, rajzfilmen, gyülekezeti találkozókon át a pompás és tartalmas kiadványokig. Egyenként vagy összességükben is botorság volna azt firtatni, hogy közvetlenül és éppen akkor szolgálták-e a megtérést – ezt nem a programokon kell számon kérnünk, hanem magunkon.

Keresztény mivoltunkból fakadó kérdésként azt javaslom inkább, hogy azzal vessünk számot: mennyire voltunk képesek felemelni a szívünket (a *Sursum corda* értelmében) a reformáció hitet újító lendületéhez? Mert ugyan mit számít bármelyik félrecsúszásunk, egyik-másik ellentmondásos körítésű rendezvényünk, a neofiták tülekedése Luther emléke körül ahhoz képest, hogy erősödünk-e a hitben, túl tudtunk-e lépni megosztottságainkon, jobban érvényesült-e a tanítás tisztasága a prédikációkban, a gyülekezeti életben, bünvallásunk őszintébb és életünket átjáróbb lett-e, megérintett-e minket a kegyelem és a megváltás örömhíre?! Egyszóval: tovább tudtunk-e menni Luther útján az idő nekünk kimért szakaszában?

Amiben az előrelépést egyértelműnek látom, az a keresztény megosztottság feloldása iránti elköteleződésünk megélése. A keresztény felekezetekkel végigvitt közös ünnepelés megannyi felemelő alkalma közül természetesen kiemelkedik a Lund templomában lezajlott találkozás Róma püspökével, Ferencsel, aki (nem melleleg) korunk egyik leginkább markáns keresztény egyénisége. Megszólít, felráz, vitára ingerel, hangsúlyainak és gesztusainak eliten kívülsége már-már reformátori reminiscenciákat idéz. A római katolikusokkal közös hitelvi pontokat kereső teológiai munka ugyancsak az anyaszentegyház egyetemességének helyreállása és a testvériesség megélése felé tett fontos lépés. Mindezek a fejlemények reményt adnak, hogy református testvéreinkkel is elindul egy hasonlóan mély, közös gondolkodás, amely sokkal fontosabb, mint a jelenlegi, túl sok evilági motivációval terhelt különbözőségünk.

Sajnos a mindennapjaink világi életének egyházunkba is átszivárgó szembenállásaiból nem tudtunk eléggé kiemelkedni az ünnepi évben. Reménység szerint e téren mindannyian eléggé aláztosak leszünk bünvallást tenni. Már csak azért is, mert a jó ideje formálódó „500+” nekiszánásunknak ez az egyik legnagyobb tehertétele.

Lehúzott és lehúz minket a Krisztus-követéssel igencsak erőltetetten kapcsolatba hozható kisszerűségeink, ideológiáink, hovatartozásaink egyházra rakódott vagy épp magunk által ráhordott törmeléke. Az ünnepi év egyetlen igazi kudarcának azt tartom, hogy nem tűnik úgy, mintha eleget ráztunk volna le magunkról ezekből. Márpedig sem teológiai, sem etikai, sem kegyességi, sem társadalmi tanításra vonatkozó vagy csupán vérmérsékleti-szervezeti vitáinkat sem tudjuk testvéri módon lefolytatni, ha mindegyre csak külső vonatkoztatási pontokat keresünk, ha ilyenek tartanak minket fogva. Hagyjuk el hát a kettős kormányzás (tudós teológusok szerint eléggé kifejtetlen, politikafilozófusok szerint eléggé lapos) lutheri mondását, és merjük reformálni magunkat egyfajta posztkonstantinuszi, vagyis a közülethez képest önelvű, de még inkább Krisztus-elvű egyházfelfogás jegyében!

Az ünnepi év ehhez előkészítette az „500+” indulását. Imádságos reményünk lehet, hogy ez az 500 valóban olyan pluszt adott, amely segít a reformáció második félévezredét hitvalló európai-magyarországi evangélikusként megkezdésünkre.

Szívátültetés

Lackner
Pál

„Új szívet adok nektek, és új lelket adok belétek: eltávolítom testetekből a kőszívet, és hússzívet adok nektek.”
Ezékiel 36,26

Általánosan elfogadott az a nézet, miszerint a kifejezések nagy része nyelv- vagy kultúrafüggő, még a teljesen magától értődő képek esetén is. Ez a műfordítás, de különösen is a jelen idejű tolmácsolás során nemcsak nagy nehézségeket gerjeszt, de esetenként még alig kikerülhető csapdákat is rejt: a képet választod-e vagy a tartalmat, mikor csúszik el egymástól értelemzavaróan és jóvátehetetlenül ez a kettő? A másfél nemzedékkel ezelőtt még magától értődőnek tartott természeti képek és hasonlatok nagy részét a mai, urbanizálódott korban már magyarázni és értelmezni kell, tanórán és szószéken egyaránt. A nagy romantikus mesélő, Jókai Mór óta a magyar nyelvben a kőszív sajátos, egyedi töltéssel rendelkezik, nemcsak orvosi, de kimondottan érzelmi, irodalmi kontextusban is. A sokszor egyedi nézeteket valló irodalmár és történész, Nemeskürty István ennek még sajátos politikátörténeti vetületet is adott. Mi, a modern világban ma élők, könnyebben kapcsolunk látványt a szavakhoz, mint a néhány évszázaddal vagy évtizeddel ezelőttiek. Ez a médiaforradalom, a vizuális információdömping egyik egyértelmű következménye. A képi élmények közül sokak számára vélhetően a tó északi partján fekvő balatonudvari temető lassan földbe süppedő, faragotszív-sírkövei lehetnek e tekintetben mérvadók: még Örkény István egyperces novelláinál is kompaktabb módon, talán Weöres Sándor egyszavas verseinek töménységével (vagy anyagukhoz méltó tömörséggel) mutatják be a könyörtelent és visszavonhatatlant: a kőszív már nem dobog, nem él.

Egyházi esztendőnk meghatározó pontjai a kezdetektől fogva ezzel a döbbenetes felismeréssel és a világot télen meghatározó depresszióval szemben egyértelműen és felvállaltan nem a halál bázisán állnak, hanem tudatosan és állandóan az életről szólnak. Az üdvtörténeti ív – amelyet mi az évenkénti ritmus miatt egyre inkább táguló spirálként élünk meg – a maga krisztocentrikusságában örök életigenlő, örökéletigenlő. Karácsony a téli napforduló, a legyőzhetetlen nap, a tiszta fény – azaz az újszövetségi biblikus szimbolika alapján a világ világossága – koordináta-rendszerében az ige testté lételéről beszél számunkra – legalábbis az északi féltekén. „Az Ige testté lett” – ez a nagy ajándék –, emiatt csomagolunk be mi is kisebb-nagyobb meglepetésnek szánt dolgokat. Luther szóvá is teszi, hogy a szülők ne Mikuláskor adjanak ajándékot gyermekeiknek, hanem ez legyen karácsonyhoz kapcsolódó esemény, hiszen nem Miklós, hanem Krisztus az igazi örömforrás. (Önkritikusan be kell vallani az ünnepi év végén, hogy reformáció 500 ide, reformáció 500+ oda, ezt a javaslatot mi, mai szülők és nagyszülők bizony egészen egyértelműen nem vesszük komolyan, sőt nem is törekszünk e reformátori tanács megfontolására.)

» Egyházi esztendőnk meghatározó pontjai a kezdetektől fogva, ezzel a döbbenetes felismeréssel és a világot télen meghatározó depresszióval szemben egyértelműen, és felvállaltan nem a halál bázisán állnak, hanem tudatosan és állandóan az életről szólnak. »

Az ajándéknak néha – életkorfüggő módon – a csomagolása a fontos, pláne, ha zörög és fényes. Máskor a mennyisége vagy a mérete, nagysága a domináns – ez a kisgyermekkor felett már gyakran komoly jellemhibára utaló jel. A méretével, anyagával, színével, ízével, netán eljárásával előfordulhatnak természetesen kisebb-nagyobb problémák vagy félreértések, de ezek szerencsére általában, ha közben „világok omolnak is össze”, lényegében nem halálosak. Ezékiel próféta – lévén nagy próféta – rengeteg képet használ jövődöléseiben és

igehirdetéseiben, amelyek sokszor nem harmonikusak, némelyek szerint gyakran korhatáros jelet kellene viselniük. (A régi rabbik nagy része már az intertestamentális korban is csak alapos előtanulmányokkal rendelkező felnőttek számára javasolta e mű olvasását, de egyértelműen nem az istentiszteleti használatra vagy a nyilvános tanítás alapjául szánták...) A lassan, de biztosan kifutó reformációi jubileumi év ígéje is egy nagyon kemény kép, a megkövesedett, élettelen, halott szív képe. Ásatások leletei ugorhatnak szemünk elé, különösen is a vulkánkitörések áldozatai vagy a tözegmocsarakban mumifikálódottak tetemei. A szív köztudomásúlag a keringés motorja, ha megáll, élet sincs már. Idén emlékeztünk arra is, hogy éppen ötven éve sikerült az embernek a régi elképzelés, a tudomány

határainak ismételt fessegetésével először emberen szívet cserélni, átültetni. Ez a dél-afrikai Christian Bernard professzor és csapata nevéhez kötődő élethosszabbítás – amely először csak hetekben, hónapokban volt mérhető – máig is mindig egy másik ember egyébként bekövetkező (általában baleseti) halálának köszönhető, hiszen a szív nem lévén páros szerv, élő donor nem jöhet szóba, mint a vese, vagy részleges donáció lehetősége, mint a máj esetében – az etika és a medicina eme izgalmas kérdéskörét most azonban ne nyissuk meg.

Az ősi prófécia is ezzel vagy ehhez nagyon közeli logikával közelítendő meg a karácsonyi időben (is): a használhatatlan, működésképtelen – azaz élettelen –, régi (a kőszív a szimbóluma) helyett nekünk juttatott új élet (amelyet a hússzív jelképez), csak egy másik élet árán adható. Isten nem egyet, valami általánosat, valami tucatjellegűt, hanem az egyetlent adta ezért értünk. Azt a Jézust áldozta fel, akinek testté lételét, születését ünnepeljük, aki ezért az igazi ajándék a számunkra. A csomagolása egyszerű, a betlehemi jászol – amely nem zörög, talán nem is nyikorog, de fényes, amikor a csillag fénye rávetül. Fizikai mérete pontosan az evangéliumokból nem ismert, de mint minden újszülötté, vélelmezhetően igen kicsi. Történeti és üdvtörténeti súlya és jelentősége ezzel szemben lenyűgöző: felmérhetetlen és felfoghatatlan. Mindössze csak egy volt, van, lesz belőle, mert megismételhetetlen áldozata az emberiség történetének legnagyobb fordulópontja. Időszámításunk, értékrendünk origója a betlehemi gyermek, a názáreti mester, Jézus. Ő a viszonyítási alap, a kezdőpont, akihez – mint a rossz táncos, aki a kályhához tér vissza az újrainduláshoz – megtérhetünk: újra s újat kezdeni. Ehhez még az erőt is ő adja, hiszen nemcsak szívátültetést kaptunk tőle, de vérátömlesztést is általa, mert kiomló vére tisztított meg minket egyszer s mindenkorra.

” Isten nem egyet, valami általánosat, valami tucatjellegűt, hanem az egyetlent adta ezért értünk. Azt a Jézust áldozta fel, akinek testté lételét, születését ünnepeljük, aki ezért az igazi ajándék a számunkra. ”

Lackner Pál a Magyarországi Evangélikus Egyház Püspöki Tanácsának titkára.

Körkérdés a kegyelemről

2017-ben, a reformáció elindulásának 500. évfordulóján a kegyelemről tettük fel körkérdésünket. Luther életének központi kérdése – „Hogyan találhatok irgalmas Istenre?” – vezette a reformátort a sokat idézett négy solus megfogalmazásához. „Egyedül a Szentírás. Egyedül a hit. Egyedül Krisztus. Egyedül a kegyelem.”

A kegyelemről szóló tanítás szorosan összefügg nemcsak a reformáció elindulásával, az új tanok gyors elterjedésével, hanem a közeledő karácsonyi ünnepekkel is.

Arra kértük szerzőinket, állítsák a fogalmat saját elkötelezettségük, nézeteik szerinti – személyes hangú vagy teológiai szempontú – összefüggésbe.

Az isteni kegyelemről

Az idei esztendőben a reformáció ötszáz éves jubileumi fényességének árnyékában csendesen húzódik meg Szabó Magda író (1917–2007) születésének századik évfordulója. Debrecen e „lokálmatrióta” szülötte a protestáns ősök örökségének legalább egyötödét azonban méltán megérdemli, a szellemi értékek tekintetében mindenképpen. A tiszteletére emelt emlékház kiállításának hanganyagából most egy mondat kívánczik felidézésre, ha nem is a szó szerintiség pontosságával, annál inkább a tartalom továbbadásának igényével: „Az élet rossz, igazságtalan és kegyetlen, nekünk az életben mégis a jót, a kegyelmet és az igazmondást kell gyakorolnunk.” Kissé kielezve az író üzenetét, az igazság és a jóság mellett tehát a kegyelem is gyakorlati kérdés, nem pedig elméleti! Szabó Magda nemcsak szépíró volt, a briliáns fantázia embere, de református egyházi főgondnok is, megannyi gyakorlati feladattal.

A Reményik Sándor versében¹ gyönyörűen megénekelt „magától” nem a kegyelem működésének automatizmusára utal. Az ég megnyílása, a velünk szembesétáló, szépen mosolygó csillag, a megszűnő vihar, az éledő remény, a friss gyümölcsstermés mind-mind történet, cselekvést feltételeznek. A magától működő termőföld a jézusi mondásban (Mk 4,26–29) sem valamiféle természeti „terülj-terülj, asztalkám”. A példázat görög szövege szerint azért automata a föld, mert a magvető *nem tudja*, hogyan sarjad és nő az abban elvetett mag. A termés végeredményben nem a magvető mezőgazdasági ismeretein, tehetségén, szorgalmán és rátermettségén múlik. Nem tudásunk miatt személyes vagy akár közösségi, társadalmi tragédiáinkat sohasem szabad a kegyelem számlájára írunk, mintegy annak defektusaként róva fel a számunkra kellemetlen, életünket és sorsunkat megnehezítő változásokat.

A legnagyobb és jobbra megmagyarázhatatlan csapások elszenvedői, a történelem kárvallottjai is csak arra

¹ Reményik Sándor: *Kegyelem*. https://sese.web.elte.hu/versek/rs_kegyelem.html. Megtekintés: 2017. november 9.

juthatnak, mint a költő, Pilinszky János *Vesztőhely télen* című versének végén: „Semmit sem tudunk”.² A kegyelem egyrésztől ugyan Isten cselekvése, a tér és az idő korlátai között azonban úgy lesz felismerhető, teológiai értelme úgy nyer szociológiai megvalósulást, ha a kegyelmet másrészt *működtetjük* is. A kegyelmet gyakorolni kell! Arról feltételes módon beszélni nem érdemes. A kegyelem nem lehet fiktív, ellenben mindig effektív: gyakorlati értelemben mindig konkrét helyzetekben nyilvánul meg. Valós alternatíva, a lehetősége mindig adott. Helyette lehet mást választani, pótolni vagy kiváltani azonban nem lehet mással. Olyan bibliai alapú teológia nem létezik, amely kimerülne az elméleti bölcselekedésben, és ne kísérnék a szeretet látható és tapasztalható jelei. Luther szerint a keresztény hit nem más, mint az Isten kegyelmébe vetett eleven és bátor bizakodás, olyan bizonyosság, amelyért ezer halált is vállalnánk.³ Ahol a cselekedetek és a szeretet nem törnek ki, ott a hit sem valóságos, és Krisztust sem ismerik igazán.⁴

Merjük hát *gyakorolni* a kegyelmet úgy, akár a jóságot és az igazmondást! Isten társai, partnerei, az ő népének tagjai lehetünk a kegyelem működtetésében is azzal a bizalommal, hogy a kegyelemnek nincs memóriája, nem rögzít adatokat, mint egy számítógép vagy telefonkészülék. A minden információ birtokában levő Teremtő önmagáért eltörli álnokságunkat, és nem emlékezik vétkeinkre (Ézs 43,25; Zsid 8,12; 10,17). „*Amilyen messze van napkelet napnyugattól, olyan messzire veti el vétkeinket*” (Zsolt 103,12), és irgalmasan bánik ezer nemzedéken át azokkal, akik szeretik őt, és megtartják parancsolatait (2Móz 20,6).

Bácskai Károly biblikus teológus, teológiai tanár

² Pilinszky János: *Vesztőhely télen*. <http://www.nagel.hu/pilinszky-janos/vesztohely-telen.html>. Megtekintés: 2017. november 10.

³ „Aki magukénak tudja [ti. a hit bizonyosságát – B. K.], boldogan, bátran és víg szívvel viseltetnek Isten és a teremtmények iránt, mert ismerik az isteni kegyelmet és ebben bizakodnak, a hit és a Szentlélek erejével. Az ilyen emberek a kényszerűségtől szabadon, kedvvel és szívesen munkálkodnak, mindenféle jót cselekednek, mindenkinek szolgálnak, mindennemű szenvedéseket eltűrnek Isten szeretetéért és az Ő dicsőségére. Így lehetetlenné válik elválasztanunk a cselekedeteket a hittől, olyan képtelenséggé, akárha a fényességet akarnád elvonni a tüztől.” In: LUTHER Márton 1995. *Előszók a Szentírás könyveibe*. Szerk. ifj. Fabiny Tibor. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther Könyvek 2.) 133. o.

⁴ Uo. 125. o.

Isten karjában

„*Mid van, amit nem kaptál?*” (1Kor 4,7)¹ Pál apostollal együtt én is így gondolkodom az életemről, életünkről. Teológuskorom óta izgatott ez a kérdés: mi az én „oldalam” (mai szóhasználatul a „hozzáadott értékem”), a szabad akaratom felelőssége az Istentől kapott adottságaimmal szemben. Biztos vagyok abban, hogy van felelősségem. Pál apostol is így vall: „*Nem érzem ugyan magam semmiben sem bűnösnek, de ez még nem jelent megigazulást*” (1Kor 4,4). Sok töprengés és imádság után ma úgy gondolkodom erről a titokról, hogy egyszerre kell vallanunk, hogy minden kegyelem, vagyis Istentől ingyenesen kapott ajándék, ugyanakkor tudatában kell lennünk annak is, hogy mindig rajtunk is múlik az üdvösségünk, megigazulásunk. Ezt úgy tudom megfogalmazni, hogy az Úristen csodálatos ajándékozó szeretete arra tesz képessé bennünket, hogy szabadon-felelősen is képesek legyünk meghozni döntéseket. Pál apostol mondatát idézem, aki így vall: „*...alkalmasságunk Istentől való. Ő tett arra alkalmassá, hogy az Újszövetség szolgái legyünk.*” (2Kor 3,5–6) Valószínűleg az a helyzet, hogy soha nem bízhatom el magam.

¹ A bibliai idézetek a Szent István Társulat bibliafordításából származnak.

Naponta törekednem kell arra, hogy egész szívvel az Úristen akaratát kövessem. Ugyanakkor naponta bűnbánattal meg kell vallanom, hogy mihaszna szolga vagyok, hiszen nem tettem többet, mint ami a kötelességem (Lk 17,10). Életfilozófiám így hangzik: Úgy tégy erőfeszítést, mintha minden tőled függne, és ugyanakkor úgy imádkozzál, mintha minden Istenen múlna. Egyszerre!

„Isten kegyelméből vagyok az, ami vagyok” (1Kor 15,10). Pál apostol soha nem szédül meg a saját erőfeszítéseitől, áldozataitól, de sikereitől sem. Tudja, hogy honnan jött. Hálát ad mindenért, megköszön mindent. Nagyon szeretek elgondolkodni az „adottságaimról”. Hol és mikor születtem? A családom, rokonságom, iskolám, tanárain, papjaim. A csodálatos földrajzi környezet, ahol gyerek lehettem. Az évszakok, a szép természeti tünemények: naplementék, hajnalok, csillagos ég... Az olvasmányaim, amelyeket „véletlenül” kezembe kaptam, kezembe adtak. A találkozások nagyszerű emberekkel. A „véletlenek”. Éppen akkor, ott... Templomaim. A felejthetetlen szentmisék, ünnepek, csodálatos zenei élmények, boldog imádságos percek.

János apostol Isten mindent megelőző szeretetére utal. Mielőtt még ismerhettük volna, ő már szeretett. Nem mi szerettük őt, hanem ő szeretett minket mindent megelőző és felülmúló szeretettel (1Jn 4,10).

„Gyöngeségünkben segítségünkre siet a Lélek, mert még azt sem tudjuk, hogy kell helyesen imádkoznunk.” (Róm 8,26) Vagyis mindig Istené a kezdeményezés. Mint egy édesapa, aki felemeli gyermekét, hogy ő érjen el valamit. Mintha a maga erejéből tenné.

Nagyon szeretem a 117. zsoltárból ezt a sort: „...az Úr jobbja felemelt engem”. César Franck csodálatos zenéje mindig megérint: *Dextera Domini exaltavit me*. Számomra ez a kegyelem csodája. Isten karjában lenni.

Ez az isteni szeretet egészen személyes kapcsolatot jelent Jézus Krisztusban. Pál apostolnál jobban nem tudom kifejezni: „Élek, de már nem én, hanem Krisztus él énbennem. Minthogy azonban most még testben élek, Isten Fiának hitében élek, aki szeretett engem és feláldozta magát érttem.” (Gal 2,20) Ezért „számomra az élet Krisztus” (Fil 1,21), ő a kegyelem.

Beer Miklós római katolikus megyés püspök, a Váci Egyházmegye püspöke

A kegyelem mint életállapot

A kegyelem teljessége egy bensőséges, Isten dicsőségét e világban is kiteljesítő kapcsolatba foglalja az embert, az egyházat és a Szentháromság egységét. Istennek a Jézus Urunk alázatában és a kereszthalálával elnyert kegyelemben is megmutatkozó különleges szeretete, hogy „nem él vissza” az ember és az egyház hozzá fűződő kapcsolatában betöltött, kizárólagosan domináns szerepével. Mindez arra tanít, sarkall és egyben kötelez minket, hogy új életet nyervén Isten kiáradó szeretetéből a saját, önös érdekeinket életünk minden pillanatában szorítsuk vissza, és el nem lankadó, alázatos figyelemmel fürkésszük azt, hogy Istennek mi a szándéka az életünkben megvalósuló szolgálatunkkal.

A kegyelem ajándékainak a Miatyánk első két szava az egyik legtömörebb kifejezése. Krisztus Urunk a „Mi Atyánk” szavakkal a saját testvéreivé emelt fel bennünket. Ezzel a két szóval is megmutatta azt, hogy megtestesülése, élete, kínhalála, pokolra szállása és feltámadása Istent közös és egyben személyes, tegező módon megszólított Atyánkká tette meg.

A kegyelem kiáradásának emberi gondolkodásunkkal felmérhetetlen gazdagságára Jézus a Miatyánk zárószóiban megmutatkozó teljességgel adott egy igen gyönyörű példát nekünk.

Mert tiéd az ország: Isten a létével és a világ megteremtésével egy emberi ésszel felfoghatatlanul hatalmas teret feszített és feszít ki, amelynek megélése közben törpévé válik minden emberi szó, és marad egyedül az Isten teljességét befogadó, fenséges, szemlélődő csend.

...és a hatalom: Isten végtelen tere nem üres. Krisztus Urunk életével, tanításaival, a keresztyén hit kétezer éves történelmének egészével Isten irányt mutatott és mutat nekünk életünk minden pillanatában. Ezzel Isten értelmet adott és ad annak a térnek, amelyet létével kifeszít, és amelyet a teremtéssel megélhetővé tett. Jézus a számunkra is felfoghatóvá és követhetővé tette az Isten hatalmában megmutatkozó irányt, megmutatván nekünk az igazságot és az utat, amelyet ő jelent, és segítve minket az ő útján való járásban életünk egész menetében.

...és a dicsőség mindörökké. Amen! Isten sugárzó dicsősége mozgással és étellel tölti meg az iránnyal bíró, végtelen teret. A Szentlélek zsengeje a jóság és a szépség folyamatosan új és új formáit hozza a teremtett világba. A Szentlélek életünk egészét megváltoztató, elsodró ereje Isten dicsősége örökkévaló reánk áradásának, a gondviselésnek az egyik megélhető példája. Isten végtelen tere, a térnek értelmet és irányt adó hatalma, valamint a térbe mozgást és életet vivő dicsősége a világ létezmódjának a lényegét írja le és adja meg. Jézus Urunk áldozata miatt Isten megmásíthatatlan akarata velünk, hogy világa teljességének és örömének a maradéktalan részesévé váljunk. Így a kegyelem új értelmet ad az életünknek, amikor minket Isten gyermekeként helyez be ebbe a világba mind a földi életünkben, mind pedig az örök életben.

Hogy szubjektív megérzéseim után az írásnak valami értéke is legyen, soraimat az *Evangélikus Életben* olvasott idézettel zárom. Széll Bulcsú nagyszerűen összefoglalta e soraiban a kegyelem kiteljesedésének útjait: „Van, aki előbb hall Isten szeretetéről, és azzal válaszol erre, hogy rábizza az életét. Van, aki meglátja a bűnét, megérti, hogy elveszett, és Jézus érte halt meg, én ennek nyomán indul el bűnbánattal az Isten útján. A lényeg az, hogy mindketőnek meg kell történnie.” Ámen.

Csermely Péter biokémikus, hálózatkutató

Mi jut eszembe a kegyelemről?

Nyolcvanhárom napsütéses februárja a gazdagságot jelentette életemben: kétgyermekes édesanya lehettem! Ragyogva tologattam az utcán hathónapos Marcikánkat. Négy és fél éves Dorka lányunk egyik kezével a babakocsiba kapaszkodva, büszkén lépkedett mellettem. Egy alkalommal az egész óvodai csoportja meglátogatott bennünket, s Dorka csillogó szemmel mutatta be pajtásainak a kisöccsét.

Azokban a napokban kezdett Marcika „szabályosan” nevetgélgni. Addigi jókedvű repesésének gurgulázó hangjait egyszer-egyszer már a gyöngyöző kacagás hangjai váltották fel. Igen, ez volt életemben a gazdagság. Még Dorka előtt volt első gyermekünk, Domokos elvesztésének fájdalmát is elfogadtatta velem.

Amikor márciusban hirtelen kiderült, hogy mind Marcika furcsa köhögését, mind magas lázát, mind különös, ferde fejtartását az encefalitisz, a fertőző agyvelőgyulladás vírusa okozza, már késő volt. Tíz napon át küzdöttek életéért az orvosok, aztán elengedték őt az örök életbe.

Akkor azt éreztem, hogy zuhanok. Halálosan fáradt voltam, legszívesebben hagytam volna, hogy essek a semmibe. Kiáltoztam, hívtam Istent, s ő Dorka kérdéseit, huncutságát, élenkségét, énekét és játékos kedvét küldte nekem. Nagy nehezen megvettem a lábam, felálltam és lépkedtem, ha kellett, futottam, Dorka kedvéért még táncoltam is.

Így telt el két év. Mosolyogva, belül azonban üresen. Olyan voltam, mint a kiszáradt borsóhéj, amelyből ki-peregtek a szemek. Szinte hallottam, amint lényegemet veszítve, üresen zörgök. Férjem velem együtt botladozott ezen az úton.

Egy nap, a Bibliát lapozgatva megakadt a szemem egy mondaton: „*Az az ígéret, amelyet ő maga ígért nekünk, az örök élet.*” (1Jn 2,25)

Nem először olvastam, nem először hallottam, de addig mindig elshantak fülem mellett a szavak. Most meg mintha eső permetezné a kiszikkadt földet. Még az illatát is éreztem. A szavak megteltek élettel, s megérintett valami: az otthon melege. Világosság gyúlt bennem, felsóhajtottam: „Hála neked, Uram, mert megértetted velem, hogy gyermekeink a legjobb helyen: otthon vannak, nálad vannak! Tudom, felesleges, mégis arra kérlek: vigyázz a gyermekeinkre, Uram!”

Rá tudtam nevetni Dorka lányunkra. Reméltem, hogy nem veszi észre a különbséget, és ő megérezte, hogy most végre egészen vele vagyok. Hozzám bújt és mesét kért.

Sok év telt el, és én azóta is mesélem ezt a történetet. Nem tudok betelni a pillanat csodájával, amikor a sokszor hallott, sokszor olvasott betűk élettel teltek meg, s beköltöztek a szívembe, hogy melegítsenek és reményt adjanak a holnapokhoz. Nem történhetett meg a magam erejéből, csakis a Teremtő kegyelméből. Igen, ez volt eddigi életemben a legmegrendítőbb kegyelem.

Döbrentey Ildikó író

Egészen más hang

Egészen más volt a hangom, mint azelőtt – mondta nekem egy igehirdető, aki rettentő bűnbe esett, majd bűnvaló-lomás nélkül szolgált még tovább, később pedig felvételtől meghallgatta saját prédikációját ezekből az időkből. Egészen más volt a hangom, mint azelőtt – mondta nekem az igehirdető, és ez azóta is gyakran jut az eszembe.

A bűnös ember máshogy van Krisztussal, mint a többiek. Nem tud csak úgy sietni hozzá, nem tud csak úgy ránézni, nem tud csak úgy szólni hozzá, nem tudja csak úgy megvallani őt. Mert a bűn elszibbasztja a lábat, hunyorgóvá teszi a szemet, dadogóvá a hangot. A bűn nem engedi, hogy ne ismerjem fel: fogalmam sincs, ki vagyok. Egészen megdöbben, és megakasztja az időt is, mert sosem gondoltam volna, hogy ezt én megtenném, és mégis. Akár egy száguldó kerékpáros, akadály kerül a küllők közé, a kerék azonnal megáll, a bringás pedig fejjel előre zuhan. Mindenképpen fejjel előre zuhan, akármilyen nyeregben ült is előtte. Innen nézve aztán mások az arányok, mint a nyeregben ülve. A bűnös magát idegennek tapasztalja, mintha kívülről csodálkozna rá magára – ez ő lenne? – és elborzad attól, amit lát. Elkerülhetetlen az elbizonytalanodás, hiszen ha eddig azt hitte magáról, és mégsem, akkor miben nem tévedhetett? Derengeni kezd, hogy talán Krisztust is félreértette, hogy benne is inkább magát látta, ami neki kellett, de tán magát Krisztust szóhoz jutni nem hagyta.

A bűnös a szétszakadás határán áll. Ez a határon állás kegyelem. Ez az a hely, ahol Krisztus végre szóhoz tud jutni, mert én már semmit sem tudok mondani. Mikor már meglehet, róla is lemondanék kétségbeesésben, váratlanul élém áll, és különös nyelven szól. Különös, mert az én nyelvem, amelyen nem tud hozzám szólni senki, sem az anyám, sem a szerelmem, sem a gyermekem, de ő ennek az én nyelvemnek minden csínját-bínját ismeri. Egészen érti a bűnöst, és ezzel olyan közösséget teremt, amelyet azelőtt az nem ismert, amelyről sosem gondolta volna, hogy lehetséges. A bűnös néma. Nem jutok szóhoz. Csak figyelek. Ő szól, és ebben a szólásban egészen meglep, hiszen

magát valahogy tágasabbnak, otthonosabbnak jelenti ki, mint ahogy a bűnös elképzelte. Egészen közel lép hozzá, átöleli, és ebben az ölelésben kiszakad a bűnösből, amit most lát csak világosan: bűnös vagyok, ha nem tartasz meg, összecsuclok, földre rogyok, és beisz a száraz föld, mint a vizet, mintha soha nem is lettem volna. De nem engedi. Hóna alá nyúl, talpra állítja, megerősíti. Nem olvadok el sem én, sem a világ nem olvad el, mert ő itt van, és van tovább. Mintha először jutnék levegőhöz hosszú idő óta, mintha eddig nem is lélegeztem volna, nem is értem, hogy maradtam meg. Kitágult tüdővel térek újra magamhoz, és már szaladnék is tovább örvendezve, állítanám fel a kerékpárt, pattannék fel a nyeregbe, mikor ráeszmélek az engem újra létre bátorító tekintet komolyságára: én, Krisztus vagyok az, aki összecsuclottam, hogy te ne rogyj össze, én zuhantam a földre, hogy te állj, engem ivott be a száraz föld, mint a vizet, hogy te legyél. Megállok, megdöbbenek újra, dadogok, hisz' eddig fogalmam sem volt, ki vagy, ki vagyok – ez lennék én? – megakad az idő is. Aztán úgy indulok tovább, hogy nem akarok nélküle, úgy örvendezek, hogy tudom, kötelezett vagyok, bátor vagyok arra, hogy függjek tőle.

Egészen más volt a hangom, mint azelőtt – mondta nekem egy igehirdető, és ez azóta is gyakran jut az eszembe. Gyakran jut eszembe, mert én is dalolni akarok Krisztusról, ő pedig azt akarja, hogy a hang tisztuljon, még ha ennek az is az ára, hogy egy ideig hamisan éneklek, sőt akár el is hallgatok. A hangolás tartson, amíg élek. Hangolódó legyek, semmint hangolt. Krisztusra szükségben, semmint Krisztust birtokolva. Legyek bűnös inkább, mint igaz.

Horváth Orsolya biblikus teológus, teológiai tanár

Három tételben

Évek óta küzdök Istennel. Cipelem magammal. Amikor úgy hiszem, elaludt, foglalt, egyebek: megszököm! Nyakamba veszem a világot, keresni kezdek egy másik istent. Olyat, ki szót ért küzdőtársammal és velem. Messzire el nem jutok. Megijedek, visszafutok, bocsánatért esdeklek, és megadóan várom, hogy agyoncsapjon vagy megkegyelmezzon. Nem tagadom, volt, hogy haragudtam rá, zsarnoknak gondoltam, aki a fogságok leggyötrelmesebbikét mérte az emberre, hogy az sem az életben, sem a halálban nem menekülhet előle. De végül megszerettem. Megtanultam futni Istentől Istenhez. Panaszkodni Istennek Istenről. Így cselekedtek a szüleim és az őseim is. Ezt az Istent hagyták rám, ezt az Istent ők hagyták rám, szintúgy (a hitbéli) nyughatatlanságot, és a hűség – legyen bár lehetetlenség –: kötelez.

Harminckilenc esztendeje jár hozzám az Isten. Körém építi világát. Látja, hogy önfeledten járom utamat, búban egyszer, máskor derűsen. Szorgosan követ, hogy mindenben jelen legyen. Tudja: aki a lelkét eltitkolja, bármikor összetörhet. Megáll az ajtóban. Kopog, várja: megnyitok, bezárok? – gyötrelme gecsemánéi, golgotai. Szeretet ez is! – sóhajtja. Ingázni a kulcslyukba. Szüleiddel, őseiddel is ekként cselekedtem, mert a szeretet nem tud mást. Ilyen az Isten. Ez az Isten. És Isten sem akarja azt, ami lehetetlen.

Több, Istent követelő lázamban gyóntatótyám egyszer megkérdezte: Meg tudom-e idézni Istent? Nem! – válaszoltam. Nos, elzavarni sem tudod! – tette hozzá. Valamiképpen ez lett nálam a kegyelem meghatározása.

Iancu Laura író, költő, néprajzkutató

Extra Christum nulla salus!

Lestyán Goda János fasori *Reformációi emlékműve* alapvető biblikus igazságról tanúskodik. És itt nem egyszerűen a négy pillér = négy solus/sola egyenletére gondolok. Hanem arra a sokszor elfelejtett felismerésre, hogy a négy pillér, ahogy az alkotó mondta, „a négy evangéliumot, vagy ahogy a feliratok hirdetik: a négy »solust« képviseli” – de úgy, hogy a *Solus Christus!* feliratot hordozó pillér *magasabb* a másik háromnál!

Hát hogyné lenne magasabb?! Hiszen a négy között az a központi jelentőségű. Ahogy egy jelentős német lutheránus katekizmus (*Evangelischer Erwachsenenkatechismus*) írja: „A másik három solának lényegében nincs más funkciója, mint az, hogy a *Solus Christus!* igazságát kiemelve és biztosítsa.” A kegyelemről is csak így, ebben az Istentől rendelt összefüggésben gondolkodhatunk. A krisztológia az ige, az evangélium szíve közepe, a kegyelem csatornája!

Azért kell kompromisszum nélkül, a kizárólagosság igényével ragaszkodnunk az „egyedül Krisztus”-hoz, mert egyedül Jézus Krisztus az a személy, akinek történetében és halálában a bűn hatalma megtörtetett, megítéltetett és végérvényesen legyőzött. Vagyis aki által – a kicsit régies kifejezéssel – megkegyelmeztünk lettünk. Egyedül benne van egyszerre és egységben jelen a „valóságos Isten” és a „valóságos ember”. Az ő földi történetében a Teremtő magára veszi az ember, a teremtmény bűnének és vétkének a terhét. Egyedül Jézus Krisztus az, akiben Isten és ember, a Teremtő és ember teremtménye egy személy. Ezért egyedül ő az, aki isteni szeretete erejével a bűnös emberért meghalt, és ezáltal megszabadította a bűn mindent megrontó hatalmától. Megbékéltette önmagával, bűnbocsánattal, étellel és üdvösséggel ajándékozza meg. Ez a kegyelem. Ez egészen új istenkapcsolatot jelent, amelyben aztán a Szentlélek Úristen megteremtheti az irgalmas felebarátot.

De hogyan tanúskodhatunk erről a kegyelemről ma? Amikor sok-sok kortársunk a „gazdátlan” ég alatt a „semmi sem biztos”, a „ki tudja, igaz-e?” és a „mindegy, hogy miben, csak higgy valamiben!” ingóványában tévelyeg. Meg egyébként is, hogyan keresse a bűnbocsánat, az isteni kegyelem vigasztalását és örömét az, aki még azt sem tudja, hogy van-e, s mi a bűn?

Tanácsalanságomban a reformátor jött segítségemre: „Nem emelkedhetsz mindjárt Istenhez, hanem ott kell elkezdened, ahol ő is elkezdte: mert ő először emberré lett az anyaméhben. Ezért te se spekulálj! Ha lelkiismeretedet az ördög praktikáitól biztonságban akarod tudni, akkor ne fogadj el más Istent, csak ezt az embert, és ember voltát tartsd szem előtt. [...] Ha az igazságról és a kegyelemről van szó, mert a keresztyén embernek a halállal, a bűnnel és törvénnyel is szembe kell néznie, azt kell mondanunk, hogy semmilyen más Istent nem ismerünk, csakis a testet öltött és emberré lett Istent (a *deus incarnatust*, a *deus humanust*)... Ha az üdvösségről van szó, ne gondolkodj a törvényről, a filozófiai tanításokról, hanem siess a bölcsőhöz és az anyaölhöz, és a csecsemőt, a felnövekvőt és a haldoklót szemléld, csak így szabadulhatsz meg minden félelemtől és tévedéstől. Ez a tekintet az igaz úton fog tartani téged.” Mert „[h]a Jézuson kívül keresed Istent, csak az ördöggel találkozol” (EBELING, 1997, 180–181. o.)

Krisztus Urunk köpenye alá rejtetten, Isten kegyelmének megelégtett koldusaiként vallhatjuk: „...egy a közbenjáró is Isten és emberek között, az ember Krisztus Jézus” (1Tim 2,5). *Extra Christum nulla salus* – Krisztuson kívül nincs üdvösség. Mert rajta kívül nincs kegyelem!

Hivatkozott művek

EBELING, Gerhard 1997. *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Magyarországi Luther Szövetség. (Magyar Luther Könyvek 6.)

Evangelischer Erwachsenenkatechismus. 2. kiad. Gütersloh, 2010.

Ittész János nyugalmazott evangélikus püspök

Kegyelemtani Iskola-példa

Ami a kegyelmet illeti, fel tudnám mondani a hittanleckét (a magam részéről legszívesebben K. Rahner és H. Vorgrimmler teológiai szótárából citálva), de az én kegyelemtanom (és egyben kegyelemélményem) mégis inkább az *Iskola a határon*. Van abban igazsága ihletett kutatójának, Fűzfa Balázsnak, hogy „ha az *Iskola* a gyűlölet, a kegyetlenség, az erőszak, a rettenet enciklopédiája, akkor a *Buda* a körje rajzolt szeretet-égbolt, a lehetőségesség birodalmának megsejtetése”, de számomra az *Iskola* nem hallgatag cella, melynek egén a Göncölök úgy fénylenek fönt, mint a rácsok, hanem éppen a lehetetlenség ellenére is lehetőségesség helye. Medve éppen a falakon belüli falak között, a fogdában szabadul fel, amikor „egyszerre csak békesség fogta el”.

Medve kézírata legelején Róm 9,16 egyértelmű, ugyanakkor titokzatos sora, a „*Nem, azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené*” olvasható. Ahogyan a János evangéliuma legelején szereplő „*kezdetben volt az Ige*” alapértelmezi az egész evangéliumot, itt a kegyelem (ha tetszik, a jóindulat, a gondoskodás, a szeretet) fogja és lengi át az egész történetet, ami azzal végződik, hogy „mégis minden csodálatosan jól van, ahogy van”. Az az értelmezés, amely szerint a szabadság nem azé, aki akarja, hanem aki kivívja magának, rövidre zárja, egyvágányú-sítja Róm 9,16 polifóniáját, sokjelentésű titkát. Hőseink becsülettel helytállnak, de végül is nem (ők) győzik le Merényiékét, hanem váratlanul (csodásan) megszabadulnak tőlük. Amikor Fűzfa arról ír, hogy a nevezetes páli mondatot a regény szereplői csak akkor láthatják, olvashatják, ha kikerülnek az iskolából (még ha menetoszlopban is) a szabadság birodalmába, azzal elismeri, hogy a kadétiskola nincsen hermetikusan elzárva a szabadság, vagyis a kegyelem elől. A kadétiskolában szép számmal és gyakorisággal jelen vannak a könyörület megnyilvánulásai: a barátságszövédékek, a trieszti öböl, a váratlan kegyelmi ajándékként érkező hőésés. Kegyelemhordozó hely lesz a fogda, ahol Medve végiggondolhatja az emberi létezés egészét, felülemelkedhet önmagán, rátalálhat önére, felismerheti lelke legbenső tartalmait, megértheti, hogy az isteni könyörület „önkényessége” (vagyis inkább szabadsága) nem korlátozza az ember szabadságát, és így akaratát és futását sem.

Az *Iskola* másik nagy dilemmája a heideggeri „Miért van inkább valami, mint semmi?”, hiszen az ember, még a szavak embere, az író is úgy érzi, hogy a lényeg (és egyáltalán bármi) kimondhatatlan és elmondhatatlan. Csakhogy a szóval teremtő Isten már akkor, teremtés közben – kegyesen – felkérte az embert, hogy ő nevezze el (meg) az állatokat. A határ menti iskola erősen behatárolt világának „semmijében”, káoszában, bizonytalanságában a kisdí-
ákok között megszülető kapcsolatok kegyelmi erőterében megszólaltak a szavak, és megmutatkoztak egymás előtt a megszólalók. Pontosan úgy, ahogyan GÁSPÁR Csaba László írja *Isten és a „semmi”* című esszéjében: „A Másik ajándékozta bizonyosság pedig, akár embertől, akár Istentől jön: szabadság és kegyelem. Bizonyosság akkor nyerhető, ha az a Másik megmutatkozik.” (2000, 150. o.)

Ottlik művei számomra érzékletesen jelenítik meg, hogy hogyan szabadítja föl Isten kegyelme az emberi szabad-

ságot a cselekvés képességére és a cselekvésre. Valamint azt is, hogy a kegyelemélmény a legkülönbözőbb módokon játszódhat le bennünk: bensőséges barátság, önfeledt öröm, váratlan, „égből pottyant” vigasz, megszólaló lelkiismeret vagy másokat szolgáló, önzetlen elköteleződés formájában. A „Ki nekem Jézus?” körkérdésre válaszolva Ottlik ezt írta: „Ha pedig nincs benne a művemben mindez, anyám, az égbolt, Jézus, akkor semmi sincs benne. Nem néven nevezve kell jelen lenniük – a vers nem a csillagokról szól, nem Jézusról, nem a költő anyjáról –, hanem valóságosan. Ha Ő nem áradt bele a mégoly profán, világi jelentésmozzanatokból összerakott művembe, akkor nem is hoztunk létre semmit.” (OTTLIK 1980, 213–214. o.) Így válhat az *Iskola a határon* sokunk számára kegyelemtanná. Hogyan? Nem néven nevezve, hanem valóságosan. És még hozzátehetjük Pilinszkyvel: „a többi kegyelem”.

Hivatkozott művek

GÁSPÁR Csaba László 2000. Isten és a „semmi”. In: uő: *Isten és a semmi. Filozófiai-teológiai tanulmányok*. Harmat, Budapest. 119–150. o.

OTTLIK Géza 1980. Körkérdés Jézusról. In: *Próza*. Magvető, Budapest.

Kamarás István OJD szociológus, akadémikus, író

Alfa és omega

Kezdetben volt a kegyelem, az Isten tekintete, mely átjárja a mindenséget. Kíséri a teremtő Logoszt, és nyugtázza: jó. Vagyis: enyém.

A kegyelmet számomra legtisztábban ez az ige világítja meg: „...enyém vagy!” (Ézs 43,1)

A kegyelem körbeölel, de nem zár be. Éltre hív, feladatot ad, helyet, hivatást. Kérdez és szembesít. De kiadja az örökséget, vagy bőrruhát készít. A kegyelem elenged, mert tudja, hogy a távolodó is az övé. Elenged, mert nem köti az idő, hiszen közege az öröklét.

A kegyelem várakozik. Várakozik a meddőnek hitt asszonnyal. S mert nem köti az idő, kilenc hónap vagy kilencven év annyi előtte, mint egy pillanat. A kegyelem várakozik, míg észreveszem a disznóvályút vagy meghallom a kakast. Tudja, a visszautat is lépésről lépésre kell bejárnom.

A kegyelem lehajol. Bár léptéke a mindenség, ránk tekint az Újszülött szeméből. Asztalhoz ül az otthonunkban. Lehajol, és a porba ír. Megkeresi az elbitangolt bárányt és vállára veszi. Az örök kegyelem lehajol a halandóságig, lemerül a halálig. Lehajol, hogy többé ne kelljen ágaskodnunk semmilyen mélységből.

A kegyelem megelőz. Szívárványt húz az égre, és emlékezteti magát. Még meg sem formált, már kiválasztott. Még meg sem születtem, már legyőzte minden ellenségemet. Nevemen szólít, mielőtt beszélni tudnék. Ha közeledem felé, élém fut. Ha gyászolok, ha félek, a követ elhengeríti.

A kegyelem ráébredt, hogy nekem is kegyelmesnek kellennem. Hogy az irgalom nélküli igazságosság lélektelen. A kegyelem látni tanít: az „enyém vagy” másra, bárkire, mindenkire vonatkozik, akihez így vagy úgy közöm van. Tanít észrevenni a világban a jót: a töröttben az egészet, az elrontottban az eredetit, mindenen a Teremtő ujjá vagy szava nyomát, az eltorzult arcvonások mögött a Képmást. Ha a kegyelem medrei leszünk, gyógyulnak a sebek.

A kegyelem segít magamhoz is irgalmasnak lenni. Nem kell béres módjára hajtanom magam a béremért, hiszen a kegyelem gyermeke vagyok, és helyem van az asztalánál. Létezésem értelmét ő igazolja, nem nekem kell.

A kegyelem beteljesít, ígéreteit számon tartja. Nincs számára lehetetlen. Jövőt ad a reménytelenségben: gyermeket, szabadulást, hazatérést.

Gyermek születik nekünk. A jövőt, mint egy kristálygömböt, a kezében tartja.

Kertész Eszter tanár, költő

A karácsonyi naplementét néző ember, akit hátba dobtak egy hógolyóval

Nemrég egy kiállításon láthattam id. Pieter Bruegel festményét a betlehemi népszámlálásról. A reformáció korában élt festő művei azért annyira magával ragadóak, mert képes az ókori bibliai történeteket saját korának kontextusába helyezni, és a régi eseményeket középkori ruhákkal, cselekedetekkel, szokásokkal élővé tenni. Egy bibliai témájú Bruegel-festmény lényegében olyan, mint egy igemagyarázat: kortárs módon beszél a bibliai szövegről.

A képet egy V vonal feszíti ki, amely a kép bal felső sarkából indul el, és a számon ülő Máriánál fordul vissza a jobb felső sarokba, ahol egy lerombolt város jelzi a régi korszak elmúlását s az új korszak eljövetelét. Az inkarnáció itt nemcsak emberré létel, hanem az élet sűrűjébe való tetet öltés. Jellemzően egy németalföldi falu nyüzsgő készülődését látjuk, kis részletekkel, szimbólumokkal. A vendégfogadó zsúfolásig megtelt, a zsalukat becsukják, egy gyermeket próbál az édesanyja még berángatni, levágják az állatot, hogy az adót természetben fizessék, emberek viszik csomagjukat a házba, a tyúkok kapirgálnak, a gyerekek a jégen játszanak, a rőzsegyűjtő fatuskót cipel. A vendégfogadó ház cégéréen egy Habsburg kétfejú sas látható, kifejezve a korabeli Németalföld megszállását, ahogy Júdeát is meghódították a rómaiak. Egy teológusnak komoly kihívás elhelyezni a betlehemi eseményeket egy római adóösszeírás folyamatában, többek között Heródes uralkodását, Kviriniusz személyét vagy a census idejét tekintve. Különösen nehezen megválaszolható az a kérdés, hogy mi végre kell mindenkinek útra kelni egy adóhivatalt meglátogatva születési helyén, ahelyett, hogy otthon maradv a adóbiztos mérné fel házáat, családját, vagyónát, és szedné be az adót. Erre egy lehetséges válasz az, hogy Heródes egy kvázicenzust tartott, hogy formailag teljesítse Augustus császár parancsát, valójában pedig egy törzsi nyilvántartásra alapuló összeírást szerveztek, amely egyrészt nem váltott ki akkor ellenkezést, másrészt ébren tartotta a nemzeti öntudatot, harmadrészt alkalmas volt a férfiak katonai célú megszámlálására, mert a nemzeti sereg törzsi beosztáson alapult.

De minden magyarázatnál kifejezőbb a festmény, ahol a bibliai vendégfogadó ház és az elnyomó hatalom adóhivatala teljesen összefonódik. Bruegel nézőpontja mindig olyan, hogy bevonzza a szemlélőt, mintha mi is részesei lennénk megfestett világának. Olyan hely ez, ahol a mozdulatok semmi máshoz nem kötődnek, mint az azonnali igények kielégítéséhez. Egy túlszűfolt világ, ahol mindenki megpróbálja kiszorítani magának a helyet. Bevágjuk a zsalukat év vége felé, hagyjanak békén. Kunyhókba, házakba, privát szférába menekülünk, ami csak a miénk. Ösztönlényként marakodunk a legjobb táplálékért, leárazásokért, energiaforrásokért. Keressük talán szemünkkel a bús bocit és a csacsit, amelyek majd az istállóban megmelegítik a kis Jézust, ám ezeket is Józsefnek kell magával hozni. A hógolyózó gyerekek korán megtanulják az életben maradásért folyó harcot, a vidám játék eldurvul, a földön fekvőt lefogva közvetlenül fejbe vágják.

Ám a V vonal a bal szárának közepe táján átmegy egy nyugodt, kalapos figurán, aki nem csinál mást, csak áll, a szemlélőnek háttal. Tudja, hogy vége a legsötétebb időszaknak, és holnap már tovább nézheti a Napot. A karácsonyi naplementét néző ember, akit hátba dobtak egy hógolyóval, kegyelemben és csak kegyelemben részesül, túl minden kegyetlen játékon, inger-válasz mechanizmuson, erőszakon és könyöklésen. Adassék meg nekünk is.

Pieter Bruegel: A betlehemi népszámlálás (1566)

Kodácsy Tamás református lelkész, programozó matematikus

Minden kegyelem

Az evangélium legkedvesebb jelenete számomra, amikor „kicsinyeket” – karon ülő vagy már önfeledten szaladgáló gyermekeket – visznek Jézushoz. Ő pedig „ölébe veszi” őket, és megáldja: „*Ilyeneké a mennyek országa.*”

Mi az, amit csak ezek a „kicsinyek” tudnak? Mit tudnak ők – talán még nem reflektáló, de egész lényüket átjáró bizonyossággal –, amit mi, „felnöttek” elfelejtettünk? Mi teszi őket felhőtlenül boldoggá? Boldogok, mert

körülveszi őket a gondoskodó, gyöngéd szeretet; boldogok, hogy – bár még öntudatlanul – ennek biztonságos burkában élhetnek; boldogok, mert övék a mennyek országa.

Ahogy a gyermek felnő, ez a szeretetburok szétreped. A kamasz ezt talán felszabadulásként éli meg, valójában az életnek egy csodálatos lehetőségétől, a világ „mélydimenziójától” fosztja meg magát. Ahogy már megtörtént a teremtés kezdetén is. Az emberiség őstragédiája, hogy az első emberpár megőrül az Édenkert varázslatos pompájának, élvezi a saját létét – de megfélelkezik a legfontosabbról: mindez nem pusztán természetes adottság, hanem *ajándék*. A teremtett világ és benne az ember igazi értékét az a szeretet adja, amely „mozgat napot, holdat és minden csillagot”. Saját létük végső célját és értelmét veszítik szem elől: a szeretetnek azt a többletét, amely egy tárgyat, egy gesztust ajándékká varázsol. A Biblia szerint az ősbűn következtében „kiűzetnek” a Paradicsomból. Bűnük azonban nem pusztán törvényszegés, hanem az ajándékkal jelzett szeretet semmibevétele. Az önállóság csábító nyeresége így tragikus veszteségbe fordul át. Övék a világ, de elveszítik „Isten ajándékát”.

A bűnbeesések sora végighúzódik a történelmen, kicsiben és nagyban egyaránt. Ebben a kilátástalan küzdelemben jelent meg a Názáreti, akiben testet öltött „emberszerető Istenünk jósága”. Megdöbbentő fordulat: a magukat igaznak tartókkal, a Törvény tudósaival szembeszáll, és a bűnösökhöz fordul. „*Nem az igazakat jöttem hívni, hanem a bűnösöket.*” Jézus minden szavával és tetteivel a mennyei Atya végtelen irgalmasságát próbálja megsejtenni hallgatóival, a végsőkig elmenve a bűnösök iránti szeretetében. „*Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit tesznek.*”

Az apostolok is csak nehezen fogják fel ezt a csodálatos változást. „*Kegyelemből részesülünk a megváltásban a hit által.*” Pál frappáns és tömör vallomása: „*Isten kegyelméből vagyok, aki vagyok.*” Itt azonban mintha történe egy olyan hangsúlyeltolódás, amely mindmáig jelen van a bűntudattól gyötört keresztény hívőben. Ágostontól kezdve Luther Mártonig újra és újra feljajdul a kérdés a megváltást keresőkben: „Hogyan találom kegyelmes Istent?” Félézer éves szembenállás után ma végre egymásra talált az ágostoni és a lutheri hagyomány. „Isten Krisztusban minden embert üdvösségre hív.” „A keresztségben a Szentlélek az embert Krisztussal egyesíti, megigazítja és valóságosan megújítja.” „Üdvössége tekintetében az ember teljesen Isten megmentő kegyelmére szorul. Isten kegyelemből bocsátja meg az ember bűnét.”

Örömmel és megnyugvással olvassuk ezeket a mondatokat a megigazulás tanításáról szóló *Közös nyilatkozat*-ban, mégis valami hiányérzet marad bennünk. Történik ugyan utalás arra, hogy „ez a megbocsátás nem pusztán valamiféle felmentő ítélet”, hanem „új, személyes kapcsolatot, közösséget hoz létre a megigazulást adó Istennel”. „A bűnös ember az Istennek Krisztusban történt üdvözítő cselekvésébe vetett hit által igazul meg.” A szövegben itt várnánk a folytatást, a *hitből fakadó remény* említését, amely megnyitja az örök élet távlatát, rávilágít a teremtés valódi indítékára, Isten örök szeretetének tervére, hogy az általa teremtett embert fölemeli a Szentháromság életébe.

„Isten a Szeretet”: ő a teremtéssel nemcsak létrehozta, hanem a saját isteni szeretetközösségébe hívta meg teremtményeit. A szeretetnek ebben a csodálatos, körkörös ajándékozásában az Atya öröktől odaajándékozta magát a Fiúnak, ő pedig a Szentléleknek, ő pedig tovább – a boldog örökkévalóságban... Ez a Szentháromság legbenső titka, minden lét teljessége. Ebbe a szeretetközösségbe kaptunk meghívást már itt, a földi életünkben, ez válhat teljessé a feltámadásban. Hittel és reménnyel rábízunk magunkat Isten megigazulást adó kegyelmére: egyedül ő – aki „maga az irgalom és a jóság” – képes arra, hogy szeretetközösségébe fölemeljen. Ahogy ajándék a születésünk, ajándék a halálunk is – megérkezésünk a Szeretethez.

Lukács László piarista szerzetes, irodalomtörténész, a *Vigilia* főszerkesztője

A kegyelemről

Életem nagy, isteni kegyelmének tartom, hogy könnyen elfelejtem a sérelmeimet. Ha mégis eszembe jutnak, idő múltával már nem fájnak, csupán valamely érdekes, tanulságos történet részének tűnnek. A sérelem mulandó, a tanulság maradandó.

Miért kegyelem ez? Ismertem olyan – nagyon értékes – embereket, akiknek a sok évtizeddel korábban elszenvedett méltánytalanságok éppúgy vagy talán még jobban fájnak, mint megtörténtük idején. Úgy gondolom, hogy az emlékezetükben egyre nagyobbra és nagyobbra nőttek, és maguk körül egyre sötétebb árnyékot vetettek. Végül szinte besötétedett tőlük a múlt, nem maradt egyéb belőle, mint a sérelmek története. Ez is lehet érdekes és tanulságos, de a fájdalom, amelyet a sérelmek hatványozódása folyamatosan okoz, nagy terhet rak az emberre. A fájdalmas emlékek egyre mélyebb árkokat vájnak a lélekben, amelyek mindig ugyanarra vezetnek, valósággal kiszájtítják a gondolatait és érzelmeit.

Akárhogy gondolkodom is rajta, nem tudom megfejtetni, minek köszönhető, hogy nekem viszonylag rövid idő múltán már nem okoznak fájdalmat a bántások. Egyre kisebbedik, egyre halványodik az emlékü, egyre kevésbé gondolok arra, hogy valamilyen rossz szándék következményei voltak. Idővel mindenre magyarázatot találok – kegyelemből, mert minden önmarcangolás nélkül, szinte élvezettel fedezem fel azokat a hibáimat vagy adottságaimat, amelyek következtében bajok, bántások értek, s előbb-utóbb úgy tűnik számomra, hogy valójában magam okoztam magamnak őket. Az én ilyen vagy olyan viselkedésem, tulajdonságom, helyzetem váltotta ki a másik emberből, emberekből, esetleg intézményekből azt a döntést, azt a cselekedetet, azokat a szavakat, amelyeket én *bántásként éltem meg*. Annyit azért még hajlandó vagyok megengedni magamnak, hogy a saját szempontomból *jogosan*. De ha nem így vagy úgy, nem ezt vagy azt tettem, mondtam, írtam, viseltem, választottam volna, akkor nem következett volna be a bántalom. Feltehető ezek után a kérdés, hogy mi is tulajdonképpen a bántalom. Valamilyen *meg nem érdemelt rossz*. De ha én megérdemeltnek látom azt, ami velem történt, vagy amiben részem volt, akkor az már nem is bántalom, nem is sérelem.

És ha már rákérdeztem arra, hogy mi a sérelem, akkor érdemes azt is megkérdezni, hogy mi a kegyelem. *A meg nem érdemelt jó*. „A kegyelem az a belső, természetfeletti ajándék, melyet Isten örök üdvösségünk elérésére ad nekünk” – ahogy Raphael Nießner megfogalmazta. De az örök üdvösséghez hozzájárulhat a mai nap meg nem érdemelt ajándéka, kegyelme is, nem csak az örök életben elnyert üdvösség. Maga az ajándékozás mint hagyományos társadalmi jelenség azt mutatja, hogy elvárjuk egymástól a jóságot, elvárjuk embertársainktól, hogy jót tegyenek egymásnak: az ajándékozás a másik emberhez való önzetlen, szeretetet kifejező közeledés társadalmi hagyománya.

Tudjuk persze, hogy vannak önző ajándékok is, amikor nem a szeretet, hanem valamiféle sandaság, valamilyen érdek vezeti az ajándékozót. De az ilyesmire sokkal jobban illik a „megvesztegetés” kifejezés, akkor is, ha formailag nem sok különbség van a kettő között. A lényegyet tekintve azonban alapvető a különbség: a megvesztegető ellenszolgáltatást vár a „megajándékozottól” (a „megvesztegetettől”). Valami olyan „ingyenes” értéket, amely egyébként nem járna neki vagy nem neki járna.

Az isteni kegyelem természetesen sosem megvesztegetés, és elsősorban nem is földi céljaink elérését szolgálja. Segítheti és segíti is legtöbbször, de csak akkor, ha ezek a földi célok valami módon „örök üdvösségünk elnyeréséhez” is hozzájárulnak.

Mezey Katalin költő

Kharisz

Nem műfordítási kérdésekről szeretnék elmélkedni, mégsem tehetek mást, ha azt szeretném elmondani, mit jelent számomra a kegyelem. Sőt mit jelent számunkra, akik magyar nyelven olvassuk a Bibliát. És legtöbben magyarul olvassuk – teszem hozzá, hála Istennek, mekkora kegyelem, hogy megtehetjük, hogy voltak és vannak alázatos lelkek, akik nekiláttak, és lefordították Isten nekünk szóló üzeneteit.

De a nyelv – jaj, hát, tudjuk, mennyi baj forrása, hogy „*mind a halál, mind az élet a nyelv hatalmában van*” (Péld 18,21).

És ha mi ezen az édes anyanyelvünkön kimondjuk a *kegyelem* szót, azonnal büntetőjogi kategóriák terébe, bűn, bűnösség, megkegyelmezés gondolatkörébe kerülünk. Az évszázadok alatt a nyelvhasználók lelkébe ivódott feudális reflexek működése talán megszüntethetetlen. Ha azt mondjuk, *kegyelem*, azt mi azonnal úgy értjük, *szegény fejemnek*. Nekem, bűnösnek. Jaj nekünk! Pedig a bocsánat is kegyelem, a feloldozás, az elengedés is ajándék. De nem a leereszkedő hatalom pöffszkedő kegygyakorlata, nem a felettünk álló hatalom jogkörével visszaélő játszadozása. Nem.

A kegyelem valóban ajándék. Az eredeti görög szó, a *kharisz* az 'öröm' jelentésű *khara* szóból származik. A kegyelem tehát az adakozó örömeből, szeretetéből árad – így akár a megbocsátás ajándéka is. Ebből fakad, hogy nem függ érdemtől vagy érdemteleniségtől, nem lehet és nem kell érte igyekezni, könyökölni, megalázkodni – elegendő hozzá csupán a létezés. Ami már maga is kegyelem.

Micsoda öröm megszületni, megtestesülni, meglátni a napvilágot –
mennyivel szegényebb volnék, ha soha nem ismerhettem volna meg
a narancs ízét,
a kakukkfű illatát,
az esőtől ázó utcákat,
az édesanyám tekintetét,
a fiaim szívdobbanását,
a sakkjáték szabályait,
a kedves barátokat, akik elkapnak, amikor megbotlom.

A magányt,
a kétségbeesést,
a zuhanást,
a fájdalmat,
aztán az emelkedést,
az újra és újra felállást.

Ha nem hallottam volna soha
sem a süvítő szelet,
sem a macskám dorombolását,

ha nem örvelezhetnék a dísztöknek, amely indáival körbefutotta a kertet, teleaggatva sárga kis lampionjaival a kerítést.
Ráadásul a fázva mellékük bújó, liluló hajnalkáknak...!

Mit kezdenék, ha nem tudnám átélni a veszteséget, a gyászt, a pótolhatatlan hiányt, ami akkor ér, ha elveszítetek valakit?
Mit vesztettem volna, ha tenyerembe nem kapaszkodik bizalommal három kisgyerek keze?

Ha nem láttam volna a lávamezőket,
a bársonyos taplógombát a bükkfák oldalán?
Ha nem jönne minden nyáron a kertembe a lükécske poszméh?
Ha nem csorgattam volna mézet a gyerekeim mákos gubájára a téli vacsorákhoz?
Fel tudom fogni, mekkora ajándék, hogy két lábam, két fülem és egy orrom van?
Hány ajándékom van még?
De nem akarok dicsekedni.

Bár hozzáadódna mindez a magyar kegyelem szavunkhoz! Ha kimondásakor eszünkbe jutnának az ókori görög Khariszok, a báj, a kegyesség, a harmónia, a szépség istennői – mennyire másképp asszociálnánk az isteni kegyelemre! Talán nem véletlen, hogy a görög Nikosz Kazantzakis akkora derűvel ábrázolja a bűnbocsánatot gyakorló Urat is.

„Jobb kezében nem kardot tart, nem is mérleget – az efféle szerszámok gyilkosok és mészárosok kezébe valók –, hanem egy nagy szivacsot, teli vízzel, mint a felhő. Balról van a paradicsom, jobbról a pokol. Jön a szegény lélek, meztelenül, mert elvesztette a testét, és remeg. Az Isten szemügyre veszi, és kuncog a bajusza alatt, de játssza a félelmetest: »Gyere ide – mondja neki, és mélyíti a hangját –, gyere ide, átkozott!« És elkezd a vallatást. A lélek Isten lábához veti magát. »Irgalom, kegyelem – kiáltja –, bűnös vagyok!« és mondja, mondja a bűneit. Beszél, se vége, se hossza. Az Isten meg unja, és ásítozik. »Hallgass már – kiált neki –, megsüketülök!« És zsupsz, veszi a szivacsot, törül rajta egyet, és már föl is oldotta minden bűnéből. »Mars a paradicsomba! Péter, ereszd be a szerencsétlent!« Mert tudnod kell, jó uram, hogy az Isten hatalmas, nagylelkű úr, és a nagylelkűség megbocsátást jelent.”

Molnár Krisztina Rita költő, tanár

A kegyelemről a kegyelem nélkül

Mindenfajta kommunikáció alapja, hogy ugyanazt értsük szavainkon. Minden tudomány szakkifejezései így teszik lehetővé és egyúttal le is egyszerűsítik a megértést akár a természettudományban, akár a bölcséletben. Nincs ez másképpen a teológiában sem.

Mindez helytálló a hit mindennapi nyelvére nézve is. Itt azonban – nem egyedülállóan ugyan, hanem az emberi élet számos más területéhez hasonlóan – mégis fokozottan fennáll annak a veszélye, hogy amikor elvárt szavakat mondunk, a folytonos használat vagy valamilyen megfelelési kényszer szorításában kiüresednek és értelmet vesztett frázisokká lesznek a legpontosabb szakkifejezések is.

Az *Apostoli hitvallást* a tanulatlan népnek és a gyermekeknek magyarázva *Kis káté*-jában Luther talán éppen a fenti veszedelmet akarta elkerülni, amikor egészen más utat jár be.

A Teremtőről ugyanis azt tanítja, hogy „Ő adta testemet, lelkemet, szememet, fületem és minden tagomat, értelmemet és minden érzékemet, és ezeket most is fenntartja. Ezért ad nekem ruhát és lábbelit, ételt és italt, házat és gazdaságot, feleséget és gyermeket, szántóföldet, barmot és mindenféle jót. Testemet s életemet naponként mindennel bőven ellátja, táplálja. Megoltalmaz minden veszedelem ellen. Megvéd és megőriz minden gonosztól.” Az ajándékoknak és a gondviselésnek ezzel a gazdagságával szemben nem áll semmiféle számításba vehető emberi teljesítmény: „És mindezt csupán atyai, isteni jóvoltából és irgalmasságából cselekszi, és én arra sem érdemes, sem méltó nem vagyok.”

A megváltó Krisztussal lényegében ugyanez a helyzet, mert az ő áldozatával szemben – amely nem arany, sem ezüst, hanem szent és drága vére, ártatlan szenvedése és halála – az „elveszett és megítélt ember” áll, aki mindenféle bűn, a halál és az ördög hatalmában van.

A megszentelő Szentlélekkel pedig – aki elhív az evangélium által, megvilágosít ajándékaival, megszentel és megtart az igaz hitben – az az ember áll szemben, aki saját eszével és erejével nem tud Jézus Krisztusban hinni, sem őhozzá eljutni. Ezt a tevékenységét a Szentlélek az egyházban is folytatja, amikor bűnbocsánatot ad, mert a hívó ember egész életében rászorul erre.

Ha elfogadjuk, márpedig el kell fogadnunk, hogy a kegyelem a semmiféle módon meg nem érdemelt és meg nem érdemelhető ajándék, olyan jóindulat vagy irgalom megjelölése, amely semmiféle ellenszolgáltatással nem vásárolható meg és nem erőszakolható ki, akkor Luthernél ez a hármás magyarázat nem más, mint Isten kegyelmének a szabatos leírása és meghatározása, és pedig a kegyelem szó használata nélkül.

A kegyelem *e kegyelem nélküli* leírásának olyan többlete is van, amelyre talán nem is gondolunk, amikor a szót kimondjuk. A *Kis káté*-ban a kegyelem mindenekelőtt nem olyasmi, mint az eposzok szereplőinek állandó kísérő jelzője, amely akkor is megilleti őket, ha éppen semmit sem tesznek. Az Atya, a Fiú, a Szentlélek létét, létezését viszont azaz ember felé irányuló állandó cselekvés jellemzi, amely megmutatkozik a gondviselésben, a megváltásban és a bűnbocsánatban. Határozott iránya van ennek a cselekvésnek: keresi és megáldja vele az embert, minket, engem. Mindezt nem statikus tartalmú jelzőkkel, hanem az isteni cselekvést jelentő igék sorozatával írja le. Egyszerre utal így Isten cselekvésének dinamikájára és ajándékainak bőségére.

Még az is benne van a kegyelemnek ebben a magyarázatában, amit „az igazi Luther” megőrzésének szándékával olykor megpróbálnak eltagadni tőle. Benne van a megajándékozott ember elkötelezése is. Így a teremtés és a gondviselés kapcsán: „Mindezért én neki hálával és dicsérrettel, szolgálattal és engedelmességgel tartozom.” Krisztus pedig azért váltott meg, „hogy egészen az övé legyek, az ő országában őalatta éljek, s őt szolgáljam örök igazságban, ártatlanságban és boldogságban, mert ő feltámadott a halálból, él és uralkodik örökké”.

A gyermekekhez szólva egykor így vezet el Luther minket is hitünk mélységeinek jobb megismerésére és átélésére.

Reuss András rendszeres teológus, professor emeritus

Mi a kegyelem?

Egyszer valaki, akitől ezt megkérdezték, visszakérdezett: Mi nem az? Igaza volt, hiszen a legtermészetesebbnek tartott dolgok is – az, hogy felébredünk, hogy fedél van a fejünk felett (és nem pusztította el földrengés, szélvihar vagy más elemi csapás), és egyéb effélék – végső soron mind Isten kegyelmének köszönhetőek. Ez az, amit a teológia általános kegyelemnek nevez.

De van egy ezen túlmenő, „kiváltképpen való” kegyelem is. Az Ó- és Újszövetségben számos tanulságos példa van erre. Ez röviden abban fogható meg, hogy Isten megszólít, megismerteti magát, feladatot ad, és vezet.

Megszólít, megismerteti magát, és feladatot ad, vagyis szolgálatába fogad. Így szólította meg Mózes, Ézsaiást, Jeremiást, Máriát, Pétert, Pált – hogy csak néhány esetet említsek. A megszólított első válasza a visszarettenés, ami esetleg a feladattól való visszarettenésként fogalmazódik meg (Mózes, Jeremiás), holott valójában a magát megismertető, megnyilatkozó Istentől való visszarettenésről van szó, megérezéséről és elfogadásáról annak, hogy

a megnyilatkozó Isten egészen más, mint az ember. Ő valami feltétlen pozitív, vele szemben az ember lényegénél fogva, mindenestől fogva negatív. Ez a negatív mivolt fogalmazódik meg valamivel kevésbé elvont fogalmakkal, mint tisztátalanság, bűn (Ézsaiás, Péter). De nem eseti tisztátalanságról van szó, és nem pontokba szedhető, elkövetett bűnökről, hanem arról, ami Istennel mint pozitívummal szemben áll, s aminek az eseti tisztátalanság, az elkövetett bűn csak mintegy „kiütése” a teljesen negatívról, az emberről, rólam.

Itt érkezünk el a kegyelem kérdésének szívéhez. Isten a maga pozitív voltát a negatív voltát (tisztátalanságát, bűnösségét) elismerő embernek tulajdonítja („megbocsát”, „a bünt eltörli”) – szeretetből, az ő Fia kedvéért (Jn 3,16), és az arra alkalmatlan embert alkalmassá teszi az általa (Isten által) neki adott feladat felismerésére és elvégzésére. Mindez rövid idő alatt is végbemehet, de – észrevétlenül – már korábban elkezdődött (Jeremiásnál mindenesetre már születése előtt).

Isten azonban a neki magát átadó embert nemcsak egy időpontban vállalja, hanem kegyelméből egész életében vele van, és vezeti élete eseményei közt, úgy, hogy azokban is az ő (Isten) tervét valósítsa meg. Így az ő esetében az általános kegyelem is kiváltképpen való kegyelemként valósul meg. Vezeti és célba viszi (Zsolt 73,23–24).

Mi a kegyelem? Isten szeretetének különféle formákban való megnyilvánulása, mely megismerttet magával és magunkkal, feladatot és erőt ad annak megvalósításához, és vezet az úton a célba.

Ezt én tapasztalom.

Ritoók Zsigmond akadémikus, klasszika-filológus, egyetemi tanár

A kháriszmáról

A Biblia

A Tánáchban, a Héber Bibliában hiányzik a *kháriszmá* fogalma, de nem hiányzik maga a jelenség. Isten Lelke rászállt a kiválasztott emberekre, és képessé tette őket megbízatásuk véghezvitelére (bírák, királyok, próféták). Mózes olyan gazdag volt kegyelmi ajándékokban, hogy Isten még el is vett tőle, hogy a hetven vénre ruházza rá (Num 11,17.25.29). Gazdag kegyelmi ajándékot kapott Józsua, Sámson, Saul és Dávid (Num 27,18; Bír 14,6; 1Sám 10,11; 16,13). Ezékielnél elragadtatásról (3,12), a Királyok első könyvében Illés felemelkedéséről (18,12) olvashatunk. A messiás is a Lélektől kap bölcsességet és erőt (Ézs 11,2), a próféták pedig látomásait és álmaikat. Ezékiel az emberszívek megváltozását jövendöli meg (36,26), Jóel pedig azt, hogy az utolsó időkben Isten Lelke Izrael minden tagjára kiárad (Jóel 3,1). Ezek az eszkatologikus ígéretek beteljesedtek az ősegyház tapasztalatában.

Körülbelül 190 alkalommal használja a LXX, a Septuaginta a *khárisz* szót, ebből csak 75 helyen találunk héber megfelelőt. Elsősorban a *chént* 61-szer fordítják *khárisz*nak, legtöbbször kegyesség, jóindulat jelentésben találjuk, ritkábban báj, szépség, szerelmi báj (pl. Péld 1,9; 4,9; 5,19). További megfelelések vannak, így a *rácón* háromszor, ’emberileg tetszetős’ jelentésben (Péld 10,32). Jelenti az embernek Isten előtti tetszését (Péld 11,27), amit Isten mindenkiiben megtalál (Péld 12,2). A *cheszedet* fordítják le így két alkalommal (kegyesség: Eszt 2,9.17). A *ráchám* kétszer, többes számban irgalmat (Gen 43,14), szeretetteljes érzést jelent (Dán 1,9). A héber *tóv ’jó’* Péld 18,22-ben, a *gedulá* pedig ’tiszteletteljes bölcsesség’ Eszt 6,3-ban. A *chánán* a LXX Zsolt 62,4-ben jön elő: „Te kegyelmed (*eleosz*) jobb, mint az élet!”

A bölcsességirodalom ismeri azt a gyakori ószövetségi fogalmat, hogy a kegyelem lehet a munka jutalma csak-

úgy, mint egy jótetté (JSiráák 12,1; 17,22; 35,2; 40,17) vagy a lemondásé (SalBölcs 3,14: *tész piszteosz khárisz* = a hit kegyelmi jutalma, ti. megérett a bocsánatra). A mártírium kegyelme jelenik meg 4Makk 11,12-ben: „Az elnyomottaknak megkegyelmez (...), mert a szenvedésben a törvényhűség erejét mutatja.”

A kegyelem mint jóság és irgalom gyakori szavak az isteni jóságra, de sajátosan a keresztény gondolkodás kategóriái. A *kháriszmá* a cselekvésben beállt változásra utal: az öröm hatására, a kegyelem eredményére, a kegyelemnek valakiben való létére, annak megnyilvánulására, a kegyelmi ajándéokra. A kegyelmi ajándékok (*kháriszmá*), a kegyelem (*khárisz*) jelenlétének látható, érzékelhető, sokszor eksztatikus megnyilvánulásai. A kereszténységet követő világi irodalomban Aleiphronnál (2. század) található meg a jóakarattól ajándékozott adomány.

A képzéssel létrejött *kháriszmá* ('kegyelmi adomány', 'kegyelmi ajándék') a kereszténység előtti irodalomban csak a Septuaginta szövegében, illetve szövegváltozataiban néhány textusban fordul elő. Az egyik JSiráák 7,33-ban és 38,30-ban, a másik pedig Zsolt 30,22-ben.

A kháriszmá a Septuagintában – Újszövetségi összefüggések

Jézus, Sirák fia 7,33

1. LXX: *Codex Alexandrianus, Codex Vaticanus* (A. Rahlfs)

khárisz domátosz enanti pántosz dzontosz,
káj epi nekro mé apokolüszész khárin.

2. LXX: *Codex Sinaiticus*

kháriszmá dünátosz enanti pántosz dzontosz
káj epi nekro mé apokolüszész khárin.

3. Új magyar katolikus fordítás, 1973

„Minden élőlénynek adjál ajándékot,
még a halottól se tagadd meg a szeretetet.”

4. Új magyar protestáns fordítás, 1975

„Jóakaratot tanúsíts minden élőlényvel szemben,
sőt még a halottól se vond meg a kegyeletet.”

JSiráák 7,33-ban a *khárisz* szó fordul elő a Rahlfs-féle kritikai kiadásban, de a *Codex Sinaiticus*ban már a *kháriszmá* kifejezés szerepel. A kritikai kiadás az alexandriai és a vatikáni szövegemplékeket fogadja el, melyben a *khárisz domátosz* kifejezés áll, míg a *Sinai-kódex*ben a *kháriszmá dünátosz* olvasat található.

A *khárisz* és a *kháriszmá* ránézésre és hangzásra csak a *kháriszmá* „-ma” végződésében különbözik, a *domatosz* és a *dünátosz* pedig a szavak első felében. Némi jelentésbeli különbséggel és egy apró stilisztikai finomítással találkozunk a *khárisz domátosz* és a *kháriszmá dünátosz* párosban. A *dünátosz* szó ugyanis 'hatalmasat', 'erőset' jelent. Talán itt van elrejtve a hatalom és karizma szövegemplékben megközelíthető egyik jelentéstartalma. Az új magyar protestáns szövegfordítás az *Irgalmasság gyakorlása* címet adja a JSiráák 7,32–36 szakasznak:

„Nyújtsd ki kezéd a koldus felé,
hogy teljes áldásban legyen részed.

Jóakaratot tanúsíts minden élőlényel szemben,
sőt még a halottól se vond meg a kegyeletet.
Ne tartsd távol magad a síróktól,
és gyászolj együtt a gyászolókkal.
Ne vonakodj meglátogatni a betegeket,
mert ezek szeretni fognak téged.
Minden dolgod közben emlékezz végórádra,
akkor sohasem fogsz vétkezni.”

A *kháriszmá*, vagyis az ajándék, az adomány tehát *dünátosz*, hatalmas és erős valami, egy csodálatos lehetőség, amellyel élni kell. A *kháriszmá* közvetíthető minden ember felé, de különösen is a koldusoknak, az elhunytaknak, a gyászolóknak és a betegeknek. Jézus, Sirák fia a szakasz első versében a koldusokról ír, görögül: *ptokhosz*. A Názáreti Jézus pedig a boldogmondások legelső versében szintén a koldusokról beszél, Máténál és Lukácsnál is: *Mákáriorj hoj ptokhoj* – „Boldogok a koldusok”. Jézus, Sirák fia könyvének idézett szakaszában most következik a *kháriszmá dünátosz*, melyet minden élöre vonatkoztat. JSirák 7,34-ben először a sírókkal találkozunk: *ápo klájontón ’a síróktól’*. Ez megtalálható Lukácsnál is (6,21): *hoj klájontesz ’a sírók’*. Ezt követik Jézus, Sirák fia könyvében a gyászolók, mint Máténál és Lukácsnál a boldogmondások második versében. Mindhárom szövegben a *pentheo* ’gyászol’ ige különböző származékai találhatóak meg (JSirák: *metá pentúnton pentészon*; Máté: *hoj pentuntesz*; Lukács: *hoj pejntontesz*). Lukácsnál mind a sírók, mind a gyászolók megtalálhatók, Máténál csak a gyászolók. Jézus, Sirák fia könyvében először vannak a sírók, majd a gyászolók, Lukácsnál pedig először a gyászolók és azután a sírók. JSirák, Máté és Lukács is befejező versében az élet lezárására utal. JSirák 7,36: *En pászi tojsz logojsz szu mimnészku tá eszkhátá szu, káj ejsz ton ajóná úkh hámartészejsz*. „Minden dolgod közben emlékezz végórádra, akkor sohasem fogsz vétkezni!” Mt 5,12 és Lk 6,23 a végidőben elnyert jutalomról örvendezik. A JSirák 7,32–36 szakasz tehát a „Septuaginta boldogmondásai”, amely szókincsében és szerkezetében gyakorlatilag azonos Mt 5,3–12 és Lk 6,20–23 verseivel.

JSirák 7,32 azt mondja: „Nyújtsd ki kezéd a koldus felé, hogy teljes áldásban legyen részed!” Itt a kéz azért nyílik meg a nélkülöző felé, hogy adjon, amiért majd dicséret, áldás jár. A kéz a Szentírásban az erőnek és a hatalomnak is a jelképe (Deut 32,39; 2Kir 19,19; Jób 26,2; Dán 11,6). Az Úr erős kézzel és kinyújtott karral szabadította ki népét Egyiptomból (Ex 32,22; Deut 4,34; 6,21). A *kháriszmát* az közvetíti, aki kinyújtja a kezét, miként az Úr. Élő és holt felé közvetítenünk kell a *kháriszmát*. A halottnak járó *kháriszmá*: az eltemetés, a végtisztesség megadása.

A kézrátétel mint gyógyító módszer először a Septuagintában jelenik meg (2Kir 5,11). A héber szöveg szerint Naamán annak a reménynek ad hangot, hogy Illés „elhúzza, meglengeti” kezét a leprával fertőzött testrészt fölött, a görög fordító azonban ezt az ígét a ’ráteszi a kezét’ kifejezéssel fordítja: *epithészej tén khejrá autu epi tón topón* (VERMES 1995, 88. o.).

Hivatkozott mű

VERMES Géza 1995. *A zsidó Jézus*. Osiris, Budapest.

Szécsi József hebraista, vallásfilozófus

Molnár Illés

Koncertnapló

I.

(Kodály: 2. vonósnégyes)

Varjúba zárva felizzik a szén.
Fossilis hő röpíti magasba,
tollai nyomán kisimul az ég.

Csiga útja mentén fénylik a nyál.
Laposra nyomja szét a telihold,
fénnel keni össze az éjszakát.

Bordák mögé zárt megriadt állat
felhők alá szorult, tintát lő az
égre: zihálva fújtat, aki él.

II.

(Messiaen: Kvartett az idők végezetére)

Úgy terülni szét, mint üvegfalon
a madármatrix: maga ellen,
madarak ellen. Láthatóvá tenni

azt, aminek lényege, hogy a fényt
önmagán átértesse. Beborul:
nem az ég, csak a szembogár mögött.

Madarakká, matricákká foszlik
szét a táj, csörömpölve zuhan, mint
elejtett fedél: a felhők alja.

III.

(Kurtág: *Microludes for piano*)

Rojtolódik a hang a szó nyomán.
Nem tudom feléd fordítani a
saját arcom, csak azt, amelyiken

átlátszó madár vágott száját.
Rojtokkal teli a hangom, és szer-
tefoszlik, amit néven nevezek.

Ha üvegmadár dalol, és hangja
nyomán megfestem, színes tollakat
rajzolok neki, leírtam-e őt?

Luther paradox teológiája és Hamlet, a wittenbergi diák^{*}

Fabiny
Tibor

Luther és Shakespeare: lehetséges-e a párhuzamok?

Négyyszer is elhangzik a dráma első felvonásában, hogy Hamlet, Dánia hercege a wittenbergi egyetemen tanult, és Helsingörből oda óhajt visszamenni.

KIRÁLY: Mi célod illeti,

Hogy Wittenbergbe visszamenj tanulni,

Ez óhajtásunk ellen van nagyon:

Tégy is le, kérlek, erről, és maradj

Nyájas szemünk előtt, szíves körünkben,

Mint első udvaronc, öcsénk s fiánk.

KIRÁLYNÉ: Ne hagyj hijába kérni jó anyádat:

Maradj, ne menj Wittenbergába, Hamlet.

HAMLET: Úgy engedelmes lészek, asszonyom.

(AJ 1,289–296)¹

Kereshető-e, található-e kapcsolat, érintkezési pont a 16. és a 17. század fordulóján működő angol költő és drámaíró s a két nemzedékkal korábban tevékenykedő német teológus között? Első válaszunk: miért is ne, hiszen ugyanaz a színész – Joseph Fiennes – alakította Shakespeare-t John Madden 1998-as *Shakespeare in Love* (Szerelmes Shakespeare) című, a fiatalok körében oly népszerű, romantikus filmjében, mint Luthert Eric Till 2005-ös *Luther* című, szintén nagy sikerű játékfilmjében (3–4., 5–6. kép).

A két egymáshoz közeli évforduló is gondolkodásra készíthet bennünket: 2016-ban emlékezett a világ William Shakespeare (1564–1616) halálának négy századik évfordulójára, 2017-ben pedig a Martin Luther (1483–1546) által 1517-ben elindított reformáció ötszázadik évfordulójára figyelünk.

Dolgozatunk tézise, hogy Shakespeare *Hamlet*jében a Wittenberg szó sajátos metafora; s e metafora lényegét akkor

^{*} E tanulmány korábbi (hibás) változata: FABINY 2017.

¹ Az angol kiadás szerint: 1,2,113, 119; 164, 168. A *Hamlet*-idézetek angolul a Harold JENKINS által szerkesztett New Arden kiadásból származnak (Methuen, London, 1982). Arany János fordítását az *Arany János összes művei* VII. kötetéből idézem (ARANY 1961), Nádasy Ádámét pedig a SHAKESPEARE: *Drámák, Nádasy Ádám fordításai* című kötetből (2001). A szöveget felvonás, jelenet és sor szerint hivatkozom; a sorszámozás Jenkins és Nádasy szövegeiben jelenetenként, az Arany kritikai kiadásban felvonásonként halad.

1. kép. Martin Luther (1483–1546)

2. kép. William Shakespeare (1564–1616)

értjük meg, ha kitapintjuk azt az ütőeret, amelyben páratlan módon találkozik a sajtóosan lutheri paradox teológia és a hamleti paradox dramaturgia. Ilyen értelemben Hamletről majd „wittenbergi teológusként” beszélünk, a teológus lutheri értelmében, miszerint minden gondolkodó, a létezés és Isten kérdését és útjait kereső ember „teológus” (BAYER 2005). A későbbiekben majd visszatérünk arra, hogy ez mit is jelent.

A wittenbergi egyetemet² Bölcs Frigyes alapította 1502-ben, s Luther 1508-tól egészen 1546-ban bekövetkezett haláláig először Ágoston-rendi szerzetesként, majd kiugrott világhírének ennek az egyetemnek volt a professzora, e város templomának kapujára szegezte (vagy nem szegezte) ki a híres kilencvenöt tételét 1517. október 31-én, mindenszentek előestéjén. Ezen – az akkor modernnek számító – egyetemen vallási megújulási mozgalomként vette kezdetét a reformáció, amely aztán nem várt sebességgel hatalmas politikai, társadalmi és történelmi változásokhoz vezetett, hogy radikálisan átrajzolja Európa nemcsak spirituális, hanem geográfiai térképét is. A már említett Eric Till-film kezdetének és végének kontrasztja érzékletesen ábrázolja, hogy Luther fellépése milyen látványos korszak-, illetve paradigmaváltást eredményezett a katolikus középkor és a reneszánsz kora újkor között.

Shakespeare korában már majdnem százéves volt ez az egyetem, s Shakespeare előtt Christopher Marlowe *Doctor Faustus*ának kerettörténete is Wittenbergben játszódott. Dánia mint skandináv állam a lutheránus hitet államvallásként vette fel, a szász város egyetemének dán, sőt magyar hallgatói is voltak (RUST 2003; HENSON 2011; SZABÓ 2017).

Shakespeare (a mai színháztudományra is emlékeztető) tudatos anakronizmussal helyezte a 12. században Saxo Grammaticus által feljegyzett mitikus *Amlotbi-sagát* a modern Wittenbergbe, egyes szereplőknek (Claudius vagy Horatio) római nevet adva. Vannak adataink arról, hogy az 1590-es években Rosencrantzhoz és Guildensternhez hasonló nevű dán hallgatók is tanultak Wittenbergben, de arra is – egy korabeli követi jelentés szerint –, hogy ilyen nevű tanácsadók voltak a dán királyi udvarban (KISÉRY 2017, 98. o.). Járt ugyanakkor egy Tycho Brahe nevű dán csillagász is Luther városában, akinek „unokatestvéreitől kölcsönözhetette a drámaszerző a Rosencrantz és Guildenstern nevet” (NAGY 2017, 61. o. 10. jegyz.).³

A *Hamlet* születése (1601) előtt egy évvel Samuel Lewkenor 1600-ban Londonban jelentetett meg egy útikönyvet, s ebben Wittenbergéről azt írja, hogy „az utóbbi időben a vallási hitviták és disputák következtében igen híressé lett ez az egyetem,

amelyet Martin Luther és követői irányítanak, s ezért leginkább »lutheránusnak« nevezik őket; ennek az intézménynek a doktorai az ágostai hitvallás legkiválóbb védelmezői” (idézi KAULA 1984, 245. o.).

Célunk megmutatni, hogy Luther drámai teológiája Shakespeare életművével rokon, hiszen az angol drámaíró színdarabjai is arról szólnak, hogy „színház az egész világ” (*Abogy tetszik*), s a nagy *theatrum mundin*, a világ színpadán

² A Wittenbergi Egyetetről bővebben lásd ITT²ÉS 2014.

³ Lásd erről bővebben: FARKAS 2008.

mindenki valamilyen szerepet játszik. Ráadásul Shakespeare is éles szemmel látta és láttatta, hogy a világ a feje tetején áll, minden fordítva van a valóságban, mint ahogy az embernek az első látásra tűnik: más a látszat és más a valóság.

Luther és Shakespeare is nyelvi géniusz volt; írásaikkal nemcsak döntően alakították és formálták az újkori német, illetve angol nyelvet, hanem az újkori emberiség történetében mindketten sajátos nyelvi jelenséget képviseltek. Lutherről Gerhard EBELING német teológus mint „nyelveseményről” (*Sprachereignis*) beszél (1997),⁴ David CRYSTAL és Ben CRYSTAL pedig Shakespeare nyelvezetének és szavainak erejéről értekeznek (2002; 2008).

Luther és Shakespeare nyelvezetének ereje abban is megnyilvánult, hogy mindketten előszeretettel éltek a szójátékok nemcsak szórakoztató, hanem a többértelműséget sejtető, gondolkodást provokáló lehetőségével.⁵ Shakespeare *Hamlet*jében is több tucat szójáték fordul elő, amelyek egyszer értelmezhetetlen nonszenszek, máskor értelmezésre készítenek. A *Hamlet* kritikai kiadásai a 19. századtól kezdve figyeltek fel arra, hogy az örültet játszó s Poloniust korábban merő félreértésből meggyilkoló Hamlet a IV. felvonás 3. jelenetében sajátos, többértelmű szójátékkal válaszol Claudius kérdésére, amikor az Polonius temének holléte (a „holt léte...”) iránt érdeklődik.

KING: Now, Hamlet, where's Polonius?

HAMLET: At supper.

KING: At supper where?

HAMLET: Not where he eats, but where he is eaten. A certain *convocation of politic worms* are e'en at him.

Your *worm* is your only emperor for diet.

(4,3,17–21, kiemelés tőlem)

KIRÁLY: No, Hamlet, hát? hol van Polonius?

HAMLET : Vacsorán.

KIRÁLY: Vacsorán! Hol?

HAMLET: Nem hol ő eszik, hanem hol őt eszik: *az államférgek bizonyos gyülekezete éppen nekiesett. Mert hát életrendünk egyedüli hatalmassága a féreg.*

(AJ 4,93–98, kiemelés tőlem)⁶

3–4. kép. Joseph Fiennes mint Shakespeare (*Szerelmes Shakespeare*, rendezte: John Madden, 1998)

⁴ A fordításban használt „nyelvi jelenség” kifejezést korigálja és a „nyelvi esemény” megoldást javasolja CSEPREGI 2013, 21. o.

⁵ Luther egyik szójátéka: „*Szo sol man die Deutschen teuschen und mit teuschen teuschenn.*” Magyarul: „Így ámitják a németeket, s ámitva így csalják” (MASZNYIK 1905, 102. o.). Az angol fordítás: „*That is the way to cheat the Germans, and because they are Germans, to go on cheating them.*” (LUTHER 1961, 478. o.) Shakespeare szójátékairól: MAHOOD 1957; FABINY 1984, 31–41. o.

⁶ Az Ikon Kiadó gondozásában 1993-ban megjelent kétnyelvű kiadás jegyzetében utaltam Arany fordításának pontatlanságára: „...a szavakkal való játék valószínűleg az 1521-es wormsi birodalmi gyűlésre (dieta) való utalás, amikor V. Károly császár (emperor) alatt kiátkozták Luthert. Arany nem adja vissza a szójátékot, az »emperor«-t »hatalmasságnak«, a »diet«-et pedig »életrendnek« fordítja” (SHAKESPEARE 1993, 172. o.).

5–6. kép. Joseph Fiennes mint Luther (*Luther*, rendezte: Eric Till, 2005)

KIRÁLY: Nos, Hamlet, hol van Polonius?

HAMLET: Vacsorán.

KIRÁLY: Vacsorán? Hol?

HAMLET: Nem ott, ahol ő eszik, hanem ahol őt eszik. *Az állami vezetés kukacai diétára gyűltek össze, és őrajta rágódnak. A kukac a mi egyetlen császáruk és elfogyasztónk.*

(NÁ 4,3,16–21, kiemelés tőlem)⁷

Vajon miért is jelenik meg ily rejtett (s Arany számára láthatóan még nem felismert módon) Luther alakja s a wormsi birodalmi gyűlés pillanata Hamlet szójátékában? Bár Claudius Dánia (testvérgyilkossággal megszerzett) trónjának a királya, a név a római császárra, Claudiusra (i. e. 10 – i. sz. 54) utal, s Hamlet úgy áll szemben Claudiuszal, mint Luther 1521-ben a wormsi birodalmi gyűlésen V. Károlyval, a német Szent Római Birodalom császárával, az „itt állok, másképp nem tehetek” Isten ígéjére hivatkozó lelkiismereti szabadsága a hatalommal.

A korabeli ikonográfiában Luther kiállítását Herculeshez hasonlítoták (*lásd 7. kép*; vö. BAINTON 1977, 94. o.), s talán az sem véletlen, hogy Hamlet is több alkalommal utal Herculesre; neki is – amint erre ALMÁSI Zsolt egy nagyszerű tanulmányban rámutatott (2003) – a mitologikus hős erejére és ellentmondásos szerepeire van szüksége ahhoz, hogy küldetését felvállalja, és szembeszegüljön a hatalom erejével.

A fenti szójátéknak azonban van egy jóval kevésbé heroikus, sokkal inkább szatirikus, groteszk szubtextusa. A Polonius testét rágó férgek va-

csorájának képét idéző szavak előtt hangzik el: „Bring in the lord... / where is Polonius? / At supper” (4,3,15–18). Tehát mielőtt Hamlet a wormsi birodalmi gyűlésre utalna, a korabeli hallgatóságban felidézheték azt a *Lord's suppert*, azaz úrvacsorát, amelyről Luther nemcsak a pápistákkal, hanem a svájci sákramentáriusokkal is oly sokat vitatkozott. Azt a vacsorát, amelyre utalva az *are e'en at him'* („őt eszik”) immár nem csupán Polonius holttetemére, hanem – bármennyire is blaszfemikus – Krisztus testére is vonatkozhat.⁸

Hamlet szójátéka sajátos humorából fakad, s közismert, hogy a reneszánszban a „humor” a testnedvekre is utalt, s négyféle testnedv (vér, sárga epe, fekete epe, nyálka) túltengése négy különféle vérmérsékletet eredményez (szangvinikus, kolerikus, melankolikus, flegmatikus). A reneszánszban a melankólia volt a legelterjedtebb betegség: könyvek (Robert Burton, Timothy Bright) és híres rézkarcok (Dürer) is születtek a melankóliáról (*lásd 8–9. kép*). A melankolikus embert a Szaturnusz bolygóval hozták összefüggésbe, s már Hippokratész is azt tanította, hogy a melankolikus ember rendkívüli tudás birtokosa, a melankólia a géniusz egyik ismertetőjegye (LYONS 1971).

Hamlet melankóliájára számos utalás van. Rosencrantznak és Guildensternnek maga is így fogalmaz: „Az

⁷ Nádasy Ádám a fordítását 2001-ben így kommentálja: „Diéta: kétértelmű szó: »étrend«, illetve »tanácskozás, országgyűlés«. Célzás az 1521-es német birodalmi ülésre, melyet Wormsban tartottak a császár elnökletével (wormsi gyűlés, itt átkozták ki Luthert). Az angolban a *worms* szó »kukacot« jelent, s így a *Diet of Worms* mulatságosan kétértelmű.” (SHAKESPEARE 2001, 468. o.)

⁸ Erről először részletesen: WADDINGTON 1989 és Waddingtont nem idézve GREENBLATT 2001, 241–242. o.

utóbbi időben – hogy miért, nem tudom – kivessz belőlem a jókedv, szokásos dolgaimat nem gyakorlom, és olyan nyomott a kedélyállapotom, hogy ez a remek alkotmány, a Föld, csak kopár hegyfoknak tűnik; ez a pompás sátor, a levegő, nézzétek meg, ez a pazarul fölénk boruló boltozat, ez az arany tűzzel kivert fenséges tető, mindez számomra csak bűzhödő és fojtogató gőzök keveréke. Micsoda remekmű az ember: milyen kifinomult az elméje; milyen végtelenek a képességei; az alakja, a mozgása milyen hibátlan és bámulatos; tettei, mint az angyaloké, fölfogása, mint az isteneké; a világ csodája, az élőlények mintaképe – és mégis, mit érdekel engem ez a mindennél finomabb por? Nem gyönyörködöm már az emberben – a nőben sem, mert látom, hogy ezen vigyorogtok.” (NÁ 2,2,295–300)

A Király is érzékeli ezt, s közvetlenül az egérfogó előtt mondja Poloniusnak:

Van valami lelkén,
A min kotolva ül e mélakór,
S minek kikölte és felpattanása
Veszélybe dönthet.
(AJ 3,174–177)⁹

Hamlet melankóliáját mai nyelven akár depresszióknak is nevezhetjük, s ez nemcsak az Erzsébet-korban volt népbetegség, hanem már jóval korábban is. Lutherre is jellemző volt a melankólia, amelyet ő *Anfechtungen*nek (támadásoknak, kísértéseknek) nevezett. Nathan Söderblom (1866–1931) svéd teológus írt először arról, hogy Luther személyiségének kulcsát a humorának és melankóliájának feszültségében ragadhatjuk meg. A humor feszült lelkének nyugvópontja és biztonsági szelepe, miközben a melankóliája segíti a mélységbe pillantani, saját jelentéktelenségét felismerni (KATZ 1923).¹⁰

Isten „maszkjai”: Luther „drámai” (abszurd, paradox) teológiája

Shakespeare-t Jan KOTT óta szokás kortársunknak nevezni, drámáit a 20. századi abszurd dráma (Beckett) felől értelmezni (1970). Talán meglepően hangzik, de a létezés paradox jellegét felismerő modernnek, kortársinak tekintett gondolkodás már a 16. században, Luther teológiájában is fellelhető (SCHWINDT 1985).

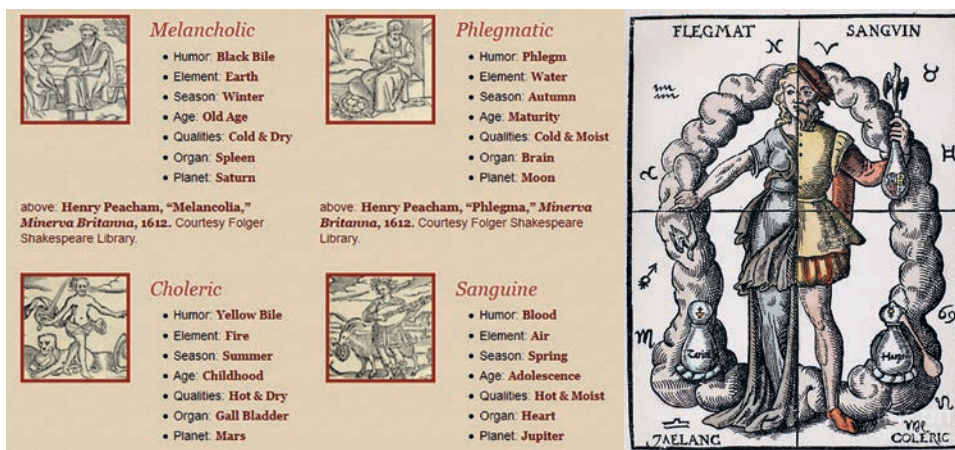
Luther önmagát „Isten udvari bolondjának” (*Hofnarr*) nevezte, amint Eric W. Gritsch írja: „Luther azzal válik ki kortársai közül, hogy úgy jelenik meg, mint aki szívét a kabátujján hordja, odadobva sipkáját a nyugtalan lelkiismeretű, egyszerű embereknek, megszólaltatva csengőit, hogy figyelmeztesse az egyház és a világ hatalmasait Is-

7. kép. Hans Holbein: Luther mint Hercules Germanicus

⁹ *There's something in his soul / O'er which his melancholy sits on brood, / And I do doubt the hatch and the disclose / Will be some danger...* (3,1,167–169)

¹⁰ SÖDERBLOM 1919. Német összefoglaló: KATZ 1923, 63–65. o. Idézi GRITSCH 2006. További tanulmányok a kérdéstről: GRITSCH 1983; 1996; 2003; 2004.

8. kép. A négy humor: melankolikus, flegmatikus, kolerikus, szangvinikus

ten rendíthetetlen hatalmára, és lábait a Krisztus uralmáról szóló hír felvidító és megdermesztő dallamára mozgatja egy végéhez közeledő világban.” (GRITSCH 2006b, 14. o.)

Luther egyik legeredetibb, egyszerre ijesztő és megnyugtató felismerése az a „drámai” teológiai gondolat, hogy Isten önmaga ellentétének (*sub contrario suo*) álcája mögé rejtőzik el. Ám nemcsak elrejtőzik, hanem el is rejt dolgokat, s azért rejtőzik, mert a nagy ellenfél, a sátán s az

ő követői és szolgálói is ugyanezt teszik. Szerinte a világ is a rejtőzések és elrejtettségek nagy és összetett hálózata, s a történelem is valójában egy nagy színpad az ember számára. „Az egész teremtés Isten arca vagy maszkja (*larva dei*).” (LW 26: 94)

Isten ráadásul sokszor úgy nyilatkoztatja ki magát, hogy elrejt, mintegy „becsomagolja” önmagát: „Amikor Isten kinyilatkoztatja magát nekünk, akkor ezt úgy teszi, hogy egy fátylat, takarót tesz önmagára, s ezt mondja: »Ez alatt találsz majd meg engem.«” (LW 1: 15) Luther egyik sokat idézett igehelye Ézs 45,15: „*Bizony, te rejtőzködő Isten vagy!*”

Luther tíz éven keresztül (1535–1545) írta a Genézis könyvéről szóló kommentárját. Nem sokkal a halála előtt tudta csak befejezni. Mózes első könyvének egyik legszínesebb alakja József, aki Egyiptomban az öt egykor eláruló testvérei előtt nem fedi fel, hanem elrejt önmagát. József szerepjátásása, játéka Luthert Isten sajátosan művészi „játékára” emlékezteti, aki éppen azért játszik velünk, hogy a képmutatásunkat, önbecsapásunkat leleplezze. József jó példa arra, hogy Isten meggyötri az övéit, amikor elrejtőzik mint Isten, hiszen úgy jelenik meg, mint zsarnok, aki megkínoz és megaláz bennünket. A végén azonban ő is lerántja magáról a maszkot, mint József, s felkiált: „Én vagyok a te Istened!”

Józsefet is megalázta, meggyötörte Isten. Kijárta Isten iskoláját, s ezért válhatott olyan szent életű, bölcs emberré. Isten pokoli mélységekbe taszította őt, a kétségbeesés szakadékába, de József a megpróbáltatások idején is megőrizte hitét, s a történet végén ő viselkedik rejtőzködő istenként a testvéreivel. Mindezt csak azért teszi, hogy próbára téve őket megmutassa nekik az irántuk érzett szeretetét.

Luther felkészíti a hívőt arra, hogy Isten önmaga ellentétének maszkjába rejtőzik. Szokatlan és idegen munkát végez: kínoz, gyötör bennünket, még azt is elhitei velünk, hogy ő a sátán, ha nem bízunk benne eléggé. Felfuvalkodottságunkat, vallásos kegyességünket akarja összetörni, hogy neveljen és gyógyítson bennünket. „Isten játszik velünk, és ezt mondja: »Mivel a képmutatásodban olyan jól érzed magadat, hízelelgesz magadnak, s arról álmodozol, hogy minden bűntől megtisztultál, íme, feltárom neked és megmutatom önmagadnak, hogy ki vagy az én szememben, és lerántom rólad az önelégültség és a képmutatás maszkját.»” (LW 7: 238)

Luther szerint a legiszonyosabb maszk, amelyet Jézus Krisztus a kereszten magára vesz, a „féreg” maszkja. Ugyanis amikor Jézus Krisztus a kereszten Zsolt 22,2 idézi: „*Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?*” (Mt

27,46; Mk 15,34), akkor ebben a kiáltásban benne van az egész zsoltár, különösen is a 7. vers: „*De én féreg vagyok, nem ember*” (lásd LW 29: 126). Kenneth HAGEN írja, hogy a kép, miszerint Krisztus a kereszten „féreggé” válik, magában hordja az utálat, a megvetettség, az émelygés, a rothadó bűz, a botrány, a szétmálló féreg konnotációját (1982, 19. o.).¹¹

Pál apostol alapján Luther többször is emlékeztetett arra, hogy „*látványosság lettünk a világnak*” (*theatron egenéthemen tó kosmó – speculum facti sumus mundo*; 1Kor 4,9). A Korinthusiakhoz írt első levél szól a „kereszt bolondságáról”, az „igehirdetés bolondságáról”: „*Mert a keresztről szóló beszéd bolondság ugyan azoknak, akik elvesznek, de nekünk, akik üdvözülünk, Istennek ereje... Nem tette-e bolondsággá Isten a világ bölcsességét? Mivel tehát a világ a saját bölcsessége útján nem ismerte meg Istent a maga bölcsességében, tetszett Istennek, hogy az igehirdetés bolondsága által üdvözítse a hívőket. Mert az Isten bolondsága bölcsőbb az emberek bölcsességénél... azokat választotta ki az Isten, akik a világ szemében bolondok, hogy megszégyenítse a bölcséket.*” (1Kor 1,18–21)

Luthernek e paradoxonokra épülő teológiáját a „kereszt teológiájának” (*theologia crucis*) nevezik (LOEWENICH 2000). Alister MCGRATH írja: 1. A kereszt teológiája a kinyilatkoztatás teológiája, és nem a spekuláció teológiája. 2. A kinyilatkoztatás azonban mindig közvetett és rejtett. 3. Ezt a kinyilatkoztatást Krisztus kereszten való szenvedésében lehet felismerni. 4. A kinyilatkoztatásban elrejtett Isten megismerése a hit révén lehetséges. 5. Istent elsősorban a szenvedés által lehet megismerni, mert ő a szenvedésen keresztül hagyja magát megismerni (1993).¹² Isten megkísért (*Anfechtung*), sőt támad is bennünket, de csak azért, hogy ledöntse büszkeségünket, s hogy megmenthessen bennünket. A *Deus absconditus* azonban a kegyelmét az ő haragja alá rejt.

Luthernek a rejtőzködő és kinyilatkoztató Istenről szóló felismerése, a kereszt teológiája nemcsak az emberi értelmet döbbsenti meg, hanem a hagyományos (középkori) teológiai gondolkodást is a feje tetejére állítja. Ez az a teológia, amely megtanít bennünket látni, amelyik felnyitja szemünket, hogy a látszatot meg tudjuk különböztetni a valóságtól. A *Heidelbergi disputációban* írja Luther: „Az emberek cselekedetei, még ha mutatósak és jóknak tűnnek is, megvizsgálva mégis halálos bűnök.” (LUTHER 1999, 11. o.)

Egy amerikai teológus, Gerhard O. FORDE ezt az alábbi sémában ábrázolja (2005):¹³

Az ember cselekedetei	Isten cselekedetei
Mindig tökéletesnek látszanak	Mindig eltorzultnak látszanak
Jónak tűnnek föl	Rosznak tűnnek föl
Megvizsgálva mégis	A valóságban mégis
Halálos bűnök	Halhatatlan érdemek

9. kép. Albrecht Dürer: *Melancholia I.*

¹¹ „*The meaning of Christ as worm on the cross carried the connotations of Christ being abject, the object of contempt, forsaken, nauseating, abominable, rotten stench, scandal, offensive or, simply, rotting worm.*”

¹² Magyarul a könyv utolsó fejezete BOGÁRDI SZABÓ István fordításában jelent meg 1993-ban.

¹³ Magyarul FABINY Tibor és TÓTH Sára fordításában jelent meg 2005-ben.

10. kép. Wittenberg, 1536. (A wittenbergi vártemplom színesben, keretben kiemelve látható)

A rejtőzködő és a kinyilatkoztató Istent a kereszt teológusa értheti csak meg, s nem a dicsőség teológusa. Luther a *Heidelbergi disputáció* 19–21. téziseiben írja: „19. Nem az nevezhető méltán teológusnak, aki az Isten láthatatlan dolgait az ő teremtett műveiben felfogva szemléli. 20. Hanem az nevezhető méltán teológusnak, aki Isten látható műveit, azaz a »hátát« a szenvedésekben és a keresztben szemlélve fogja fel. 21. A dicsőség teológusa a rosszat jónak, a jót rossznak mondja, a kereszt teológusa azt mondja, ami a valóság.” (Ford. Nagybocksai Vilmos)

A kereszt tehát „megfordítja” az eleve rossz látásunkat. A dicsőség teológusaként fordított optikában látjuk a dolgokat: a rosszat jónak, a jót rossznak, a bolondságot bölcsességnek, a bölcsességet bolondságnak gondoljuk. A kereszt teológusa nem akar a kereszt „mögé” látni, számára a kereszt nem transzparens, hanem tükör: ez vagy te, ezt tettem érted – mondja az Isten a keresztet szemlélő embernek.

Mózes is a „dicsőség teológusa” volt, amikor az Isten orcáját akarta látni, írja Luther. Isten Mózeshez egyszerre volt kegyelmes (mert valamit mégis megmutatott magából), ugyanakkor meg is alázta. Mert csak az *a posteriorit* mutatta magából. Ezt a szót használja a Vulgata Ex 33,23-ban: „*Hátulról meglátsz engemet, de orcámat nem láthatod.*” Vagyis az Úr nemcsak kitünteti Mózeset, hanem meg is alázza, hiszen ha titkokat tárt volna fel neki, akkor a dicsőség teológusává tette volna. Luther a rá jellemző bátor, offenzív, szinte blaszfém képpel azt is sugallja, hogy Isten a kíváncsiskodó Mózesnek a „hátsó” részét, s nem a szakrálisat, nem az orcáját mutatta meg. S ezt szemlélhetjük a keresztben is: a férget, a mocskot, a bűnt, a fertelmességet. Ezt látjuk a szemünkkel: Isten „a bal kezébe” elrejt annak ellentétét, a minket szerető és megmentő irgalmát, „a jobb kezét”. Luther ezt Ézs 28,21-gyel szokta alátámasztani: „*Véghezviszi tettét, szokatlan tettét, elvégzi munkáját, rendkívüli munkáját.*” A „szokatlan”, az Isten lényétől idegen tett (*opus alienum*) elrejt a minket megmentő irgalmát (*opus proprium*). Ezt az ézsaiási ígét Luther nagyon sokszor 5Móz 32,39-cel együtt idézi: „*Én adok halált, és én adok életet, összeszedezok és gyógyítok...*”

Isten igazi munkáját Luther szerint csak akkor tudja véghezvinni, ha előbb a tőle idegen cselekedetet hajtja végre:

halálra ad ahhoz, hogy életet adjon, összezúz ahhoz, hogy gyógyítson. Neki először bűnössé kell nyilvánítania azokat, akik a szívükben felfuvalkodottak (és eleve minden ember az), mert ő csak azokat tudja megigazítani, akik nem igazak.

A rejtőzködő és kinyilatkoztató Istenről szóló kereszt teológiája megtanít bennünket gondolkodni, megtanít bennünket arra, hogy önmagunk látásában, hitében sohasem bízhatunk.

A mai rendkívül kusza világban, a szemfényvesztések korában, amikor magabiztosan tudni véljük, hogy ki a jó és ki a gonosz, Luther teológiája arra figyelmeztet, hogy fergeteges maszkabál a világ.

Hamlet, a wittenbergi „teológus”

Kíséreljük meg ezek után a „kereszt teológiájának” szemüvegén át olvasni Shakespeare *Hamlet*jét!

Luther (fiatal munkatársával, Melanchthonnal ellentétben) az Arisztotelész tanítására épülő skolasztikát elvetette,¹⁴ s pellengérré állította a hittől minket elcsábító „szajha ész” (*hure Vernunft*), amely racionális módon próbál közelíteni az istenkérdéshez.

„Minden ember teológus”

Luther számára minden ember teológus, aki gondolkodik és a végső kérdések foglalkoztatják: Miért vagyok a világon? Miért élünk? Mi a célja az életnek? Hova, milyen irányba tart a világ? Miképpen lehetséges, hogy a világmindenséget teremtő és fenntartó Lény személyes kapcsolatba, kommunikációba lép velünk, minden egyes parányi emberrel? Azért, mert ő az Alkotó, aki a szavával formázott minket.

A Genézis-kommentárjában írja Luther, hogy mi mindnyájan poémák, azaz költemények vagyunk, s Isten a Költő, aki mint verseket, énekeket szerzett bennünket.¹⁵ Aki nem gondolkodik, aki nem tesz fel ilyen kérdéseket, az nem él, csak vegetál. Az emberi méltóságunkhoz tartozik, hogy tudunk kérdéseket feltenni, tudunk hallgatni a kérdéseinkre adott válaszokra, s tudunk mi is válaszolni a nekünk feltett kérdésekre. A lutheri értelemben vett teológusi gondolkodó lét tehát sokkal inkább hivatás (*vocatio*) és művészet (*ars*), mintsem mesterség (*professio*).

Egyik asztali beszélgetésében kérdezi Luther: „Mi tesz bennünket teológussá?” (*„Quae faciant theologum?”*) Hat pontban azonnal válaszol is saját kérdésére: 1. a Szentlélek kegyelme (*gratia Spiritus*); 2. az állandó tusakodás (*tentatio*); 3. a tapasztalat (*experientia*); 4. az alkalom (*occasio*); 5. a Szentírás folyamatos és figyelmes tanulmányozása (*sedula lectio*); 6. a tudományok megszerzése és azok gyakorlati használata (*bonarum artium cognitio*) (BAYER 2005, 17. o.).

Ezek közül most hármat idézünk: a tusakodást (*tentatio*), a tapasztalatot (*experientia*) és az alkalmat (*occasio*). A tusakodás lényege, hogy gondolkodásával, kérdéseivel, kiállásával az ember kockázatot vállal, sőt egyenesen sebezhetővé teszi magát. Vállalja annak a szörnyű lehetőségét, hogy elkárhozik, vagyis végleg elszakad az élő Isten óvó kezétől. Luther mindvégig tudta, hogy Isten rejtőzködő Isten, s amikor úgy tűnik, a Sátán támad, valójában az

¹⁴ „Semmi sem hevíti úgy szívemet, mint az a vágy, hogy Arisztotelést, ezt a színészt, aki görög maszkjával az egyházat oly tévútra vezette, leleplezzem és az egész világot pellengérré állítsam.” LVM 7: 59. o.

¹⁵ „*Nos sumus poema Dei. Ipse poeta est, nos versus sumus et carmina quae condit*” – utal Luther Ef 2,10-re és Gen 44,17-re, LW 7: 366. o. Idézi BAYER 2005, 16. o.

Isten teszi próbára a hitemet. Ez volt Ábrahám, Jób, Jákób és minden olyan ember „kísértése”, akinek „kificamodott a csípője” az élő Istennel való tusakodó küzdelemben.

A másik a tapasztalat. Luther a teológiát nem könyvekből, hanem az életből tanulta. Nem is az akcióból, hanem a passióból, azaz a szenvedésből, hiszen az Isten igéjével folytatott, sokszor agonizáló küzdelem valóban szenvedéssel jár. Ezért mondhatta Luther, hogy „egyedül a tapasztalat tesz teológussá” („*sola experientia facit theologum*”, LW 57: 4; idézi BAYER 2005, 22. o.). A tapasztalat nem csupán általános élet- vagy haláltapasztalat, hanem legtöbbször a krízis megtapasztalása, sokszor akár egy családi tragédia, egy természeti katasztrófa vagy éppen egy politikai terrroresemény kapcsán. Ez a tapasztalat Luther szerint mindig közelebb vihet a végső valósághoz, Istenhez.

A lutheri teológia vállaltan radikális: az élet és a halál kérdése. „Az élet, a halál és az elkárhozás tesz bennünket teológussá, nem a filozofálás és a spekuláció (*vivendo immo moriendo et damnando fit theologus, non intelligendo, legendo aut speculando*).” (MCGRATH 1985, 152. o.) A teológusra különösen is áll, hogy „aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni”!

A harmadik az alkalom (*occasio*). Luther sokszor idézte a Prédikátor könyvét: mindennek rendelt ideje van: ideje a születésnek, ideje a meghalásnak, ideje a sírásnak, ideje a nevetésnek (Préd 3). Az alkalmat, Isten meglátogatásának idejét fel kell ismernünk. Jézus azért sírt Jeruzsálem felett, mert a zsidó nép nem ismerte fel az ő meglátogatásának az idejét. A világosság az övéi közé jött, de az övéi nem fogadták be őt. A keresztény embernek fel kell ismernie a kairoszt, hogy mikor van az üdvtörténet vagy az egyéni üdvösség szempontjából döntő idő. Ha ezt elmulasztjuk, tragikus helyzetbe kerülünk.

Bátran állíthatjuk, s állítjuk is, hogy Luther definíciója szerint Hamlet is ízig-vérig teológus, aki a valóság szempontjából egyértelműen kétségbe vonja a filozófiai megismerés lehetőségét. „Több dolog létezik, Horatio, / a mennyben és a földön, mint amit / álmodni bír a filozófia.” (NÁ 1,5,174–175)¹⁶

LUTHER egyébként Rotterdami Erasmusszal a szabad akaratról folytatott vitában (2006) pellengérezi ki az Isten (sokszor ellentmondásos mélységeit) felfogni és megmagyarázni képtelen humanista-filozófiai gondolkodást. Mint NAGY András egy kiváló írásában rámutatott, a lutheri gondolkodás és a hamlet melankólia később a dán – szintén lutheránus – Kierkegaard-ra egyaránt erőteljesen hatott: ismeretes, hogy Kierkegaard szembeállította Ábrahámot, a „hit bajnokát” Hegellel, a (filozófiai) „gondolkodás bajnokával” (2017, 64. o.).¹⁷

Hamletnek a Szellemmel való találkozása egy páratlan, egyedülálló tapasztalat (*experientia*) – bár még nem bizonyos, hogy az igazságot, a valóságot tárta-e fel neki, hiszen ekkor még annak a lehetősége is fennáll, hogy a Szellem gonosz lélek, aki az ő elpusztítására tör, vagy akár illúzió, saját beteg lelkének kivetülése. Egy dolog bizonyos: a Szellem egy olyasvalami lehetőséget tárta fel, nyilatkoztatta ki számára, amit ő a tudatalattijában már sejtett. Horatio és akár a wittenbergi egyetemen elsajátított filozófia „álmodni sem képes” arról a valóságról, amelyet Hamlet számára apja szelleme kinyilatkoztattott. Az értelmén túli valóság a filozófia emberi képességei és lehetőségei számára zárt marad; az igazságnak, a valóságnak felülről kell áttörnie a fizikai valóságot. A természetfeletti való találkozás tehát személyes, egyenesen misztikusnak is nevezhető tapasztalat. Ha létezik természetfeletti kinyilatkoztatás, akkor az átír, felülír,

¹⁶ Arany fordítása itt nem egészen pontos: „Több dolgok vannak földön és egen, / Horatio, mintsem bölcselmetek / Álmodni képes” (AJ 1,837–839). Angolul: „*There are more things in heaven and earth, Horatio, Than are dreamt of in your philosophy.*” (1,5,174–175)

¹⁷ Vö. uo. 68. o.: „A mélyen melankolikus dán herceg alakja, szülővárosának idegenségével, megszakított külföldi tanulmányaival, nőkhöz fűződő tragikus vonzalmával nemcsak az azonosulás lehetőségét kínálta Kierkegaard-nak, hanem ennél jóval többet: a kételyek bénító hatalmának érzékeltetését a transzcendencia kínzó bizonytalansága mentén, a szeretett és elvesztett apa nyomasztó és imperatív súlyával és a bizonyosság elérhetetlenségével.”

relativizál minden emberi okoskodást. A szabad akarat és az ebből fakadó istenismeret csupán alulról felfelé való (s ezért hiú, hiábavaló) törekvés, amikor a valóság, az ember- vagy istenismeret csak felülről lefelé lehetséges. Luther ezt találóan fogalmazta meg a *Heidelbergi disputáció* fent idézett teológiai téziseiben.

Hamlet a Szellemmel való találkozások még csak kétségbe vonja az emberi filozofálás, okoskodás eredményeit, természetesen még nem lát világosan. Szerepjátásza, kétkedése, késlekedése egy tanulási folyamat kezdete, amelynek során nemcsak változik, növekszik, hanem kétségtelenül vétkezik is (véletlenül megöli Poloniust, majd volt egyetemi társait, Rosencrantzt és Guildensternt halálba küldi). A kiközöklött időben, a rothadó államgépezetben senki sem maradhat makulátlan. Hamlet tragédiája, hogy – paradox módon – egyszerre az ég (Isten) „szolgája, ostora” (AJ 3,889), *scourge and minister* (3,4,177),¹⁸ vagyis gonosz is kell válnia ahhoz, hogy jót tegyen. A rosszat pusztítani kívánónak önmagát is el kell pusztítania.

Mindez nem jelenti azt, hogy Hamlet „növekedése” szükségszerűen csak negatív folyamat lenne. Éppen a lutheri értelemben vett tapasztalat (*experientia*) teszi Hamletet éretté, felnőtté, cselekvővé. A nagybetűs „tapasztalat” Hamlet esetében a tengeri út Angliába, ahová Claudius küldi Rosencrantz és Guildenstern kíséretében. Hamlet fejlődéstörténetében ez a szó szoros értelemben „vívásztó”: Hamlet egészen más az út „előtt”, mint utána. Az utazás előtt is tudta, milyen gazember Claudius, de még nem volt elég tapasztalata ahhoz, hogy Claudius karakterét, a helyzetet „kezelje”: csak bohóckodásra, bolondozásra volt képes még Polonius tragikus meggyilkolása után is.

A IV. felvonás 6. jelenetében hajós hozza a levelet Horatióknak, amelyben röviden leírja neki a kalózhajóval való dulakodásukat, s megígéri, hogy ha megérkezik, „Olyasmit súgok a füledbe, amitől / eláll a lélegzet” (NÁ 4,6,22).¹⁹ Mi lélegzet-visszafojtva várjuk, mi lesz ez a történet, s ezt csak az V. felvonás 2. jelenetében tudjuk meg: „Van egy istenség, ki czéljaink’ / Formálja végre, bár miképp nagyoltuk.” (AJ 5,301–303) „Isten csiszol mindent véglegesre, / bármit is faragunk.” (NÁ 5,4,10–11)²⁰

Az *occasio* pedig – úgy is, mint a lutheri teológusi lét harmadik attribútumának felismerése – az Osrickal való találkozás után válik egyértelművé. Nem nevezhetjük véletlennek, hogy a korábban izgága, bizonytalan, örültet játszó Hamlet a dráma folyamán bekövetkezett növekedése, érése, a megszerzett tapasztalat (*experientia*) révén jut el az evangéliumnak egyszerre (szinte sztoikus nyugalmat sugárzó) bizonyosságáig és az – ezzel még a keresztények körében is ritkán párosított – szükséges éberség felismeréséig. „*Nemde, két verebcskét meg lehet venni egy fillérért? És egy sem esik azok közül a földre a ti Atyátok akarata nélkül!*” (Mt 10,29) „*Azért legyetek készen ti is; mert amely órában nem gondoljátok, abban jő el az embernek Fia.*” (Mt 24,44) „*Tapot se; daczolunk e baljósattal: hisz egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akaratja nélkül. Ha most történik: nem ezután; ha nem ezután, úgy most történik; s ha most meg nem történik, eljő máskor: készen kell rá lenni; addig van.*” (AJ 5,508–512)²¹

¹⁸ A kifejezés egyike a *Hamlet*-ben található mintegy hatvanhat hendiadisznak, annak a retorikai formának, amely két fogalommal állít egyet. A drámában ez egyike a sokféle kettőzésnek, a bizonytalanságot kifejező lelkiállapotnak. Nádasdy Ádám megoldása: „sors ökle és ügynöke” (3,4,178), illetve a fordítás újabb kiadásának változata: „*ég ökle és ügynöke*” (Magvető, 2012) sem fejezik ki az Arany által pontosabban fordított ellentétes feszültséget, hogy Hamlet az égi erők „ostora” és „szolgája”, tehát egyszerre gonosz és isteni. Lásd erről FABINY 2015.

¹⁹ „*I have words to speak in thine ear will make thee dumb.*” (4,6,22)

²⁰ „*There’s a divinity that shapes our ends, Rough-hew them how we will...*” (5,2,4–11)

²¹ „*Not a whit. We defy augury. There is a special providence in the fall of a sparrow. If it be now, ’tis not to come, if it be not to come, it will be now; if it be not now, yet it will come. The readiness is all.*” (5,2,216–220)

Látszat és valóság ellentéte: a „feje tetejére állt világ”

Mint láttuk, Luther számára az emberi gondolkodás eredendően téves, mert az emberi optika éppen fordítva látja a valóságot, mint ahogy az valójában létezik. Luther szerint a „dicsőség teológusa” a jót rossznak és a rosszat jónak mondja, a kereszt teológusa pedig azt látja, ami a valóság. Amikor az I. felvonás 2. jelenetében Gertrud célja, hogy Hamlet az udvar elvárásai szerint cselekedjen, hogy megfeleljen a világ „látszatelvárásainak”, Hamlet először viszszautasítja ezt a szerepjátást.

„»Látszik«, felség?... Hát nem! Nekem nincs »látszik«!

Se ez a sötét köntös, jó anyám,
se a szokásos komor gyászruhák,
se erőltetett sóhajok fuvalma,
nem; se a szemek áradó folyói,
se elgyötört arcok mutogatása –
a bánat semmilyen jele, alakja
engem ki nem fejez. Ez csupa látszat,
mert ilyesmit el lehet játszani.

De bennem az van, amit sose látnak –
a többi: dísz, csak kelléke a gyásznak.”

(NÁ 1,2,76–86)²²

Hamlet első megnyilvánulása annak a kifejezése, hogy ő „belülről vezérelt”, a gondolkodás által irányított ember; Aranyánál: „Az enyém belül van, és nem látja szem” (AJ 1,262). Mai szóval értelmiségi, aki számára az igazság, a valódiság kérdése és keresése prioritást élvez a lojalitással szemben. A világ, a valódiság természete csak annak mutatkozik meg, aki elsősorban erkölcsi, és nem csupán engedelmes lény. A „természetes” („érzéki”) ember a látszat szerint ítél, s a szemfényvesztő világ fordítva akarja megmutatni önmagát: az igazat hamisnak, a jót rossznak, a szépet rútnak beállítva. A „benső szemével”, a lelkiismeretével érzékelő embert azonban nem lehet oly gyorsan és könnyen megtéveszteni. Először csak gyanítja, majd egyre inkább meggyőződik arról, hogy a valóságban minden fordítva van, mint aminek látszik.

Ez a „feje tetején álló” világ. Az angol nyelvű Shakespeare-filológiában gyakran használt kifejezés – *world turned upside down* – ilyen formában szó szerint nem fordul elő Shakespeare-nél, hanem az angol nyelvű

²² *Seems, madam? Nay it is; I know not 'seems.'*

*'Tis not alone my inky cloak, good mother,
Nor customary suits of solemn black,
Nor windy suspiration of forc'd breath,
No, nor the fruitful river in the eye,
Nor the dejected havior of the visage,
Together with all forms, moods, shapes of grief,
That can denote me truly. These indeed seem,
For they are actions that a man might play;
But I have that within which passeth show,
These but the trappings and the suits of woe. (1,2,76–86)*

Bibliában ApCsel 17,6-ban olvassuk az első keresztyenekről, hogy *they turn the world upside down*; azaz feje tetejére állítják, szubvertálják a világot. Számos művészi és vallási alkotás a krízis tapasztalatára épül: valójában az idő kizöckent; válság van, s a világ nem az, aminek mutatja magát. Ha a világ, az állam egy radikális rossz szolgálatában áll, ezt hiába próbálja sok kifinomult, ravasz eljárással kendőzni, magától ez úgysem fog megoldódni: Hamlet nagysága, hogy elismeri a kizöckent idő állapotát, ám tragédiája, hogy önmaga képtelen azt helyretolni, a változás csak pusztítással és önpusztítással érhető el. „Kizöckent az idő; – oh kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt.” (AJ 1,861–863) „A világ szétesett; átok ül rajtam, / mert arra születtem, hogy összerakjam.” (NÁ 1,5,196–197)²³

11. kép. A feje tetejére állt/állított világ. Id. Pieter Bruegel: *Flamand közmondások*

Bűn és/vagy bűnbánat: a lelki szklerózis gyógyíthatatlan és gyógyítható példái

Közismert, hogy a lutheri reformáció kirobbanásának közvetlen előzménye a bűnbánat eltorzult középkori gyakorlata, miszerint az elkövetett bűnökért jócselekedetekkel vagy akár fizetéssel vezekelni lehet.

A híres kilencvenöt tétel így kezdődik: „Mikor Urunk és Mesterünk azt mondta: »Térjetek meg!« – azt akarta, hogy a hívek egész élete bűnbánatra térés legyen (Mt 4,17). Ezt az ígét nem vonatkoztathatjuk a bűnbánat szentségi gyakorlására, azaz a bűnvallásra és a jóvátételre, ami a papok közreműködésével történik.” (LUTHER 1996)

LUTHER egy 1519-es sermóban (1993) a bűnbánatot (*poenitentia*) még egyértelműen szentségnek tekinti, azonban rámutat korának helytelen gyakorlatára, hogy a szentséget sokan félreértik: az emberek befolyásolni akarják Istent, kegyelmét meg akarják „vásárolni”, amikor búcsúlevelekkel, böjtöléssel, azaz cselekedetekkel akarnak a bűnöktől és azok büntetésétől megszabadulni. „Holott előbb kell a bűnöknek megbocsáttatni, mielőtt a jót cselekszik, és nem a cselekedetek űzik ki a bűnt, hanem a bűn kiűzése cselekszi a jót.” (Uo. 12. o.) Luther újra és újra azt hangsúlyozza, hogy először a bűnös emberi szívnek kell Istenhez megtérni, s majd a bűnbocsánat elnyerése után szabadul fel az ember a jócselekedetekre. A középkori hangsúlyeltolódás mögött valószínűleg ott

²³ „*The time is out of joint: O cursed spite, / That ever I was born to set it right!*” (5,5,196–197)

van a Vulgata szövege is, amely Mt 3,2-t („*Térjetelek meg*”, *metanoeite*) így fordítja: *paenitentiam agite*, azaz „bűnbánatot cselekedjetelek”. Így a skolasztikus felfogás különbséget tett a bűnbánat három aktusa: a *contritio* (töredelem), a *confessio* (gyónás) és a *satisfactio* (elégtétel) között. Ez eredményezi a bűnbocsánatot, a föloldozást (*absolutio*).

Luther számára a bűnbánat szentségében három dolog fontos:²⁴ első a feloldozás (*absolutio*), amely hirdeti a bűnösnek, hogy Krisztusért megbocsáttattak bűnei; a másik a kegyelem, a bűnbocsánat, amely a lelkiismeret békéjét teremti meg; s végül a harmadik a hit, az az erős benső bizonyosság, hogy a pap feloldozó szavai igazak. Ezen a hiten fordul meg minden, ezen keresztül válik a hit valósággá. Luther az egyházatyák igazságát vallja: *nem a szentség, hanem a szentséget hívő hit veszi el a bűnt*. Szent Ágostont is idézi: a szentség nem azért veszi el a bűnt, mert kiszolgálták, hanem mert hiszik (uo. 13. o.).

Az „egyetemes papság” jegyében Luther számára bármelyik keresztény testvér kimondhatja testvéreinek bűnei bocsánatát: amennyiben a hívő ezt hittel elfogadja, akkor fel van oldozva (uo. 13. o.). Luther hangsúlyozza, hogy a bűnbánat vagy a töredelem „elegendőse”, azaz mennyisége nem számít, ugyanis senkinek sem lehet elegendő a bűnei miatti töredelme. A lényeg, hogy a bűnös erősen hiszi-e a szentséget, azt, hogy bűnei megbocsáttattak (uo. 17. o.). Összefoglalva: a bűnbánat szentségében Luther számára minden a hiten fordul meg, amit így summáz: „Aki hisz, annak minden javára válik, semmi sem árt; aki nem hisz, annak minden árt, semmi sem használ.” (Uo. 20. o.)

A *Hamlet*ben az eredendő bűn az idős Hamlet meggyilkolása. A drámában a bűn természetesen nem teológiai fogalomként jelenik meg, hanem az eltompultság, a vakság és a szív megkeményedése szinonimájaként. Bártran beszélhetünk „lelki szklerózisról”. A tragédiában a gyógyíthatatlan és a gyógyítható lelki szklerózis példáival találkozunk. Az elsőre Claudius, a másodikra Gertrudot említjük példaként.

Claudius, a „gyógyíthatatlan lelki szklerózis” példája

A drámában az „egérfogó-jelenet” után Hamlet meggyőződött nagybátyja bűnösségéről: a Szellem igazat mondott, tehát nem gonosz lélek vagy saját beteg lelkének kivetülése volt. Claudius valóban testvérbátyjának, az idős Hamletnek a gyilkosa. Claudius önmagának és így a nézőnek is bevallja bűnösségét. Az imádságra, a valódi bűnbánatra képtelen, megkeményedett ember drámai önvallomása ez. Van benne bűnismeret, büntudat, „elismerés”; tudatában van a bűnbocsánat lehetőségének, amely „hőfőherre” moshatja őt. Értelmével tehát felfogja az égi bűnbocsánat lehetőségét, ám a bűnében és a büntudatában kínlódó ember csak vergődni képes, és nem kiáltani. „Imádsága” (a Hamletet is megtévesztő látszat ellenére) nem valóság, mert a szív nem hajlandó kontrícióra, azaz töredelemre.

Hasonló bünt követett el a Bibliában Dávid király, hiszen elcsábította Betsabét, Úriás feleségét (2Sám 11), ám Nátán példázata a szegény és gazdag emberről (2Sám 12) először mélységesen felháborította, majd amikor elhangzik a prófétikus ítélet: „*Te vagy az az ember!*” (2Sám 12,7), Dávid elismeri bűnösségét: „*Vétkeztem az Úr ellen!*” Akkor írja meg a vallomásos irodalom legmeggrázóbb költeményét, az 51. zsoltárt. Érdemes egymás mellé helyeznünk a megkeményedett, illetve a megtört szívű ember imádságát.²⁵

²⁴ A 19. pontban Luther ezt némileg másképpen fogalmazott sorrendben adja meg: „A szentség az előbb említett három dologból áll: Isten ígérből, azaz az *absolutió*ból; ennek az *absolutiónak* az elhívéséből és a békességből, azaz a bűnök bocsánatából, mely biztosan követi a hitet.” (LUTHER 1993, 17–18. o.)

²⁵ Az itt vázolt párhuzamra HAMLIN 2004, 215. o. hívja fel a figyelmet. A szerző utal Ramie TARGOFF 1997-es *The Performance of Prayer: Sincerity and Theatricality in Early Modern England* című cikkére is.

Claudius – id. Hamlet / Gertrud

CLAUDIUS: Az én bűnöm szaga az égre bűzlik, átok van rajta, az ősi, az első – az, testvérgyilkosság. Én nem tudok imádkozni, hiába itt a szándék, erős a vágyam, de a bűn erősebb: mint akinek kétféle dolga van, habozva állok, hogy melyikkel kezdjem, s mindkettőt elmulasztom. Ha kezem duplára hízna a testvéri vértől, hát nincs elég eső a boldog égben, hogy hóféherre mossa? A bocsánat nem arra való, hogy a bűnt legyőzze? Nincs-e az imában kettős erő, mely megállít bűnbeesés előtt, és megbocsát utána? Föltekintek. Vétkeztem, megvolt – de milyen ima illik ide? „Bocsásd meg azt, hogy öltem”?... Lehetetlen, hisz most is az enyém mindaz, amiért gyilkos lett belőlem: a koronám, a becsvágyam, királyném. Kaphat az ember bűnbocsánatot, míg élvezi bűne gyümölcsseit? A romlott földi világban a bűn arany kezével a jogot lesöpri, és bűnös hasznából fizeti le a törvényt is. De nem így odafönt: ott nincs ügyeskedés, ott tetteink valódi arca számít, s mi magunk tanúskodunk, keményen szembesülve hibáinkkal. Hát akkor? Mi marad? A bűnbánat talán mindenre képes. De mit ér, ha nem bánom bűnömet? Nyomorult helyzet! Szénfekete szív! Fogoly lelkem: szabadulni szeretnék, de vergődve behálózod magad. Ti angyalok, segítsetek! Próbálkozom. Hajolj, makacs térd; drótkötélű szív, légy puha, mint az újszülötteké! Hátha még minden jóra fordul. *(Letérdel)*
Jön Hamlet.

KIRÁLY: Szavam föl száll, szándékom lenn marad: szót szándék nélkül az ég nem fogad. *(El)*
(NÁ 3,3,36–71; 97–98)

Dávid – Uriás / Betsabé

„Könyörülj rajtam, én Istenem, a te kegyelmességed szerint; irgalmasságnak sokasága szerint töröld el az én bűneimet!
Egészen moss ki engemet az én álnokságomból, és az én vétkeimből tisztíts ki engemet;
Mert ismerem az én bűneimet, és az én vétkem szüntelen előttem forog.
Egyedül te ellened vétkeztem, és cselekedtem azt, a mi gonosz a te szemeid előtt; hogy igaz légy beszédedben és tiszta ítéletedben.
Ímé én vétkekben fogantattam, és bűnben melengettet engem az anyám.
Ímé te az igazságban gyönyörködöl, a mely a vesékben van, és bensőmben bölcseségre tanítasz engem.
Tisztíts meg engem izsóppal, és tiszta leszek; moss meg engemet, és fehérebb leszek a hónál.
Hallass örömet és vígasságot velem, hogy örvendezzenek csontjaim, a melyeket összetörtél.
Rejtsd el orczádat az én vétkeimtől és töröld el minden álnokságomat.
Tiszta szívet teremts bennem, oh Isten, és az erős lelket újítsd meg bennem.
Ne vess el engem a te orczád elől, és a te szent lelkedet ne vedd el tőlem.
Add vissza nékem a te szabadításodnak örömét, és engedelmesség lelkével támogass engem.
Hadd tanítsam a bűnösöket a te útaidra, hogy a vétkezők megtérjenek hozzád.
Szabadíts meg engemet a vérontástól, oh Isten, szabadításomnak Istene! hogy harsogja nyelvem a te igazságodat.
Uram, nyisd meg az én ajakimat, hogy hirdesse szájam a te dicséretedet.
Mert nem kívánsz te véresáldozatot, hogy adnék azt, égőáldozatban sem gyönyörködöl.
Isten előtt kedves áldozatok: a töredelmes lélek; a töredelmes és bűnbánó szívet oh Isten nem veted meg!
Tégy jól a te kegyelmedből a Sionnal; és építsd meg Jeruzsálem köfálait.
Akkor kedvesek lesznek előtted az igazságnak áldozatai; az égő és egész áldozat: akkor a te oltárodon áldoznak néked tulkokkal.”
(Revideált Károli-ford., 1908)

Luther 1517-ben írt először erről a zsoltárról *A hét bűnbánati zsoltár* című, sok kiadást megért könyvében (LVM 5: 25–88. o.). 1532-ben újra magyarázza,²⁶ s ennek bevezetőjében egyértelművé teszi, hogy ez a zsoltár a hit legfontosabb kérdéseiről: a bűnbánatról, a bűnről, a kegyelemről és a megigazulásról tanít. Az igazi kegyelemnek – írja – két része van: a bűn és a kegyelem ismerete. Luther szerint Dávid ezt mesteri módon tanítja, úgy, hogy ő közben nemcsak tanítónk, hanem velünk együtt tanítvány is. Amíg bünt követünk el, nem érthetjük helyesen Istent, s benne addig csak bálványt imádunk. Dávid a bűnről saját tapasztalata alapján beszél, s ezért is tudja, hogy a bűn a külső és benső emberünk megromlása, korrupciója. A zsoltáros helyes teológiai tudásban részesíti az embert, hogy ő halálra ítélt, de Isten a szabadító.

Claudius elméletben mindent tudott a bűnről és a bűnbocsánatról is, de tragikuma, hogy a szó szándék, vagyis akarat nélkül maradt, s így a lelki szklerózis végső, immár menthetetlen példáját illusztrálja. „Fölszárnyal a szó, eszme lenn marad: / Szó, eszme nélkül, mennybe sohse hat.” (AJ 3,704–705)²⁷

Gertrud, a „gyógyítható lelki szklerózis” példája

A másik példánk a gyógyítható lelki szklerózist illusztrálja Gertrud példáján. Irányítsuk figyelmünket a III. felvonás 4. jelenetére!²⁸ Hamletnek az anyjával való találkozása – amint erre Roland Mushat FRYE is rámutat a *Hamlet és a protestáns gyóntatószék* című tanulmányában – egy ízig-vérig protestáns jelenet, mert a lutheri, illetve a protestáns teológia az „egyetemes papság” elvét tanítja, vagyis a gyóntatás és a gyónás, valamint a feloldozás kimondásához nincs szükség a felszentelt pap jelenlétére: egy gyermek is lehet a szülője feddője és gyóntatója.²⁹

Polonius hívása után Hamlet e szavakkal készül anyjához: „Legyek kegyetlen, ne vértagadó / Dobjon szavam tört, ne rántson kezem” (AJ 2,593–595).³⁰

A tör itt nem a gyilkosság kézzelfogható eszközeként, hanem a szó metaforájaként jelenik meg. A szó tör legyen, vagyis kard, vagyis ige. Hamlet itt egyszerre pap és orvos, ő az a sebész, aki a szó törével végzi az „éles, gyógyító művészetet” (Eliot). Az ige pedig, „Istennek beszéde élő és ható, és élesebb minden kétélű fegyvernél, és elhat a szívnek és a léleknek, az izeknek és a velőknek a megoszlásáig, és megítéli a gondolatokat és a szívnek indulatait” (Zsid 4,12; Károli-ford.). Az igaz szó, vagyis az isteni ige fájdalmas törként fog Gertrud szívébe hasítani, amennyiben eltalálja a titokban dédelgetett bünt, amely immár daganatként a lelkére telepedett.

Gertrud esetében a bűn a „vakság”, a látásnak mint az erkölcsi ítélőképességnek az elvesztése. Hamlet szenvedélyes igazságszeretetével kísérli meg eltávolítani az anyja szemére rakódott hályogot. Szilárd elhatározása, hogy Gertrudban feléleszti a büntudatot, majd megpróbálja rávenni a bűnbánatra. Tükröt tart eléje, tükröt valódi

²⁶ *Lectures on Psalm 51*, LW 12: 301–410. Luther zsoltármagyarázatáról és annak hatástörténetéről bővebben lásd FABINY 2014, 74–103. o. A bűnbánati zsoltárokról és azoknak a középkori és korai angol irodalmi feldolgozásáról kitűnő szakmunka: COSTLEY KING’OO 2012.

²⁷ „My words fly up, my thoughts remain below. / Words without thoughts never to heaven go.” (3,3,97–98)

²⁸ A jelenetről több alkalommal is írtam: 1984-ben „Ó, az én próféta lelkem!” *A Hamlet mint a Látás Költészete* címmel, legutóbb pedig *A szem mint metafora Shakespeare tragédiáiban* címmel a *Szótörténekek* című tanulmánykötetben 2009-ben. A következőkben több bekezdést is átveszek ez utóbbi tanulmányomból (FABINY 2009, 95–109. o.).

²⁹ A tanulmányt a szerző részint beépítette *Renaissance Hamlet – Issues and Responses in 1600* című tanulmányába. A *Gertrude’s Mirror of Confession* című fejezet korabeli illusztrációkat és emblémákat is tartalmaz: Jost Amman, Guillaume de la Perriere, George Wither, Stradanus, Thomas Trevelyan.

³⁰ „Let me be cruel, not unnatural. / I will speak daggers to her, but use none.” (3,2,386–387)

természetének, s ez a tükör a korabeli ikonográfia szerint is gyakran az önismeret emblémájaként jelenik meg. Az ún. „gyóntatótükör” pedig lelke legmélyét, rejtegetett bűneit képes feltárni: „Tapot se innen, míg tükörömben nem nézsz, / Mely megmutatja a szíved bensejét” (AJ 3,725–726).³¹

Hamlet Gertrud szívét akarja „megtörni” (*wring your heart*, 3,3,335), azaz vallomásra kényszeríteni, mert tudja, hogy „az átkos megszokás”, a konvenció, a kényelem és a hatalom érzéstelenné bódíthatja az emberi szívet, ahonnan pedig kiindul minden élet (vö. Péld 4,23).

A Hamlet által irányított sokkterápia a „protestáns pszichoanalízis”: Hamlet tükört tart anyja elé, a szívét töri, szavaival a lelkén sebeket okoz, de legfőképpen a szemeit igyekszik kinyitni. Először atyja képére irányítja Gertrud tekintetét, majd bűnei meglátására akarja rávenni anyját. Kérdéseinek záporában kulcsszó a *szem*. „Van szemed? (...) Ha van szemed?” – kérdezi egyre erőteljesebben, miközben folyik a fájdalmas szemműtét.

„Mi ördög volt hát a szem-bekötödsi,
Mely rászédett. Szem érzés nélkül, érzet
Látás nélkül... vagy bármi hű
Érzéked egy-egy kóros része, így
El nem tompulhatott.”
(AJ 3,784–789)³²

A szem és a fül mint az ember erkölcsi középpontjára mutató metaforák szorosan összefüggenek. Az éleslátás nemcsak intellektuális adomány, hanem erkölcsi ítélőképességet is jelez.

Kik is vakok Shakespeare-nél és a korabeli ikonográfiában? Mindenekelőtt Fortuna és Cupido, s természetesen ezek bekötözik azoknak a szemét is, akik hozzájuk fordulnak. Ugyanakkor az ördög, a gonosz által megkötözött emberek is vakok, olyannyira, hogy nemcsak a saját ítélőképességüket veszítik el, hanem saját hibáikat is bálványozzák. Az ember tehát a gonosz erők által megvakított, megtévesztett vagy félrevezetett lény, olyan, aki azt hiszi, hogy lát, miközben vak. Lutherrel szólva: a bűnös ember az igazat látja hamisnak és a hamisat igaznak.

Az igaz ember („a kereszt teológusa”) a dolgokat úgy látja, ahogyan vannak, azt látja, ami a valóság. Az önelégült, langymeleg és látszatgazdag embereknek van szükségük arra, hogy „*szemgyógyító irral kend meg a te szemedet, hogy láss*” (Jel 3,18).

12. kép. A Wittenbergi Egyetem 1644-ben. Az 1644-es őszi szemesztert hirdető egyetemi matrikula díszlapja

³¹ *Come, come, and sit you down; you shall not budge.
You go not till I set you up a glass
Where you may see the inmost part of you.* (3,4,17–20)

³² *What devil was't
That thus hath cozen'd you at hoodman-blind?
Eyes without feeling, feeling without sight,
Ears without hands or eyes, smelling sans all,
Or but a sickly part of one true sense
Could not so mope.* (3,4,77.81)

Hamlet szavai is – igaz, éles fájdalommal, de – meggyógyítják a látást. És lám, az élesen metsző fájdalmakra a királyné szeme lassan nyiladozik. Gertrud persze mindent elkövetne, hogy ne kelljen észrevennie saját bűneit, a valóságot.

„Ó Hamlet! ne beszélj.
Lelkem mélyébe fordítod szemem,
Hol több olyan folt árnya látszik, amely
Soha ki nem mén.”
(AJ 3,798–801)³³

Ez már tényleg siker. Hamlet az intenzív sokkterápia segítségével, igaz, csak egy pillanatra, de felvillantja anyja bűneinek valóságát. A „folt”, a „piszok”, a „beszennyesedés” a gonosz szimbolikájából eredő szóképek. Gertrud iszonyatosan szenved, de lelke fokozatosan tisztulni kezd. A szó, az ige a fülébe hatol és gyógyít: „Ó, ne mondd tovább! / Fülembé mint tör hatnak szavaid; / Ne többet, édes Hamlet.” (AJ 3,806–808)³⁴

És ekkor váratlanul újra megjelenik a Szellem. Jellemző módon csak a „próféta lelkű” Hamlet látja őt, hiszen a Szellem által képviselt valóság koncentrált izzása a „normális” emberek számára nem érzékelhető. A Szellem csak az anya iránti gyöngédségre inti. Gertrud itt kicsúszik fia kezéből, és a figyelem most már Hamlet „úrbe függesztett szemekre” irányul. A Szellem távozik, Hamlet visszanyeri lélekjelenlétét és józan ítélőképességét. Visszazökken valódi énjébe, és most már nyíltan, kertelés nélkül, gyakorlati tanácsokkal ellátva akarja anyját rávenni a gyónásra:

„Ne áltasd lelked a csalóka írral,
Hogy örültségem – nem bűnöd – beszél:
Csak béhegeszti hámmal a fekélyt,
Míg láthatatlan terjed a fene,
S mindent aláás. Gyónj meg, Istenednek:
Bánd meg a múltat; a jövőt kerüld,
S többé ne trágázd a gyomot, hogy annál
Bujábbra nőjön. És bocsásd meg ezt az
Erényem; mert a szűkkeblű idők zsírjában
Az erénynek kell magának
A vétket megkövetni, sőt hajolva
Esengni, hagyjon tenni jót vele.”
(AJ 3,853–868)³⁵

³³ *O Hamlet, speak no more*

*Thou turn'st mine eyes into my very soul
And there I see such black and grained spots
As will not leave their tinct. (3,4,88–91)*

³⁴ *O speak to me no more. / These words, like daggers, enter in mine ears. / No more, sweet Hamlet. (3,4,94-96)*

³⁵ *Mother, for love of grace,*

*Lay not that mattering unction to your soul,
That not your trespass, but my madness speaks.
It will but skin and film the ulcerous place,*

Hamlet, a „protestáns gyóntatópap” a törvény szigora után evangéliumot hirdet. Megkötöz, majd feloldoz. Az igazság megmutatását az „érted haragszom, nem ellened” szeretetével végzi. A királygyilkosságot csak a párbeszéd elején említi, hiszen ebben Gertrud ártatlannak tűnik. Ezért Hamlet ezt többé már nem hozza szóba. A legvégén a fiú mintegy feloldozást is nyújt anyjának. Gertrud, a bűnös tanácsot kér, és Hamlet, a „pap” beszél.

Megkérdezhetjük: volt-e vajon valódi, mélyről jövő tisztulás ezek után Gertrud életében? Kitisztult-e végre a szeme? A megszokástól megkeményedett szíve ebben a jelenetben megolvadt. Mert később mintha másképpen viselkedne.

A tragédia legvégén a királyné, miután kiitta a fiának szánt, mérgezett poharat, Claudiusnak ellentmondva sikoltja el az igazságot „édes Hamletjének”, és meghal. Laertes a királlyal szőtt minden aljas fondorlatot bevall: Hamlet is percekben belül a halál fia. Ennek tudatában vesz búcsút immár halott anyjától Hamlet herceg: „Isten veled, boldogtalan királyné!”³⁶ Ez nem a bosszú vagy a harag hangja, hanem a szánalomé, a szereteté és a megbocsátásé. A megvakult szülő és a látó gyermek a halálban újra ölelik egymást.

Összegzés: radikális teológia, radikális drámai látásmód

Mint láttuk: a lutheri teológia (különösen a *theologia crucis*) egy radikális, bátran mondhatjuk: dekonstruktív, paradox teológia. Az élet, a halál és az elkárhozás tapasztalata teszi az embert teológussá. Shakespeare Hamletje a szerző szándéka szerint vagy annak ellenére vérbeli wittenbergi teológus volt. Élete, halála és „elkárhozása”, a Szellem által feltárt valóság kipróbálása, majd megtapasztalása tette teológussá. Kevés ember hajlandó az igazság érdekében lelki békéjét és nyugalomát kockáztatni, még kevésbé feláldozni. Hamlet elfogadta a kizökkent idő kihívását, noha az „eredmény” végkimenetele az első perctől kezdve világos volt számára. „Kizökkent az idő; – oh kárhozat! Hogy én születtem helyre tolni azt.” (AJ 1,861–863) Egyedüli „eredmény” a látás és a láttatás „papi” (az „egyetemes papság” protestáns értelmében vett) képessége, ami Luther szerint csak a kereszt teológusának adatik meg.

Nem véletlen, hogy az ötszáz évvel ezelőtt, 1517. október 31-én a wittenbergi vártemplom kapujára (talán) kiszegezett, megtérésre intő kilencvenöt tétel így fejeződik be: „Távozzanak tehát azok a próféták, akik azt mondják Krisztus népének: »Béke, béke« – de nincs béke! (Ez 13,10.16) Tegyétek jól a dolgukat azok a próféták, akik

” A lutheri teológia (különösen a *theologia crucis*) egy radikális, bátran mondhatjuk: dekonstruktív, paradox teológia. Az élet, a halál és az elkárhozás tapasztalata teszi az embert teológussá. Shakespeare Hamletje a szerző szándéka szerint vagy annak ellenére vérbeli wittenbergi teológus volt. Élete, halála és „elkárhozása”, a Szellem által feltárt valóság kipróbálása, majd megtapasztalása tette teológussá. ”

*Whilst rank corruption, mining all within,
Infects unseen. Confess yourself to heaven,
Repent what's past, avoid what is to come;
And do not spread the compost on the weeds
To make them ranker. Forgive me this my virtue;
For in the fatness of these pursy times
Virtue itself of vice must pardon beg,
Yea, curb and woo for leave to do him good.* (3,4,146–157)

³⁶ Eredetiben: „*Wretched Queen, adieu.*” (5,2,338) Nádasdynál: „Szegény királyné, / Isten veled” (5,5,338–338a). Frye is kiemeli, hogy a „wretched” itt pozitív értelmű.

azt mondják Krisztus népének: »Kereszt, kereszt!« – de nincs kereszt! Buzdítsuk azért a keresztyéneket, hogy fejüket: Krisztust *bűnhődésen, halálon és poklon át is követni igyekezzenek*, és abban bízzanak, hogy inkább sok szorongattatáson át, mintsem a béke biztonságán át jutnak be a mennybe (ApCsel 17,22).” (LUTHER 1996; kiemelés tőlem – F. T.)

Hamlet, a lutheri teológus is a poklon, a kárhozonon át juthatott el a mennybe.

Felhasznált irodalom

- ALMÁSI Zsolt 2003. Herkules alakváltozásai. In: Kiss Attila – Géher István (szerk.): *Az értelmezés rejtett terei. Shakespeare-tanulmányok*. Kijárat Kiadó, Budapest. 65–76. o.
- ARANY János 1961. *Drámafordítások. 1. Shakespeare: A Szent-Iván éji álom, Hamlet, dán királyfi, János király*. Szerk. Ruttkay Kálmán. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Arany János összes művei VII.)
- BAINTON, Ronald H. 1977. *Here I Stand. A Life of Martin Luther*. Mentor Penguin, New York.
- BAYER, Oswald 2005. Every Person Is a Theologian. In: *Martin Luther's Theology. A Contemporary Interpretation*. Eerdmans, Grand Rapids, Michigan – Cambridge, UK. 15–28. o.
- COSTLEY KING'OO, Clare 2012. *Miserere Mei. The Penitential Psalms in Late Medieval and Early Modern England*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana.
- CRYSTAL, David – CRYSTALL, Ben 2002. *Shakespeare's Words. A Glossary and Language Companion*. Penguin, London.
- CSEPREGI Zoltán 2013. *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*. Balassi Kiadó, Budapest.
- EBELING, Gerhard 1997. *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Ford. Szita Szilvia. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 6.)
- FABINY Tibor 1984. „Ó, az én próféta lelkem!” A Hamlet mint a Látás Költészete. *Diakonia*, VI. évf. 1. sz. 31–41. o.
- FABINY Tibor 2005. A rejtőzködő és kinyilatkoztató Isten. In: Fabiny Tibor (szerk.) *Hitünk titkai. Teológia – Luther nyomán – mindenkinek*. Evangélikus Belmissziói Baráti Egyesület, Budapest. 7–28. o.
- FABINY, Tibor 2006a. The „Strange Acts of God”. The Hermeneutics of Concealment and Revelation in Luther and Shakespeare. *Dialog*, 45. évf. 1. sz. 44–54. o.
- FABINY, Tibor 2006b. Hamlet, Student of Wittenberg. Shakespeare's Hamlet and Luther's Theology. In: *Correspondances – Kapcsolatok. Hommage à Martonyi Éva*. Szerk. Ádám Anikó – Bors Edit – Szávai Dorottya. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba. 89–101. o.
- FABINY, Tibor 2006c. Trends in American Luther Research. Parallels Between Luther's Theology and Shakespeare's Hamlet. In: *My Fulbright Experience: Academic Years 2002/2003, 2003/2004*. Szerk. Krisztina Dietz. Hungarian-American Commission for Educational Exchange, Budapest. 145–157. o.
- FABINY Tibor 2009. *Szótörténetek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest. 95–109. o.
- FABINY Tibor 2014. Az 51. zsoltár hatástörténete, és annak egy mai aktualitásáról. In: Hubai Péter (szerk.): *Bűn-vallás és kegyelem. Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásoköréből*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest. 74–103. o.
- FABINY Tibor 2015. The Figure of Twinness. A Hamlet hendiadiszei, magyar fordításuk (Arany János és Nádasdy Ádám) és a kettőzések dramaturgiai szerepe. In: Paraisz Júlia (szerk.): *„Eszedbe jussak”. Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. Reciti, Budapest. 192–217. o. http://reciti.hu/wp-content/uploads/nh3_vn.pdf. (Letöltés: 2017. november 24.)
- FABINY Tibor 2017. Luther és Hamlet, a wittenbergi diák. *Bárka*, XXV. évf. 2017/5. 58–72. o. Web: <http://www.barkaonline.hu/szin hazak/6062-luther-es-hamlet-a-wittenbergi-diak>. (Megtekintés: 2017. november 24.)

- FARKAS Gábor Farkas 2008. Hamlet csillaga. *Csillagaszat.hu*, október 28. <https://www.csillagaszat.hu/csilltort/egyetem-csillagaszattortenet/egyetem-csillagaszat-csillagaszata/hamlet-csillaga/>. (Megtekintés: 2017. november 30.)
- FORDE, Gerhard O. 1997. *On Being a Theologian of the Cross. Reflections on Luther's Heidelberg Disputation 1518*. Eerdmans, Grand Rapids.
- FORDE, Gerhard O. 2005. *Ki a kereszt teológusa? Gondolatok a Heidelbergi disputációról*. Ford. Fabiny Tibor – Tóth Sára. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 10.)
- FRYE, Roland Mushat 1982. Prince Hamlet and the Protestant Confessional. *Theology Today*, 39. évf. 1. sz. 27–38. o.
- FRYE, Roland Mushat 1984. *Renaissance Hamlet. Issues and Responses in 1600*. Princeton University Press, Princeton. 151–166. o.
- GREENBLATT, Stephen 2001. *Hamlet in Purgatory*. Princeton University Press, Princeton–Oxford.
- GRITSCH, Eric W. 1983. Luther's Humor: Instrument of Witness. *Dialog*, 22. évf. 3. sz. 176–181. o.
- GRITSCH, Eric W. 1996. Der Humor bei Martin Luther. *Lutherjahrbuch*, 63. évf. 19–38. o.
- GRITSCH, Eric W. 2000. Luther Márton humora: a hit szíve és keze. Ford. Zsugyel János. *Lelkipásztor*, 75. évf. 10. sz. 362–368. o.
- GRITSCH, Eric W. 2004. Luther on Humor. *Lutheran Quarterly*, 18. évf. 4. sz. 373–386. o.
- GRITSCH, Eric W. 2006a. *The Wit of Martin Luther*. Fortress Press, Minneapolis.
- GRITSCH, Eric W. 2006b. *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából*. Ford. Böröcz Enikő. Luther Kiadó, Budapest.
- HAGEN, Kenneth George 1982. The Testament of a Worm: Luther on Testament and Covenant. *Consensus*, 8. évf. 1. sz. Web: <http://scholars.wlu.ca/consensus/vol8/iss1/2>. (Megtekintés: 2017. november 24.)
- HAMLIN, Hannibal 2004. *Psalm Culture and Early Modern Literature*. Cambridge University Press, Cambridge.
- HANSON, Elizabeth 2011. Fellow Students: Hamlet, Horatio, and the Early Modern University. *Shakespeare Quarterly*, 62. évf. 2. sz. 205–229. o.
- ITTÉZS Gábor 2014. Reformáció és kultúra. Luther, Melanchthon és Arisztotelész a wittenbergi egyetemen a XVI. század elején I–II. *Keresztyén Igazság, Új folyam*, 102. sz. 21–30. o.; 103. sz. 9–20. o.
- JENKINS, Harold (szerk.) 1982. *Hamlet*. Methuen, London. (The Arden Shakespeare.)
- KATZ, Peter 1923. Humor und Melancholie und andere Lutherstudien von Nathan Söderblom. *Luther*, 5. évf. 63–65. o.
- KAULA, David 1984. Hamlet and the Image of Both Churches. *Studies in English Literature*, 24. évf. 2. sz. 241–245. o.
- KISÉRY András 2017. Rosencrantz és Guildenstern utazása. Külszolgálat és belső élet a Hamletben. In: Almási Zsolt – Fabiny Tibor – Pikli Natália (szerk.): *Élet és halál Shakespeare életművében. Shakespeare 400. jubileum*. Budapest. 89–108. o.
- KOTT, Jan 1970. *Kortársunk, Shakespeare*. Ford. Kerényi Grácia. Gondolat, Budapest.
- LOEWENICH, Walter von 2000. *Theologia crucis. A kereszt teológiája Luthernél*. Ford. Mády Katalin. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 8.)
- LUTHER Márton 1905. A német nemzet keresztyén nemességéhez. Ford. Masznyik Endre. In: *D. Luther Márton művei*. I/2. köt. Wigand, Budapest–Pozsony. 1–110. o.
- LUTHER Márton 1993. Sermo a bűnbánat szentségéről. In: uő: *Bűnbánat, keresztség, úrvacsora*. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-füzetek 4.) 11–20. o.
- LUTHER Márton 1996. *Kilencvenöt tétel*. Ford. Zsigmondy Árpád. Evangélikus Országos Múzeum, Budapest. Web: <http://mek.oszk.hu/00200/00203/00203.htm>. (Megtekintés: 2017. november 24.)
- LUTHER Márton 1999. *Heidelbergi disputáció*. Ford. Nagybocksai Vilmos. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-füzetek 8.)
- LUTHER Márton 2006. *A szolgálai akarata. De servo arbitrio, 1525*. Ford. Jakabné Csizmazia Eszter – Weltler Ödön – Weltler Sándor. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest. (Magyar Luther-könyvek 11.)
- LUTHER Márton 2011. A hét bűnbánati zsoltár [1517]. Ford. Schulek Tibor – Weltler Ödön. In: uő: *Bibliafordítás, vizsgáztatás, imádság*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 5.) 25–88. o.

- LUTHER Márton 2013. *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 7.)
- LUTHER, Martin 1961. An Appeal to the Ruling Class. In: uő: *Selections from his Writings*. Szerk. John Dillenberger. Anchor Books, Garden City, NY.
- Luther's Works*. American Edition Vol. 1–55. Concordia Publishing House, Fortress Press, Saint Louis, 1955–1986.
- LYONS, Bridget Gellert 1971. *Voices of Melancholy. Studies in Literary Treatments of Melancholy in Renaissance England*. Barnes and Noble, New York.
- MAHOOD, Molly M. 1957. *Shakespeare's Wordplay*. Methuen, London.
- MCGRATH, Alister 1985. *Luther's Theology of the Cross*. Basil Blackwell, Oxford.
- MCGRATH, Alister 1993. Crux sola est nostra theologia – Egyedül a kereszt: ez a mi teológiánk. Ford. Bogárdi Szabó István. *Protestáns Szemle*, 2. évf. 2. sz. 81–100. o.
- NAGY András 2017. De mi a helyzet a dánnal? Hamlet királyfi esete Kierkegaard bölcselővel. *Jelenkor*, LX. évf. 1. sz. 60–68. o.
- RUST, Jennifer 2003. Wittenberg and Melancholic Allegory. The Reformation and Its Discontents in Hamlet. In: Dennis Taylor – David N. Beauregard (szerk.): *Shakespeare and the Culture of Christianity in Early Modern England*. Fordham University Press, New York. 260–286. o.
- SCHWINDT, John 1985. Luther's Paradoxes and Shakespeare's God. The Emergence of the Absurd in Sixteenth-Century Literature. *Modern Language Studies*, 15. évf. 4. sz. 4–12. o.
- SHAKESPEARE, William 1993. *Hamlet, dán királyfi*. Szerk. Fabiny Tibor. Ikon, Budapest. (Matúra klasszikusok 7.)
- SHAKESPEARE, William 2001. *Drámák. Nádasdy Ádám fordításai*. Budapest, Magvető.
- SOHMER, Steve 1996. Certain Speculations on Hamlet, the Calendar, and Martin Luther. In: *Early Modern Literary Studies*, 2. évf. 1. sz. 1–51. o. Web: <http://purl.oclc.org/emls/02-1/sohmshak.html>. (Megtekintés: 2017. november 24.)
- SÖDERBLOM, Nathan 1919. *Humor och Melankoli och andra Lutherstudier*. Uppsala.
- SZABÓ András 2017. *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1623*. Balassi, Budapest.
- TARGOFF, Ramie 1997. The Performance of Prayer: Sincerity and Theatricality in Early Modern England. *Representations*, 60. sz. 49–69. o.
- WADDINGTON, Raymond B. 1989. Lutheran Hamlet. *English Language Notes*, 27. évf. 2. sz. 27–39. o.

Fabiny Tibor angol szakos irodalomtörténész, teológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Anglisztika Intézetének vezetője, egyetemi tanár. Tanított az Eperjesi Egyetemen is. Korábbi munkahelyei a Pázmány Péter Katolikus Egyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem voltak. Az 1993 óta működő Hermeneutikai Kutatóközpont vezetője 2007-től, a Magyarországi Luther Szövetség elnöke, 2016 óta a Magyar Shakespeare Bizottság elnöke, a *Hermeneutikai Füzetek*, a *Magyar Luther-könyvek és -füzetek* sorozatszerkesztője. Evangélikus teológiát végzett. Az Evangélikus Hittudományi Egyetemen habilitált 2003-ban. Angliában, az Egyesült Államokban és Belgiumban kutatott, könyvei jelennek meg két évtizede a Biblia értelmezéséről, az irodalom és a teológia kapcsolatáról, Shakespeare és Milton műveiről. Jelenleg az első angol bibliafordító, William Tyndale életművét kutatja. Alkalmilag szorgál a budakeszi gyülekezetben.

Reformáció és ünnep

Ittész
Gábor

Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?

Miért október 31.?

Miért október 31-én ünnepeljük a reformáció kezdetét? A kérdésre minden konfirmandus tudja a választ: 1517-ben Luther ezen a napon szögezte ki a búcsúcédula-árusítás ellen írt, híres 95 tételét a wittenbergi vártemplom kapujára.¹ A tájékozottabbak azt is tudják, hogy azért választotta ezt a napot, mert a vártemplomot mindenszentek tiszteletére szentelték, és titulusának éves ünnepén, november 1-jén teljes búcsút lehetett itt nyerni. Az csak fokozta az ünnep iránti érdeklődést, hogy ezen a napon a templom kegyurának, a szász választófejedelemnek messze földön híres ereklyegyűjteményét is közszemlére tették. Luther méltán számíthatott tehát arra, hogy zarándokok tömege érkezik a városba, és látja a templomkapun a vitára hívó tégeit (MERLE D'AUBIGNÉ 1847, 72. o.).

Kevés epizódja van a reformációtörténetnek – sőt talán az egyetemes egyháztörténetnek –, amely mélyebben beleégett volna a protestánsok kollektív emlékezetébe, mint az a jelenet, amikor ötszáz évvel ezelőtt Luther kalapácsütései alatt megdőndült a wittenbergi vártemplom kapuja. Ezt a – szimbolikusan egy új világkorszak kopogtatását kifejező² – pillanatot nem csak elbeszélésekből ismerjük, számos képi ábrázolása is született (1. kép). Főként a 19. században volt kedvelt festészeti téma, de a képzeletet azóta is fogva tartja. A templomkapu előtt álló, kalapácsos Lego Luther (2. kép) és – különösen – a latin szállóigéket kiszögező Playmobil Luther viccesen csavar egyet a dolgon (3. kép),³ de a jelenet komolyabb formákban is minden bizonnyal a jubileumi év egyik legnépszerűbb vizuális motívuma lett

1. kép. Ferdinand Pauwels: A 95 tétel kiszögezése (1873)

¹ Az eredetileg 1961-ben megjelent, az ezredforduló óta is többször kiadott és az evangélikus gyülekezetek egy részében ma is használt *Konfirmációi káté* azt is rögzíti, hogy e jeles eseményre éppen délben került sor (1974, 61. o.).

² Adolf von HARNACK híres tétele szerint ezek a kalapácsütések vezették be az újkort: „Die Neuzeit hat mit der Reformation Luthers ihren Anfang genommen, und zwar am 31. Oktober 1517; die Hammerschläge an der Türe der Schloßkirche zu Wittenberg haben sie eingeleitet” (1917, 110. o.). Vö. NEUNER 2017, 48–53. o.

³ A „tétel sor”, amely az „Alea iacta est”-tól a „Fiat lux”-on át a „Repetitio est mater studiorum”-ig az általános műveltségnél nagyobb latintudást nem igénylő *sententiákat* vonultat fel, voltaképpen egy korábbi – római gladiátorjelenetet megformáló – szett egyik kellékének újrahasznosítása.

2. kép. Lego Luther: Tételkiszögezés

3. kép. Playmobil Luther: Tételkiszögezés (A 95 tétel szövege helyén latin szállóigék)

(4. kép).⁴ Számtalan gyülekezetben újra is élték idén a pillanatot azzal, hogy Luther tételeit kiszögezték saját templomuk kapujára.⁵

Október 31-e – a protestáns egyházi év egyetlen felekezeti ünnepe – tehát szerves része az evangélikus identitásképző emlékezésnek, és a nap jelentőségével, sőt a fontosságát megalapozó történelmi eseményekkel is tisztában vagyunk. Vagy legalábbis úgy gondoljuk. Mert azt jóval kevesebben tudják, hogy a tételkiszögezés történeti hitelessége több mint egy fél évszázada megkérdőjeleződött. Azzal pedig valószínűleg még kevesebben vannak tisztában, hogy október 31-e korántsem a kezdetektől fogva számít a reformációi megemlékezés napjának. Ha még azt is hozzáteszem, hogy a dátum rögzülésében és az ünnep kialakulásában jelentős szerepet játszott egy református kezdeményezés – vagyis egy kis túlzással az evangélikusok is a reformátusoknak köszönhetik október 31-ét –, és az egész folyamat csak a 19. századra forrta ki magát, akkor bizonyára sokak homlokán hitetlenkedve és rosszállóan futnak össze a ráncok. Pedig a tételkiszögezésről a legkorábbi, biztosan datálható írásos adatunk Luther halála utánról származik, október 31-e ünneplése pedig csak a 17. században kezdett szélesebb körben elterjedni, és csak egy több száz éves fejlődés eredményeként vált általánosan elfogadott, évenkénti alkalmommá. Mindenszentek előestéje mint a reformáció kezdetének ünnepe szorosabban kötődik az 1617-ben kezdődő évszázados jubileumokhoz, mint 1517 őszéhez, az első centenárium megünneplésében pedig kulcsszerepet játszott az akkor már református Pfalzi Választófejedelemség.

A tételkiszögezés ünnepe: lassan formálódó hagyomány

A tételek 1517. október 31-i, wittenbergi kiszögezésére vonatkozó tudományos konszenzus nagyrészt Erwin Iserloh katolikus egyháztörténész kérdésfelvetése nyomán bomlott fel az 1960-as években.⁶ A téma irodalma azóta könyvtáryira duzzadt,⁷ és a kérdés vizsgálata önálló tanulmányt igényelne. Itt csak utalni tudok a legfontosabb mozzana-

⁴ A Magyar Posta által idén tavasszal kibocsátott jubileumi bélyegek között az evangélikus témájú is éppen ezt a jelenetet ábrázolja.

⁵ A Soproni Evangélikus Egyházközségben például Tóth Károly igazgató lelkész vezetésével került sor erre ([Sz. n.] 2017), a Re-formMaraton 500 kezdeményezés pedig egyenesen azt tűzte ki célul, hogy október első három hetében ötszáz óra alatt futva elhozzák Wittenbergből Luther tételeit, és a hónap végéig ötszáz Kárpát-medencei templom kapujára kiszögezik őket (BARDÓCZ 2017). Fabiny Tamás püspök már a tematikus évek nyitánya előtt, 2008-ban is élt a lutheri aktus megismétlésében rejlő szimbolikus erővel, bár akkor főként az új evangélikus honlapra, illetve – tágabban – az egyház médiajelenlétének fontosságára igyekezett ráirányítani a figyelmet a gesztussal ([Sz. n.] 2018, vö. FABINY 2008).

⁶ ISERLOH 1961 és 1962, vö. 1966. Alvin Powellnek köszönöm az idegen nyelvű szakirodalomhoz való hozzáférésben nyújtott nélkülözhetetlen segítségét.

⁷ Marc LIENHARD – satirikus felhanggal közreadott – összesítése szerint a releváns szakirodalom már a hatvanas években háromszáznál több tételt számlált (1983, 396. o.).

tokra.⁸ A korai források hallgatnak a tételkiszögezés tényéről. Sem Luther, sem más kortárs (bizonyíthatóan a reformátor halála előtt keletkezett) visszaemlékezés nem beszél egyértelműen arról, hogy Luther kiszögezte volna a 95 tételt Wittenbergben. A mozzanat első írásos említései nem szemtanúktól származnak. A Melanchthon által jegyzett, legkorábbi datálható említés részben ellentmond az érvényes egyetemi szabályozásnak,⁹ amely szerint a disputációs tételeket *minden* wittenbergi templom kapujára ki kellett (volna) szögezni, ennek végrehajtása azonban a pedellus (nem a professzor) dolga volt. Luther korai (1517–1518-ban kelt) leveleinek kronológiai utalásai csak nehezítik a történeti rekonstrukciót. Ezek időben elkülöníteni látszanak a tételek nyilvános közreadását az egyházi előjáróknak történt megküldésüktől, és a két esemény között számottevő időbeli távolságot sejtetnek. Luther szavahihetőségének veszélyeztetése nélkül nehéz rágaskodni október 31-hez mint a korlátozás nélküli közreadás (kiszögezés) dátumához. Bár a tételeknek három korai kiadását is ismerjük, egyik sem Wittenbergben készült. Valószínűleg mindhárom kalózkidadás, amelynek megjelenésében Luther nem játszott szerepet. Arról nincs biztos tudásunk, hogy ő maga egyáltalán kiadta-e nyomtatásban a szöveget a megírás évében. Ilyen és ezekhez hasonló megfontolások miatt tehát elbizonytalanodott az az évszázadokon keresztül magától értődőnek tekintett tény, hogy Luther 1517. október 31-én kiszögezte volna a 95 tétel szövegét a wittenbergi vártemplom kapujára. Sok kutató szerint a tételeket talán soha nem szögezte ki senki (hiszen az egyértelműnek tűnik, hogy a disputációt ténylegesen nem tartották meg), de ha sor került is a kiszögezésre, az nem október 31-én (hanem csak – alkalmasint hetekkel vagy hónapokkal – később) történt, és nem Luther maga fogta a kalapácsot.

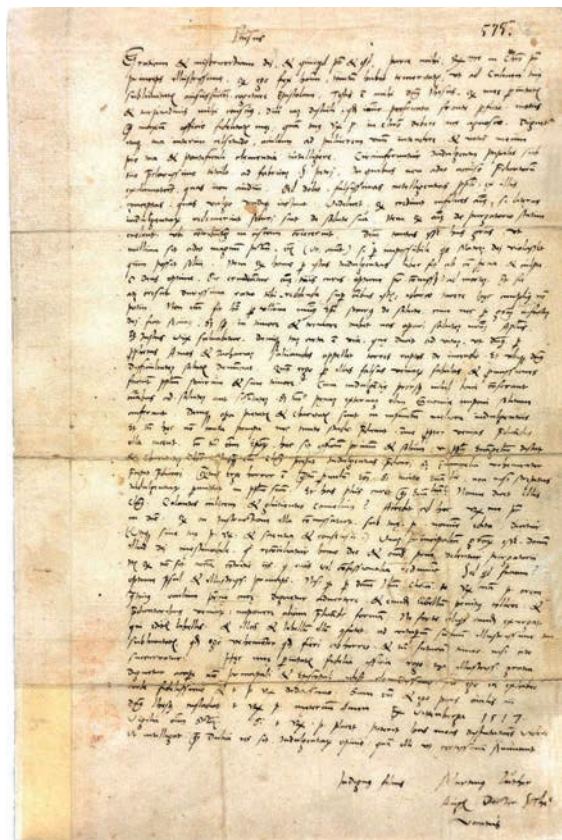
Anélkül, hogy ebben a vitában most bármilyen módon állást foglalnék, hadd rögzítsek három vitán felül álló részletet. Luther 1517. október 31-én megküldte a 95 tétel szövegét egyházi előjáróinak. Bár a melléklet a tételek szövegével elveszett, a Brandenburgi Albert mainzi érseknek írt levél máig fennmaradt, a Svéd Királyi Levéltárban

4. kép. 500 éves a reformáció (blokk) – a Magyar Posta jubileumi bélyege (2017)

⁸ Ezeket a szakirodalom bőségesen tárgyalja. Az utóbbiból mindössze két frissebb tételt emelek ki. A vita első szakasza 1970 körülre nagyjából lezárult „döntetlennel”: a korábbi konszenzus felbomlott, új azonban nem alakult ki. Kevesen voltak, akik határozottan tartották a korábbi álláspontot a kiszögezés történetiségéről, de éppolyan kevesen voltak, akik történeti tényként állították volna, hogy Luther *biztosan* nem szögezte ki a tételeket a wittenbergi vártemplom kapujára. A kérdés a korai reformációtörténet és a Luther-életrajzok kötelező locusa lett, de többségi véleménnyel az óvatos „agnoszticizmus” vált. Tíz évvel ezelőtt azonban egy korai forrás (az ún. Röer-jegyzet, vö. MICHEL 2017) újrafelfedezése nyomán ismét fellángolt a vita. Ennek első hullámát foglalja össze OTT–TREU 2008. Angol nyelven pedig LEPPIN–WENGERT tanulmánya (2015) ad jól használható áttekintést a vita központi kérdéseiről és a legfontosabb forrásokról. A témához magyarul lásd NEUNER 2017, 90–93. o.

⁹ A vita kezdetén – a „Melanchthon-renaisszánsz” hajnala előtt (ITTZÉS 2010a, 73–74. és 2010b, 138–139. o.) – a humanista reformátor történetírói megbízhatóságát még meglehetősen erős kritikával kezelte a szakirodalom, és ez az általános bizalmatlanság meghatározta a kérdéses részlet hitelességének megítélését is.

5. kép. Luther levele Brandenburgi Albert mainzi érseknek 1517. október 31-én, amelyhez mellékelve elküldte neki a 95 tételt. Jobbra lent az aláírásban az ismert névalak első saját kezű előfordulása: „Martinus Luther ágostoni rendi szerzetes, a teológia elhívott doktora” (LVM 7: 66. o.)

örzik.¹⁰ Az emlékévhöz kapcsolódó wittenbergi kiállításon is látható volt (SCHILLING 2017). Ahhoz tehát nem férhet kétség, hogy a tételek a hagyományosan a kiszögezésük napjaként számon tartott időpontban valóban léteztek már írásos formában, és ez a legkorábbi dátum, amikor tudomásunk van róluk. Másodszer, a mainzi érseknek írt levél a legkorábbi dokumentum, amely a reformátor általunk ismert névalakját őrzi (5. kép). Az apjától örökölt Luder családnév átformálásában nem egyszerűen a klasszicizáló – ebben az esetben görögösítő – humanista divat tükröződik, hanem az evangéliumban megtalált szabadságról¹¹ szóló bizonyágtétel. Ennek első megjelenése dokumentálhatóan a 95 tételhez és 1517. október 31-éhez köthető (MOELLER–STACKMANN 1981). Harmadszor, Luther maga ehhez a dátumhoz – mindenszenteknek a vigiliát is magában foglaló 1517. évi ünnepéhez – kötötte a búcsúcédula-árusítás elleni fellépését és az utóbbihoz a reformmozgalom kezdetét, amelyről a tizedik évfordulón meg is emlékeztek Wittenbergben.¹² A hagyományos dátumhoz tehát valóban jelentős események fűződnek, amelyek adatolhatóan kapcsolódnak a 95 tételhez (még ha a disputációs tétel sor kiszögezése nem is tartozik egyértelműen közéjük), továbbá a nap már magánál Luthernél is emlékezésre méltóként rögzült.

Ezzel együtt a tételkiszögezés történetének általunk oly jól ismert „kanonikus” változata nemcsak viszonylag későn (Luther halála után) alakult ki, hanem további formálódása is hosszabb időt igényelt még. A kutatás az elmúlt fél évszázad során viszonylag részletesen rekonstruálta ezt a folyamatot, amelyben a korai források némasága után Melanchthon beszámolója csak az első jelentős lépés volt, semmiképpen nem a „fejlődés” utolsó állomása. Az elbeszélés részletgazdagodása egyfelől már magánál Melanchthonnál is kimutatható (BÄUMER 1968, 74–76. o.). Másfelől viszont a korai történetírók csak fokozatosan léptek túl a melanchthoni kereteken. Nagy hatású életrajzi prédikációiban (1562–

1564) Johannes Mathesius mind az egyházi előjáróknak írt levelek emlékeztét, mind a tételkiszögezés melanchthoni hagyományát megőrizte egymás mellett. Csak nagyjából a *Konkordiakönyv* (1580) létrejöttével – vagyis a lutheránus ortodoxia színrelépésével – egy időben jelenik meg a késő középkori egyház romlottságát elutasító és azzal szemben radikális kritikával fellépő reformátor alakja, ezzel párhuzamosan pedig a levélírás helyét egyre inkább

¹⁰ LVM 7: 64–66. o. (48. sz.). A Hieronymus Schulz (Scultetus) brandenburgi püspöknek írt levél elveszett.

¹¹ Az új névalak a „szabad” („megszabadított”) jelentésű görög *eLeUTHERios* melléknévre utal. Egy ideig Luther ezt a hosszabb alakot is használta saját nevéként.

¹² Vö. az 1527. november 1-jén Nicolaus von Amsdorfnak írt levél keltezését: „Wittenbergben, mindenszentek napján, tíz évre rá, hogy a búcsút földre tiportuk, melynek [értsd: aminek] emlékére felszabadultan koccintunk, 1527-ben” (LVM 7: 471. o.); lásd még LVM 2: 718–719. o. (*Hurka Gyurka ellen*, 1541); vö. WA 54: 180.5–20 (Vorrede zum ersten Bande der Gesamtausgaben seiner lateinischen Schriften, Wittenberg 1545).

átveszi a tételkiszögezés mint első reformátori gesztus és 1517 őszenek meghatározó eseménye (LEPPIN 2015). Ebben a folyamatban egyébként Luther műveinek jénai és wittenbergi gyűjteményes kiadásai is jelentős szerepet játszottak az 1550-es évektől, amennyiben a szerkesztők a 95 tétel szövege mellett jegyzetben emlékeztették az olvasót a kiszögezés eseményére. Ráadásul ezek a kiadások azzal, hogy magával a búcsúcédula-árusítás elleni disputációval kezdték a Luther-szövegek közlését, még inkább felértékelték az epizódnak mint a reformáció kezdőpontjának jelentőségét (DIXON 2017, 541–542. o.). Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert semmiképpen nem a tételkiszögezés volt az egyetlen induló a reformáció kezdőpontja címért folyó versenyben. A Bernhardi-disputációtól (1516) a lipcsei vitán (1519) és a pápai bulla elégetésén (1520) át a worms birodalmi gyűlés előtti vallástételig (1521) számos más jelölt is akadt a címre (uo. 547–548. o.; WENDEBOURG 2014, 263. o.; vö. LEHMANN 2012, 24. o.).

Ezt a sokszínűséget tükrözi a reformáció ünneplésének korai története is. Ahogy a számunkra ismerős narratíva csak a 16–17. század fordulójára kristályosodott ki, úgy 1600 előtt október 31-e sem vált a reformáció általános ünnepévé. Arról nincs semmi adatunk, hogy akár a huszadik (1537), akár a huszonötödik (1542) évfordulóról a tizedikhez hasonló módon emlékeztek volna meg a wittenbergiek. Luther életéből az 1527-es az egyetlen ilyen epizód, amelyről feljegyzés maradt (LEHMANN 2012, 17. o.). A 16. század folyamán Németország protestáns területein elterjedt szokássá vált valamilyen formában és valamilyen – többnyire éves – rendszerességgel Lutherre és a reformáció kezdeteire emlékezni, ennek részletei azonban jókora változatosságot mutatnak.¹³ Az emléknapi köthetnek Luther élettörténetéhez. Odera-Frankfurtban például keresztelője napján,¹⁴ szülővárosában, Eislebenben viszont halála évfordulóján emlékeztek rá.¹⁵ Gyakori volt a reformáció vagy az új egyházi rendtartás helyi bevezetéséhez kötődő évenkénti emléknap is. Például Lauenburg, Regensburg és Holstein-Gottorf hercegség, illetve Braunschweig esetében tudunk erről. A Brandenburi Választófejedelemségben vagy Németország déli részén a templomszentelés napján emlékeztek a reformáció helyi bevezetésére, bár Dél-Németországban később inkább az *Ágostai hitvallás* 1530-as felolvasásának napjához (június 25.) kötődött a reformációi megemlékezés (vö. REUSS 2008, 124. o.). Olyan területeket is ismerünk – például Lübeck és Hamburg városa vagy Pomeránia-Stettin hercegsége –, ahol több évfordulót is számon tartottak. Az evangélikus egyházi rendtartás helyi bevezetésének mindhárom tartományban kialakult ünnepén kívül az utóbbi két helyen Luther-ünnepként tartották a Márton-napot is. A két városban pedig „mindenszentek napja környékén”¹⁶ is megemlékeztek a reformációról. Vagyis Hamburgból évente három, a reformáció kezdetéhez kapcsolódó ünnep emlékezete is fennmaradt. Brémában viszont még ennél is gyakoribb volt a megemlékezés, mert ott havonta tartottak imánapot a reformáció helyi bevezetésére emlékezve. A 17. század elejéig tehát semmiképpen nem beszélhetünk október 31-ről mint a reformáció általánosan elfogadott ünnepéről.¹⁷

¹³ A részletekhez és a forrásokhoz lásd SCHÖNSTÄDT 1982, 5–6. o.; vö. HOWARD 2016, 26. o.; KAUFMANN 2010, 287–296, kül. 293–294. o. és LEHMANN 2012, 18–19. o. Magyarul lásd NEUNER 2017, 34. o. és P. VÁSÁRHELYI Judit megjelenés előtt álló tanulmányát.

¹⁴ Luther november 10-én, röviddel éjjel előtt született. Másnap, Márton-napon keresztelték meg, ezért kapta keresztnevét a pannóniai származású tours-i püspökről. A „mennyei születésnapnak” tartott halálévforduló a késő ókortól kezdve a szentkultusz meghatározó mozzanata, bár Szent Márton ünnepe nem halálának (november 8.), hanem temetésének napjához kötődik. Vö. ITTÉZS 2016, 12–13. o.

¹⁵ A reformátort egy hivatalos út során szülővárosában érte a halál 1546. február 18-án.

¹⁶ „[V]mb Omnium Sanctorum”, idézi SCHÖNSTÄDT 1982, 6. o.

¹⁷ SCHEITLER (2016, 192. o.) idéz egy strassburgi drámakiadást, amely címe szerint „Anno [...] Antichristi verò revelati 75” jelent meg 1592-ben. Ez valóban a 95 tétel évfordulójához viszonyít, azonban (Scheitler értelmezése ellenére) sem a tételkiszögezésről, sem október 31-ről nem mond semmit. Az általános következtetést pedig semmiképpen nem cáfolja meggyőzően.

1617: Az első centenárium

Az egységesülés folyamatában 1617, az első centenárium játszott meghatározó – bár korántsem azonnal tartós hatású – szerepet.¹⁸ A megemlékezésre először református igehirdetők szólítottak fel újévi prédikációikban,¹⁹ érdemben azonban akkor gyorsultak fel az előkészületek, amikor politikai támogatást is kapott a javaslat. Ez – szinte egy időben – két irányban is megtörtént. A kettősség a történelmi helyzet felidézésével válik érthetővé (vö. HOWARD 2016, 27–28. o.; MARSHALL 2017, 89–91. o.; WENDEBOURG 2014, 264–265. o.). Az augsburgi vallásbéke (1555) értelmében a katolicizmus mellett az *Ágostai hitvallás* és követői is alkotmányos elismerést kaptak. A trienti zsinat (1545–1563) nyomán azonban a katolikus egyház jelentős átalakuláson ment keresztül, és – császári támogatással, főként a jezsuiták vezetésével – komoly lendületet vett a rekatolizáció. Ez természetesen ellenállást váltott ki a protestáns oldalon, és 1608-ban a Pfalzi Választófejedelemiség vezetésével védelmi szövetségként létrejött a Protestáns Unió. Ugyanakkor a 16. század második felében felerősödött a protestánsok belső megosztottsága, ahogy a lutheri irányzattal szemben a kálvini szemlélet is egyre nagyobb teret nyert. Mivel a helvét hitvallásnak nem volt alkotmányos státusza, élesedő küzdelem alakult ki a reformátusok és az evangélikusok között azért, hogy melyik irányzat tekinthesse magát a reformáció – és így az *Ágostai hitvallás* követői számára biztosított alkotmányos jogok – valódi örökösének.²⁰ Tovább színezi a képet, hogy a Pfalz vezette unióhoz lutheránus tartományok és városok is csatlakoztak, míg a legerősebb evangélikus fejedelemség, Szászország kimaradt belőle, és a vele szövetséges tartományokkal együtt politikailag inkább a császári oldalhoz húzott.

A Protestáns Unió 1617 tavaszán Heilbronnban tartotta gyűlését, ahol a szövetség vezetője, V. Frigyes pfalzi választófejedelem (1596, 1610–1623, 1632) – kézenfekvő politikai megfontolásokból is – felkarolta a teológusok kezdeményezését, és április 11-én indítványozta a közös centenáriumi megemlékezést. Eredetileg a lehető legkorábbi időpontot, a húsvét utáni vasárnapot (Quasimodogeniti) javasolta az ünnepségek időpontjául (WENDEBOURG 2014, 264. o.), ám az április 23-án meghozott döntés végül is az október 31-e utáni első vasárnapot, november 2-át jelölte ki az unió közös ünnepének dátumaként. Ebben a döntésben szerepet játszott az evangélikus városok törekvése, amelyek alkalmasint el akarhatták kerülni a konfliktust az időközben útjára indult szászországi kezdeményezéssel. A wittenbergi egyetem ugyanis március 27-én²¹ azzal a kéréssel fordult a szász egyházi előljáráshoz, hogy október 31-én hadd tartsanak megemlékezést Lutherről és a reformáció kezdetéről, amely száz évvel korábban arról az egye-

¹⁸ Ezzel a rendkívül jelentős évfordulóval részletesen foglalkozott a kutatás (a legfontosabb tételeket lásd a hivatkozásokban), magyar nyelvű irodalma is gyarapszik. Az idén tavasszal Debrecenben megrendezett 48. ReBaKucs-konferencia számos előadója tárgyalta a témát. IMRE Mihály és Szabó András elsősorban az ünnep magyarországi recepciójával foglalkozott; a németországi vonatkozásokat legrészletesebben P. VÁSÁRHELYI Judit dolgozta fel. BITSKEY István és CSEPREGI Zoltán pedig az 1717-es második centenárium anyaga kapcsán utalt a száz évvel korábbi előzményekre (mindegyik tanulmány *megjelenés előtt*). Az előadások anyaga a készülő konferenciakötetben (FAZAKAS–IMRE–SZÁRAZ *megjel. előtt*), ill. – Szabó Andrásé – az *Egyháztörténeti Szemlé*ben válik hozzáférhetővé. Mindnyájuknak köszönöm, hogy tanulmányuk kéziratát a rendelkezésemre bocsátották. Magyarul lásd még NEUNER 2017, 34–37. o.

¹⁹ SCHÖNSTÄDT 1982, 6. o. Abraham Scultetus pfalzi udvari lelkész prédikációja már abban az évben (1617) megjelent magyarul is Szenci Molnár Albert fordításában (P. VÁSÁRHELYI *megjel. előtt*).

²⁰ Már maga a névhasználat is ezt a küzdelmet dokumentálja. A svájci irányzat képviselőinek önértelmezése „református” legitimációs igénybejelentésként is funkcionált, míg az ellenfelek által használt „kálvinista” megjelölés épp az ellenkező célt szolgálta. A témához bővebben lásd Herman SELDERHUIS-nek a centenáriumi kontextusba is illeszkedő tanulmányát (2013).

²¹ A beadványt – SCHÖNSTÄDT 1978, 16. o. nyomán (vö. 1982, 7–8. o.) – a szakirodalom gyakran idézi április 22-i dátummal, ez a hivatkozás azonban másodlagos forráson alapul (ráadásul egy pontatlan adat átvétele a kérdéses irat tényleges április 24-i keltezése helyett, vö. KAUFMANN 2010, 296. o.). A márciusi dátumhoz lásd a FLÜGEL (2011, 30. o. 6. jegyz.) által hivatkozott levéltári forrást.

temről indult útjára.²² A tartományok és konfessziók közti rivalizálás hátterén ez a javaslat teljes támogatást kapott a szász vezetés részéről. A főkonzisztórium már olyan kiegészítéssel küldte tovább a beadványt támogatólag I. János György választófejedelemnek (1585, 1611–1656), amely a „primus Jubilaeus christianus”-t az egész tartományra kiterjeszteni javasolta.²³ A fejedelem teljes politikai súlyával a kezdeményezés mögé állt, és augusztus 12-én nyomtatásban is megjelent az a rendelet, amely az ünnepek megrendezésének részletes szabályozását is tartalmazta, egészen az ige hirdetési alapigék, énekek és imádságszövegek kijelöléséig. Az előírás szerint – amelyet a fejedelem politikai befolyásának növelése érdekében a lutheránus császárvárásoknak és tartományoknak is megküldött a példa követésére szóló felhívással együtt – tartományszerte háromnapos ünnepi hétvégét kellett tartani október 31-étől november 2-áig.

A politikai rivalizálás tehát hatalmas lendületet adott az ünneplésnek, amelyből végül is olyan átfogó eseménysorozat kerekedett, amelyet nemcsak az emlékezetkutatók, hanem a művelődéstörténészek általában is korszakos jelentőségűnek tartanak. Ez az évforduló teremtette meg a modern *jubileum* intézményét és gyakorlatát, amely hamar terjedni kezdett,²⁴ és – átlépve a felekezeti, sőt az egyházi, majd nemzeti határokat²⁵ – azóta is szerves része a nyugati kultúra hagyományrendszerének. Ezzel a műfajteremtő hatással együtt is érdemes megjegyezni, hogy a centenárium kapcsán az eredeti pfalzi javaslat voltaképpen csak az évet rögzítette, és a napot nem kötötte közvetlenül a tételkiszögezés eseményéhez. Ez annyira igaz, hogy míg a szász befolyás alatt álló területek központilag szabályozott megemlékezései október 31-én kezdődtek, addig az unióban többnyire nem a „tételkiszögezés napján”, hanem valóban az azt követő november eleji vasárnapon ünnepeltek (HOWARD 2016, 29–31. o.; KAUFMANN 2010, 299. o.; SCHÖNSTÄDT 1982, 11–20. o.). Annak pedig, hogy Szászországban és környékén mindenszentek előestéje kapott kiemelt szerepet, meglepően partikuláris oka volt (KAUFMANN 2010, 297–298. o.; WENDEBOURG 2014, 262–263. o.). Ezt akkor nem annyira a tételkiszögezés egyetemes egyháztörténeti jelentősége indokolta, hanem főként az motiválta, hogy a wittenbergi egyetem igyekezett az ünneplés kezdeményezésével a saját jelentőségét felértékelni. Ehhez pedig célszerű volt egy természete szerint *egyetemi* eseményt a középpontba állítani, amire a disputáció műfaja kiválóan megfelelt.²⁶

²² Ezzel egyrészt a 16–17. század fordulóján protestáns egyetemi körökben kialakult (bi)centenáriumi ünnepek gyakorlatát követték – Tübingen (1578) és Heidelberg (1587) példája nyomán 1602-ben már a Leucorea maga is megemlékezett saját alapításának századik évfordulójáról –, másrészt az egyetem hírnevét igyekeztek öregbíteni és a felsőoktatásban játszott vezető szerepét megerősíteni (FLÜGEL 2011, 29. o.; MARSHALL 2017, 86. o.; WENDEBOURG 2014, 263. o.).

²³ A részletek problematizálásához lásd KAUFMANN 2010, 298. o.

²⁴ Lásd pl. az *Ágostai hitvallás* (1630), a schmalkaldeni háború (1647), az augsburgi vallásbéke (1655) vagy a *Konkordiakönyv* (1680) százéves évfordulói (DIXON 2017, 549. o.; FLÜGEL 2011, 32–33. o.; WENDEBOURG 2014, 265–266. o.).

²⁵ Vö. 1640-ben a jezsuiták saját rendalapítási centenáriumát – ami annál figyelemre méltóbb, mivel 1617-ben és 1630-ban még ők polemizáltak legkeményebben a protestáns újítással szemben –, ill. a könyvnyomtatás feltalálásának bicentenáriumára rendezett lipcsei nyomdászjubiléumot. A 17. század végéről már egyértelmű adatokkal rendelkezünk a Német-római Birodalom határán túli jubileumról, ill. városalapítási ünnepekről is (FLÜGEL 2011, 34–36. o.; KAUFMANN 2010, 318. o.; WENDEBOURG 2014, 262. o.). A felekezeti határátlépés kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy az első katolikus reakció az „ellenjubileumként” értelmezett protestáns kezdeményezéssel szemben a szentévek (jubileumi évek) 1300 óta jogfolytonos gyakorlattal rendelkező hagyományának megerősítése volt. (Ennek a – nem melleleg a búcsúhoz kapcsolódó – hagyománynak kétségkívül volt – noha nem közvetlen – hatása a protestáns emlékezetkultúra új intézményének kialakulására.) Bár a következő szentév csak 1625-ben lett volna esedékes, 1617. június 12-én V. Pál pápa (1552, 1605–1621) a folyó év hátralevő részét – nyilvánvalóan az unió és Szászország készülődésének ellensúlyozására – rendkívüli szentévvé nyilvánította (MARSHALL 2017, 88. o.).

²⁶ Bár a 95 tétel (kalóz)kiadásai valóban komoly ismertséget szereztek a wittenbergi professzornak a művelt értelmiségi körökben, Luther országos hírnevét *A búcsúról és a kegyelemről* 1518 tavaszán kiadott, német nyelvű prédikációja alapozta meg (LVM 6: 61–66. o., 6. sz.). Másrészt a szószekekről már a 95 tétel előtt is kritizálta a búcsút (pl. WA 1:98.16–99.28, 141.11–38, 4:674.10–30, mind 1517. tavaszi prédikáció; vö. LVM 2: 716–717. o. és BRECHT 1993, 185–188. o.), tehát a kezdőpontot akár október 31. előttre is tehetnénk.

Bölcs Frigyes álma és a tételkiszögezés képi ábrázolásai

Van azonban a történetnek még egy szála, amelyet érdemes felfejtenünk. Az 1617-es centenáriumhoz kapcsolódik ugyanis a „tételkiszögezés” első képi ábrázolása (6. kép). A jubileum korszakos jelentősége részben annak köszönhető, hogy a megemlékezés valóságos multimédia-eseménnyé vált. A reformáció szellemében az úrvacsorás istentiszteletek mellett sokféle zene,³⁰ díszlővések, felvonulások és színdarabok is gazdagították a programot, az egyetemeken pedig ünnepi előadásokat és disputációkat tartottak (KAUFMANN 2010, 303. o.; SCHEITLER 2016 kül. a színdarabokhoz; WENDEBOURG 2014, 266. o.). Hatalmas lendületet kapott a vizuális üzenethordozók előállítására, elsősorban az emlékérmek-kibocsátás³¹ (ezekre még visszatérek) és a metszetekkel díszített röplapok nyomtatása (PAAS 1983). Az utóbbiak között az egyik legizgalmasabb csoportot a Bölcs Frigyes álmát feldolgozó kiadványok alkotják.³² Ezek a nyomatok óriási sikert arattak, becslések szerint több tízezres példányszám-ban kerülhettek forgalomba (KREY 2017, 7. o.). Népszerűségüket mutatja az is, hogy több változatuk is megjelent, de most csak a motívum körvonalait van lehetőségem vázolni.

A kapcsolódó történet szerint 1517. október 30-án éjjel a szász választófejedelem egy csodás elemekkel tűzdelt profetikus álmot látott, amely előrevetítette Luther fellépését és tulajdonképpen a reformáció első évtizedeinek egész (siker)történetét, ráadásul – viszonylag rövid terjedelme ellenére – mindezt egy nagy ívű biblikus-egyháztörténeti perspektívában ábrázolva. Az álom kulcsmotívuma egy névtelen szerzetes, aki valamit ír a wittenbergi vártemplom kapujára egy olyan csodálatos tollal, amelynek a szára egészen Rómáig ér, és kicsi híján lelöki a pápa fejéről a tiarát. Az 1617-ben kiadott metszetek ezt a szöveg-hagyományt formálták képpé. Noha az eredeti narratívából sem a főszereplő neve, sem a templomajtóra írt szöveg címe vagy tartalma nem derül ki, és a szerzetes minden kétséget kizárólag tollat fog a kezében, nem kalapácsot, mégis ez tekinthető a „tételkiszögezés” első vizuális megjelenítésének – és a kép egyértelműsíti is a részleteket. Amilyen hűen követi a kép a forrásszöveget, annyira sikeresnek bizonyult a médiumváltás a disszemináció szempontjából.

Az álomnarratíva valószínűleg a 16. század derekán túl a korai ortodoxia korában, talán 1550–1580 között keletkezett (VOLZ 1970, 203. o.). 1617 előttről azonban csak szórványos utalásokból ismerjük, bár kéziratos formában több változatban is foroghatott (uo. 186–187., 197–198. o.). A centenáriumi vizualizációt követően viszont megszorodtak a hivatkozásai, és maga a szöveg is számtalan feldolgozásban megjelent nyomtatásban. Fokozatosan

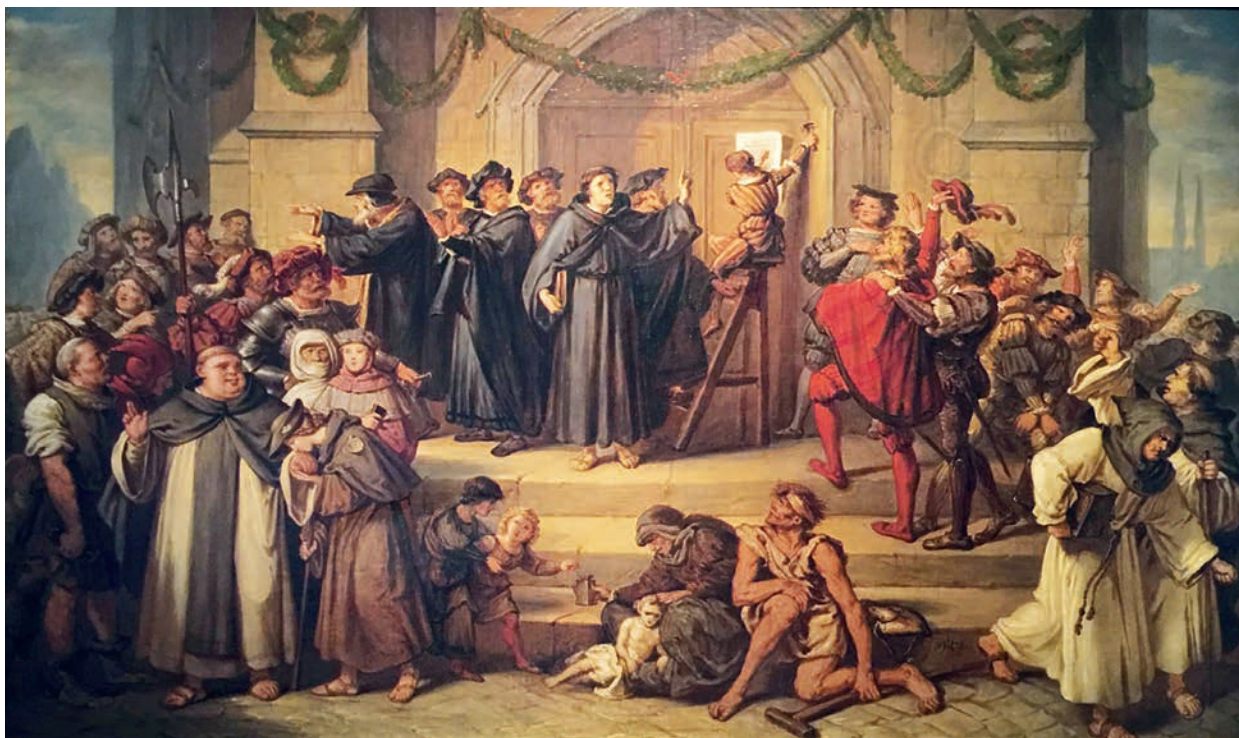

7. kép. Christoph Weigel: A szent reformáció kezdete (1697) [VD17 39:122940Z, p. 206a] – a tényleges tételkiszögezés legkorábbi képi ábrázolása

³⁰ SCHEITLER 2016, 181–183. o. Heinrich Schütz és Michael Praetorius idevágó munkásságához lásd pl. MAHRENHOLZ 1931, ill. VOGELSÄNGER 1987.

³¹ Az első száz év (1517–1617) mintegy 55 reformációi (ill. Luther-)emlékérméje és medálja közül 45-öt (több mint 80%) 1617-ben vertek (SMITH 1989, 186–187. o.).

³² Bár a magyar kutatás még nemigen foglalkozott vele, a téma külföldi szakirodalmában jelentős, amelynek recepciója önálló tanulmányt igényel. A szakirodalomból Ernst BENZ (1968) és Hans VOLZ (1970) alapvető tanulmányai mellett elsősorban lásd Ruth KASTNER (1982, 278–288. o.) és Robert W. SCRIBNER (1987, 301–302. o.), ill. újabban Martina SCHATTKOWSKY (2015) és Peter MARSHALL (2017, 82–86. o.) elemzéseit.

8. kép. Julius Hübner: *A 95 tétel kiszögezése* (1878)

beépült a reformáció történetírásának alaphagyományába olyan mély gyökeret eresztve, hogy onnan évszázadokig nem is lehetett kigyomlálni. A folyamat során a történet „visszatekstualizálódott”. A 17–18. században jóval több szöveges változatban találkozunk vele, mint ahány képi újrafeldolgozását ismerjük. A folyamat a 19. század elején érte el a csúcspontját, amikor a tricentenárium évében egy akkor autentikusnak vélt – ma 18. századnak tartott – weimari kéziratból kiadták az „eredeti”, 16. századi szövegét (vö. uo. 187. o. [7. sz.]). Ez újabb egy-másfél évszázadra biztosította Bölcs Frigyes álmának a helyét a reformáció historiográfiájában.³³

Ezzel párhuzamosan robbanásszerűen megnőtt a tételkiszögezés képi ábrázolásainak a száma, ezúttal már nem is az álomillusztráció formájában, hanem a klasszikus, kalapácsos változatban. Az álommotívum megjelenésének figyelmen kívül hagyása mellett a 17–18. századból csak néhány vonatkozó képet ismerünk.³⁴ Ezeknek az évszázadoknak a nyomtatott grafikáit még más témák – főként a pápai bulla elégetése, a wormszi vallástétel és a wartburgi fogság, illetve Luther halála – uralták. Az első ábrázolás, amely magát a tételkiszögezést jeleníti meg – Christoph Weigel nürnbergi mester munkája 1697-ből – éppen 180 évvel az esemény utánról maradt ránk. Ez – mint a legtöbb

³³ Lásd pl. MERLE D'AUBIGNÉ 1847, 71. o., de az álom szövegének angol fordítását – egy óvatos megjegyzés kíséretében – még Eric METAXAS is közreadta friss Luther-életrajzának függelékében (2017, 449–451. o.).

³⁴ LEHMANN 2012, 24. o. mindössze egyetlen nyomtatott ismert a 18. századból, Johann Michael Roth metszetét 1730-ból, az *Ágostai hitvallás* bicentenáriuma készült ciklusból. MARSHALL (2017, 96–100. o.) ennél azért jóval gazdagabb – bár összességében még mindig csak szórványos – anyagról számol be.

1800 előtti társa – egy nagyobb ciklus része, amely ezúttal a 16. század jeles történelmi eseményeit örökíti meg, köztük „A szent reformáció kezdetét” (7. kép).³⁵

A 19. század első felében azonban gyors egymásutánban jelentek meg olyan – Luther életét illusztráló – sorozatok, amelyek a tételkiszögezés epizódját is tartalmazták, és hamar ki is alakították a motívum különböző altípusait, amelyeket aztán sokan átvettek (a bekezdéshez lásd LEHMANN 2012, 24–26. o.). A sort Johann Erdmann Hummel nyitotta 1806-ban egy olyan változattal, amely a 19. század legkedveltebb megoldása lett. Ezen nem Luther maga, hanem egy (vagy alkalmasint két) fiatal segéd szögezi ki a tételeket. Georg Paul Buchner tricentenáriumi változatában a professzor már maga szögel, míg Friedrich Lampe 1825-ös képén egy polgári ruhás Luther mutat a már kifüggesztett tételesorra, amelyről wittenbergi polgárok vitatkoznak. Végül az 1840-es években Gustav König alkotta meg azt a képtípust, amely a század folyamán legszélesebb körben elterjedt. Ez Luthert a kiszögezés előtti pillanatban ábrázolja, balkezeben a papírlap a tételek szövegével, jobbában a kalapács. Külön érdekes, hogy amint Julius Hübner képén (1878) is látszik – amely a Hummel-féle, első altípusba tartozik, de jóval később keletkezett –, idővel a jelenet tanúinak száma jelentősen megnőtt, és a tételek körül az első pillanattól egyre szenvedélyesebb vita bontakozott ki közöttük – legalábbis a képi ábrázolásokon (8. kép). A század előrehaladtával ugyancsak erősödött az a tendencia, amelyet Lampe megoldása mutat. Luther egyre inkább polgáriasodott, és ezzel párhuzamosan „németesedett”. A 19. század során a reformátor egyházújítóból egyre inkább nemzeti hőssé vált – egészen odáig, amíg a villámlás és mennydörgés germán istene, az üllőn kalapáló Thor vonásait kezdte felvenni (LEHMANN 2012, 28–30. o.). A folyamat gyökerei a felvilágosodásra nyúlnak vissza, csúcspontját pedig az első világháború idejére eső, négyszáz éves évforduló körül érte el (DIXON 2017, 567–568. o., NEUNER 2017, 40–46. o. és WENDEBOURG 2014, 271–272. o.).

Hasonló eredményre jutunk, ha a képi ábrázolások történetét a numizmatikai adatok alapján vizsgáljuk.³⁶ A reformáció indulásától a 20. század végéig (1517–1989) mintegy 750 emlékérme és medál jelent meg Lutherre vagy a hitújítás kezdeteire utaló motívummal. Ezek közül mindössze tizenhét ábrázolja a tételkiszögezést, további három pedig szövegesen utal az eseményre. Ez már önmagában is figyelmet érdemlően alacsony arány (kevesebb, mint 3 százalék). Még tanulságosabb eredményt kapunk azonban, ha az érmekiadásokat az idő függvényében vizsgáljuk. Az első száz év (1517–1617) numizmatikai termésében nem találkozunk a motívummal (vö. 31. jegyz.) – és ez még további száz évig így maradt!

Az első medál, amely a tételkiszögezést ábrázolja, a bicentenáriumhoz (1717) kapcsolódik. Az eredmény még ekkor is meglehetősen sovány. Az erre az alkalomra vert több mint 180 érme és medál közül mindössze három jeleníti meg az epizódot, ráadásul ezek közül a két száz darab valójában Bölcs Frigyes álmát ábrázolja, és csupán a nürnbergi mester, P. H. Müller Augsburgban vert érméje jeleníti meg Luthert kalapáccsal a kézben (9. kép).³⁷ A következő száz év hasonló arányokat mutat. A bicentenárium után 1817-ig kiadott 155 Luther-érme közül mindössze kettőn szerepel ez a motívum (és még egy harmadik mutat tematikus kapcsolódást), mindkettőt a tricentenáriumra adták ki. A folytatásban azonban látunk némi elmozdulást. A 19. század hátralevő részében két olyan medált vertek, amely a tételkiszögezést ábrázolja (1867-ben a 350. évforduló tiszteletére és 1892-ben a wittenbergi vártemplom felújításának emlékére), a négyszázados jubileumra pedig kilenc ilyen érme is készült, egy részük már a tengeren-

³⁵ A ciklus magyar vonatkozása, hogy a kiválasztott események között nemcsak olyan jelenetek szerepelnek, mint a szász választófjedelmi cím átruházása Móric hercegre a schmalkaldeni háború következtében (1547) vagy III. Henrik francia király meggyilkolása (1589), hanem – utolsóként – az is, amikor Győrt elfoglalja a török (1594).

³⁶ Az itt következő rövid áttekintés SMITH 1989 eredményeit foglalja össze.

³⁷ Alkalmasint ez a legelső olyan képi ábrázolás, amelyen Luther maga szögezi ki a tételeket (MARSHALL 2017, 98. o.).

túlon. Egy további érme figyelembevételével, amely utal a kiszögezésre, ez a 12 példa a negyedik száz évben vert 150 érmének 8 százaléka, ami önmagában is jelentős emelkedés.

9. kép. P. H. Müller: Emlékérem a reformáció bicentenáriuma (Augsburg, 1717). A tételkiszögezés legkorábbi numizmatikai megjelenítése és az első olyan ábrázolása, amelyen Luther maga fogja a kalapácsot

kulása kapcsán látott folyamatokkal (különösen, ha eltekintünk az indulásnak az első centenáriumhoz képest itt érzékelhető, százéves lemaradásától).

Egy harmadik irányból is megrajzolhatjuk a történet ívét, az eddigiekhez hasonló eredménnyel. Az első centenárium idejéből száznál több ünnepi prédikáció maradt ránk, ezek közül 94-nek a pontos dátumát is ismerjük. Mindössze 21 hangzott el október 31-én, az íghirdetések háromnegyed része a következő napokhoz (november 1–9.) kötődik. Ezekben Luther mint a Jelenések könyvének anyala (Jel 14,6–7: az ünnepre előírt egyik alapige; SCHÖNSTÄDT 1982, 8. o.), Nőé, Mózes vagy Illés jelenik meg, a tételkiszögezés azonban ezek a beszédek éppúgy nem tárgyalják, mint a száz évvel későbbi hasonló prédikációk (LEHMANN 2012, 20–24. o.; MARSHALL 2017, 92. o.; SCHÖNSTÄDT 1982, 44–47. o.; WENDEBOURG 2011, 291–298. o.).

Ez voltaképpen még a tricentenáriumkor is így marad, ám a 19. század új értelmezési sémája nyomán az azt követő évtizedekben alapvetően megváltozik a helyzet. Amikor 1858-ban monumentális bejáratral pótolták a wittenbergi vártemplom 1760-ban elpusztult, eredeti faajtáját, a „Téziskapun” bronzba öntötték a 95 tételt (10. kép). Egy generációval később, a reformátor születésének 400. évfordulója (1883) alkalmából pedig már számtalan szószelekről hangzott el a tételkiszögezés méltatása.³⁸ A bevezetőben is láttuk, hogy ez a hagyomány – a kalapácsos Luther – az emlékbeszédekben az első világháború idején, a négyszázadik évforduló alkalmával tetőzött (vö. 2. jegyz.).

Ebben a 19. századra kiteljesedő komplex folyamatban tehát Bölcs Frigyes álmának 1617-es megjelenése és későbbi elterjedése kulcsszerepet játszott, és a médiumváltásoknak köszönhetően mind a képi, mind a szöveges hagyomány alakulására jelentős hatással volt. Túlzott leegyszerűsítés lenne ennek a metszetnek tulajdonítani október 31-e általános kanonizációját (KREY 2017, 6. o.), de az valóban egyértelműnek látszik, hogy az ünnep és a kapcsolódó mítosz rögzüléséhez nagyban hozzájárult (vö. CUMMINGS 2002, 16. o.; DIXON 2017, 543. o.).

Adódik azonban további tanulság is a számokból. Egyrészt a tételkiszögezés ábrázoló érme vagy medál szinte kizárólag a centenáriumokhoz kapcsolódóan jelent meg, másrészt az érmék nagyobbik felét a vizsgált, közel ötszáz éves időszak egyetlen esztendejében, 1917-ben verték. A 20. század további részében újra hanyatlott a motívum előfordulási gyakorisága, 1989-ig mindössze egyetlen ilyen medál készült. A numizmatikai adatok tehát azt mutatják, hogy a tételkiszögezés motívuma viszonylag későn jelent meg, nincs folyamatosan jelen az érmeverési gyakorlatban, hanem szinte kizárólag a centenáriumokhoz kapcsolódik. Hosszú stagnálás után a 19. század második felében kezdett el felfutni, és a négyszázados jubileum kapcsán érte el a tetőpontját, ami után ismét lecsengett. A motívumnak ez a mozgása erős párhuzamokat mutat az ünnep kiala-

³⁸ LEHMANN 2012, 28. o. Az eredeti ajtószárnyak pusztulásához lásd DIXON 2017, 533–536. o. és MARSHALL 2017, 108. o.

Összegzés

Vizsgálódásaink végig két szálon futottak. Egyfelől a tételkiszögezésre vonatkoztak mint arra az eseményre, amelyhez a reformáció kezdetét kapcsolja a kollektív emlékezet. Másfelől pedig azt tekintettük át, hogy hogyan vált rendszeres és általánosan elfogadott ünnepé ennek az eseménynek az évfordulója. Az eredményeket is ebben a két irányban érdemes összegezni.

Láttuk, hogy a tételkiszögezés jól ismert és máig őrzött narratívája viszonylag későn – a 16. század végére – rögzült, és – bár bizonyos szálon a hajszálygyökerei elérhetnek 1517 közelébe – főgyökere is csak a Luther halála utáni első időkre nyúlik vissza. Onnantól kezdve azonban az epizód az evangélikus reformációtörténet – és önértelmezés – szerves része maradt egészen a 20. század második feléig. Mára azonban a történetiség egyöntetű elfogadását általános óvatosság váltotta fel. Bár mindkét „radikális” értelmezésnek vannak képviselői, a kutatók nagyrészt agnosztikus álláspontra helyezkednek: a tételkiszögezés hitelességét jelenleg sem egyértelműen igazolni, sem cáfolni nem tudjuk. A történet elterjedésének Bölcs Frigyes álma óriási lendületet adott, amit – a tematikus kapcsolatokon túl – az is indokolhat, hogy mindkét narratíva a korai lutheránus ortodoxia talaján sarjadt, így könnyen erősíthették egymást. A jelenetek kölcsönhatása nemcsak a szöveghagyományban, hanem a képi ábrázolásban is érezhető. Ennek a történetnek a felfutása a harmadik és negyedik százéves évforduló közötti időre, a 19. századra esik. Vagyis október 31-e a „klasszikus” formában voltaképpen csak százötven-kétszáz éves hagyomány, nem fél évezredes.

Kitekintésként érdemes röviden kitérni a *miért?* kérdésre is, noha ennek részletes vizsgálata messze szétfeszítette volna a rendelkezésemre álló kereteket. A 17. század elejére a tételkiszögezés története lényegében kiszorította a rivális epizódokat a reformáció kezdőpontja címért folytatott küzdelemben, és ezt a pozícióját 350 éven keresztül – vagy tovább – meg tudta őrizni, noha közben a reformáció önértelmezési sémái és a történetírás paradigmái is jelentősen átalakultak. E sikertörténet kulcsa valószínűleg abban keresendő, hogy az epizód a különböző önértelmezési és historiográfiai paradigmákba egyaránt bele tudott simulni. Bár a tételkiszögezés értelmezése a változó történetírói paradigmák függvényében módosult, a történet minden generáció számára alkalmasnak bizonyult arra, hogy beleillessze saját történelmi koncepciójába, sőt az így kialakított átfogó narratívában kulcsszerepet tulajdonítson neki.³⁹ A katolikus polémia újtásvádjával szemben védekező 16–17. századi evangélikus egyháztörténet-írás számára azért volt hasznos a tételkiszögezés, mert a megtérésre felszólító hívásával segített az egész megújulási mozgalmat az isteni gondviselésre visszavezetni, amely ezáltal hívta vissza az egyházat az evangélium tiszta fényéhez. Ez a szemlélet a 18. századra visszaszorult, de a felvilágosodás kora is szimbolikus jelentőséggel ruházta fel az eseményt mint a

10. kép. Ferdinand von Quast: A vártemplom „Tézikapuja” (Wittenberg, 1858)

³⁹ DIXON 2017, kül. 547–568. o., aki az első háromszáz év recepciótörténetét elemzi.

középkori babonaság sötétsége után az értelem korszakának beköszöntét. A gondviselészerű beavatkozás helyét fokozatosan átvette a késő középkori egyház hibáinak listája mint a reformáció kiváltó oka, és a hit világossága helyett immár az értelem és a lelkiismereti szabadság fénye ragyogott fel, de a fordulópontra szerepére továbbra is alkalmas maradt a tételkiszögezés története. A 19. század ezt a gondolatot vitte tovább az egyén felől a nemzet irányába, így vált a kalapácsos Luther a *német* nemzet szabadságának kovácsává. A történet töretlen karrierje akkor bicsaklott meg, amikor – az ökumenizmus szellemében – elvesztette vonzerejét a középkori hagyománnyal harcosan szembe forduló Luther alakja. Az 1960-as évek kritikája a tételkiszögezéssel szemben katolikus oldalról érkezett – de éppen az motiválta, hogy mentesítse Luthert a tételkiszögezés „vádja” alól, amely – az említett kronológiai nehézségek miatt⁴⁰ – az elmarasztalhatóság árnyékát vetette a reformátorra (LAU 1967, 18–19. o.; vö. NEUNER 2017, 90–93. o.).

Az ünneppel kapcsolatos vizsgálódásaink eredményeként a *centenáriumok* jelentősége rajzolódott ki. Bár ma már úgy tűnhet, az évenkénti megemlékezések sorából emelkednek ki a kerek százéves jubileumok, történelmileg éppen fordított az irány. A (fél)százéves megemlékezések hatására és azok *között* alakult ki fokozatosan október 31-e mint a reformáció általánosan elfogadott évenkénti ünnepe, de az első centenárium nyomán a kerek évfordulóknak azóta is megkülönböztetett jelentőségük van az emlékezetörzésben. Nyitott kérdésnek tűnik, hogy az „500+” kontextusában a következő évek sorjázó fél évezredes jubileumai tartósan rá tudják-e irányítani a figyelmet a reformáció örökségére, és az idei kiemelt ünnep hosszabb távon is „magával tudja-e húzni” az évenkénti megemlékezéseket.⁴¹

Ezzel együtt már az is figyelemre méltó, hogy maga az ünnep (október 31.) az utóbbi fél évszázadban sem bizonytalanodott el, amikor az alapjául szolgáló esemény – a tételkiszögezés – történeti hitelessége megkérdőjeleződött. Ez a stabilitás nem vezethető vissza egyetlen okra, most mégis csak egyet emelek ki közülük. Október 31. kapcsán akkor is van mit ünnepelni, ha a tételkiszögezésre nem akkor – vagy egyáltalán nem – került sor. Egyrészt a 95 tétel ekkor már biztosan létezett írásos formában, és Luther megküldte egyházi előjáróinak. Ezzel mindenképpen kilépett közvetlen wittenbergi professzori-igehirdetői kontextusából, még ha a püspököknek írt levél csak korlátozott értelemben tekinthető is a „nyilvánosság” elé lépésnek. Másrészt a Brandenburgi Albertnek írt levél Luther teológiai önértelmezése egy jelentős állomásának egyértelmű – és pontosan erre a napra datálható – lenyomata. Harmadrészt Luther maga is a bűnbocsátócédula-árusítás elleni fellépéséhez kötötte a megújulási mozgalom kezdetét. A „fellépés” viszont nyilvánvalóan hosszabb – egy napnál mindenképpen jóval hosszabb időt felölölő – folyamat volt, amely – legalább jelképesen – joggal köthető az október 31-ei dátumhoz.

Nincs tehát okunk félni az ünnepet a történetkritikai vizsgálódások eredményétől. Éppen ellenkezőleg, az ünnep történetiségének – és ezzel együtt bizonyos mértékű esetlegességének – felismerése és tudatosítása segíthet abban, hogy bizonyos történeti ballaszttól megszabaduljunk, és felszabadíthat arra, hogy új fényben lássuk október 31-ét. Egyfelől értékelhetjük Luthert mint az egyház megújulásának munkását (és nem mint egyházalapítót) úgy, hogy ez egyszerre ne jelentse szükségszerűen a késő középkori egyház értékeinek és a lutheri mozgalomtól független megújulási potenciáljának tagadását. Másfelől pedig bátoríthat arra, hogy a protestáns egyházak körében se „kisajátítani” akarjuk a reformációi évfordulót, hanem közös ünnepként megélni. A tételkiszögezés *eseményéhez* Zwinglinek, Kálvinnak és a többi svájci (szellemű) reformátornak nyilvánvalóan nem volt köze – de talán Luthernek magának sem (amennyiben az eseményre esetleg sosem került sor)! A kiszögezés emlékének *ünneppé formálásához*

⁴⁰ Lásd fent „A tételkiszögezés ünnepe: lassan formálódó hagyomány”, 49. o.

⁴¹ Erre most kevés jel utal, és valószínűbbnek tűnik, hogy a korábbi centenáriumokhoz hasonlóan 2018-tól viszonylag hamar lecseng a „nagy ünnep” emléke. Az idei ünneplés jellege (ideértve az előkészítő éveket is) sokkal inkább az egyszeri, kitüntetett alkalom jegyeit hordozta magán, mint amennyire a reformációhoz való viszony tartós, szerkezeti változásának ígérte mutatta.

azonban a reformátusoknak a kezdetektől – értsd, 1617-től – éppúgy köze volt, mint az evangélikusoknak, és a két tábor a kezdetekkor végül is lényegében egyszerre ünnepelt.⁴² Ennyiben tehát nemcsak ökumenikus, hanem történeti érvek is indokolják a közös ünneplés gyakorlatát.

A reformáció ünnepe piros az oltárterítő, hiszen az evangélikus értelmezés szerint Szentlélek-ünnepről, „egyházünnepről” van szó. Október 31. azonban nem pünkösd. Nem egy „új egyház” születésnapja, hanem a megújulásra képes egyház ünnepe. Az egyháztörténet ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a megújulásnak több útja is lehetséges. Semmiképpen nem jelenti Luther reformátori munkásságának lebecsülését, ha az általa választott irányt nem az egyetlen igaz útnak tekintjük, hanem belátjuk, hogy a más útvonalon járók is törekedhetnek velünk közös cél felé. Ha ezt felismerjük, akkor egy-egy jelentősebb mérföldkőnél – mint amilyen a mostani is – a *különböző* megtett utakat is ünnepelehetjük *közösen*. Erre kínál most történelmi lehetőséget a fél évezredes jubileum.

Bibliográfia

Rövidítések

LVM = *Luther válogatott művei*. Szerk. Csepregi Zoltán et al. Eddig 12-ből 5 köt. Luther Kiadó, Budapest, 2011–.

WA = *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. 1–73 köt. (88 részben). Böhlau, Weimar, 1883–2009.

Hivatkozott művek

BARDÓCZ Csaba 2017. Reformaraton 500 – Elhozzuk a 95 tételt. *Reformáció 2017*. 2017. június 19. <http://reformacio2017.hu/2017/06/19/reformaraton-500-elhozzuk-a-95-tetelt/>. (Megtekintés: 2017. október 27.)

BÄUMER, Remigius 1968. Die Diskussion um Luthers Thesenanschlag: Forschungsergebnisse und Forschungsaufgaben. In: August Franzen (szerk.): *Um Reform und Reformation*. Aschendorff, Münster. 53–95. o.

BENZ, Ernst 1968. Der Traum Kurfürst Friedrichs des Weisen. In: Karlmann Beyschlag (szerk.): *Humanitas, Christianitas: Walther von Loewenich zum 65. Geburtstag*. Luther, Witten. 134–149. o.

BITSKEY István: Vita a reformáció évfordulójáról 1717-ben. In: FAZAKAS–IMRE–SZÁRAZ (megjel. alatt).

BRECHT, Martin 1993. *Martin Luther: His Road to Reformation, 1483–1521*. Ford. James L. Schaaf. Fortress Press, Minneapolis.

CSEPREGI Zoltán: Félúton a felekezeti identitás megteremtése (1617) és elbúcsúztatása között (1817): Ünneplés és ünneprontás a 18. században. In: FAZAKAS–IMRE–SZÁRAZ (megjel. alatt).

CUMMINGS, Brian 2002. *The Literary Culture of the Reformation: Grammar and Grace*. Oxford University Press, Oxford.

DIXON, C. Scott 2017. Luther's Ninety-Five Theses and the Origins of the Reformation Narrative. *The English Historical Review*, 132. évf. (556. sz.) 533–569. o.

FABINY Tamás 2008. A wittenbergi vártemplom külső kapuja. *Evangélikus Portál*. <http://archiv.evangelikus.hu/teologia/a-wittenbergi-vartemplom-kulso-kapuja/>. (Megtekintés: 2017. október 27.)

FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya (szerk.): A reformáció emlékezete a kora újkorban. Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. századi Magyarországon. DEK, Debrecen. (Megjel. alatt.)

⁴² *Együtt ünneplésről* a „cuius regio eius religio” elvből adódó területi komplementaritás miatt sem beszélhetünk.

- FLÜGEL, Wolfgang 2011. „Und der legendäre Thesenanschlag hatte seine ganz eigene Wirkungsgeschichte”. Eine Geschichte des Reformationsjubiläums. *Berliner Theologische Zeitung*, 28. évf. 1. sz. 28–43. o.
- HARNACK, Adolf von 1917. Die Reformation und ihre Voraussetzung. In: *Erforschtes und Erlebtes*. Töpelmann, Gießen, 1923. 72–140. o.
- HOWARD, Thomas Albert 2016. Remembering the Reformation 1617, 1817, and 1883. Commemoration as an Agent of Continuity and Change. In: Thomas Albert Howard – Mark A. Noll (szerk.): *Protestantism after 500 Years*. Oxford University Press, Oxford. 25–52. o.
- IMRE Mihály: Protestáns-katolikus polémia az 1617-es centenáriumból, a magyar recepció jelei. In: FAZAKAS–IMRE–SZÁRAZ (megjel. alatt).
- ISERLOH, Erwin 1961. Luthers Thesenanschlag: Tatsache oder Legende? *Trierer Theologische Zeitschrift*, 70. évf. 303–312. o.
- ISERLOH, Erwin 1962. *Luthers Thesenanschlag: Tatsache oder Legende?* Steiner, Wiesbaden.
- ISERLOH, Erwin 1966. *Luther zwischen Reform und Reformation: Der Thesenanschlag fand nicht statt*. Aschendorff, Münster.
- ITTZÉS Gábor 2010a. A humanista reformátor: Melanchthon változó megítélése az évszázadok tükrében. *Credo*, 16. évf. 3–4. sz. 69–75. o.
- ITTZÉS Gábor 2010b. Melanchthon-recepció a reformáció korától a 21. századig: A reformátor halálának 450. évfordulójára. *Vallástudományi Szemle*, 6. évf. 4. sz. 125–145. o.
- ITTZÉS Gábor 2016. Márton doktor Márton püspökről. Egy késő ókori szent reformátori recepciója. *Credo*, 22. évf. 3–4. sz. 12–36. o.
- KASTNER, Ruth 1982. *Geistlicher Rauffhandel. Form und Funktion der illustrierten Flugblätter zum Reformationsjubiläum 1617 in ihrem historischen und publizistischen Kontext*. Lang, Bern – Frankfurt am Main.
- KAUFMANN, Thomas 2010. Reformationsgedenken in der Frühen Neuzeit. Bemerkungen zum 16. bis 18. Jahrhundert. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 107. évf. 285–324. o.
- Konfirmációi káté*. 7. kiad. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1974.
- KREY, Philip D. W. 2017. Martin Luther and the Lutheran Reformation. October 31, 1517 – October 31, 2017. From Augustinian Monk and Doctor of the Church Attempting to Reform Catholic Theology in 1517 to *doctor communis* of the Church in 2017. In: Philip D. W. Krey (szerk.): *Reformation Observances. 1517–2017*. Cascade, Eugene. 1–23. o.
- LAU, Franz 1967. Die gegenwärtige Diskussion um Luthers Thesenanschlag. Sachstandbericht und Versuch einer Weiterführung durch Neuinterpretation von Dokumenten. In: Franz Lau (szerk.): *Erbe und Verpflichtung. Reformationsgedenkbuch*. EVA, Berlin. 12–73. o.
- LEHMANN, Hartmut 2012. *Luthergedächtnis 1817 bis 2017*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- LEPPIN, Volker 2015. „Nicht seine Person, sondern die Wahrheit zu verteidigen”. Die Legende vom Thesenanschlag in lutherischer Historiographie und Memoria. In: Heinz Schilling (szerk.): *Der Reformator Martin Luther 2017. Eine wissenschaftliche und gedenkpolitische Bestandsaufnahme*. Walter de Gruyter, Berlin. 85–97. o.
- LEPPIN, Volker – WENGERT, Timothy J. 2015. Sources for and against the Posting of the Ninety-Five Theses. *Lutheran Quarterly*, 29. évf. 373–398. o.
- LIENHARD, Marc 1983. *Martin Luther. Un temps, une vie, un message*. Centurion, Paris; Labor et Fides, Genf.
- MAHRENHOLZ, Christhard 1931. Heinrich Schütz und das erste Reformationsjubiläum 1617. *Musik und Kirche*, 3. évf. 149–159. o.
- MARSHALL, Peter 2017. *1517. Martin Luther and the Invention of the Reformation*. Oxford University Press, Oxford.
- MERLE D’AUBIGNÉ, Jean Henri 1847. *History of the Reformation of the Sixteenth Century, in Germany, Switzerland, etc.* Ford. Henry White. Colyer, New York; Phillips & Sampson, Boston.
- METAXAS, Eric 2017. *Martin Luther. The Man Who Rediscovered God and Changed the World*. Viking, New York.
- MICHEL, Stefan 2017. Röer-Notiz. In: *Luther! 95 Schätze – 95 Menschen: Begleitbuch zur nationalen Sonderausstellung*. Hirmer, München. 88–89. o.
- MOELLER, Bernd – STACKMANN, Karl 1981. *Luder – Luther – Eleutherius. Erwägungen zu Luthers Namen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- NEUNER, Peter 2017. *Luther Márton reformációja. Katolikus helyzetfelmérés az ökumenikus párbeszéd szempontjából*. Ford. Görföl Tibor. Magyar Kurír, Budapest.
- OTT, Joachim – TREU Martin (szerk.) 2008. *Luthers Thesenanschlag – Faktum oder Fiktion*. EVA, Leipzig.
- PAAS, John Roger 1983. Einblattdrucke zum Reformationsjubiläum 1617. *Lutherjahrbuch*, 50. évf. 36–47. o.
- P. VÁSÁRHELYI Judit: A reformáció százéves évfordulója a heidelbergi egyetemen. In: FAZAKAS–IMRE–SZÁRAZ (megjel. alatt).
- REUSS András 2008. Az Ágostai hitvallás – a keresztény hit foglalata. In: *Ágostai hitvallás*. Szerk. Reuss András. Luther Kiadó, Budapest. 69–192. o.
- SCHATTKOWSKY, Martina 2015. Der Traum Friedrichs des Weisen vom 30/31. Oktober 1517. In: Armin Kohnle – Uwe Schirmer (szerk.): *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen. Politik, Kultur und Reformation*. Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Leipzig; Steiner, Stuttgart. 413–423. o.
- SCHAITLER, Irmgard 2016. Lutherus redivivus. Das Reformationsjubiläum 1617. Mit einem Ausblick auf das Jubiläum 1717. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 55. évf. 174–215. o.
- SCHILLING, Johannes 2017. Martin Luther, Brief an den Erzbischof von Mainz, Albrecht von Brandenburg. In: *Luther! 95 Schätze – 95 Menschen: Begleitbuch zur nationalen Sonderausstellung*. Hirmer, München. 90–91. o.
- SCHÖNSTÄDT, Hans-Jürgen 1978. *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug. Römische Kirche, Reformation und Luther im Spiegel des Reformationsjubiläum 1617*. Steiner, Wiesbaden.
- SCHÖNSTÄDT, Hans-Jürgen 1982. Das Reformationsjubiläum 1617. Geschichtliche Herkunft und geistige Prägung. *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 93. évf. (4. folyam 31. sz.) 5–57. o.
- SCRIBNER, Robert W. 1987. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. Hambledon, London–Roncerverte.
- SELDERHUIS, Herman J. 2013. Wem gehört die Reformation? Das Reformationsjubiläum 1617 im Streit zwischen Lutheranern und Reformierten. In: Herman J. Selderhuis – Martin Leiner – Volker Leppin (szerk.): *Calvinismus in den Auseinandersetzungen des frühen konfessionellen Zeitalters*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 66–78. o.
- SMITH, Thurman L. 1989. Luther and the Iserloh Thesis from a Numismatic Perspective. *Sixteenth Century Journal*, 20. évf. 2. sz. 183–201. o.
- [Sz. n.] 2008. Kamerák keresztüzében. *Evangelikus Élet*, 73. évf. 44. sz. 2008. november 2. 1. o.
- [Sz. n.] 2017. Kiszögelték Luther Márton 95 tételét a templomkapura. *Evangelikus Portál*. <http://www.evangelikus.hu/95-tel-sopronban>. (Megtekintés: 2017. október 27.)
- VOGELSÄNGER, Siegfried 1987. Michael Praetorius: Festmusiken zu zwei Ereignissen des Jahres 1617. Zum Kaiserbesuch in Dresden und zur Jahrhundertfeier der Reformation. *Musikforschung*, 40. évf. 97–109. o.
- VOLZ, Hans 1970. Der Traum Kurfürst Friedrichs des Weisen vom 30./31. Oktober 1517. Eine bibliographisch-ikonographische Untersuchung. *Gutenberg-Jahrbuch*, 45. évf. 174–211. o.
- WENDEBOURG, Dorothea 2011. Die Reformationsjubiläen des 19. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 108. évf. 270–335. o.
- WENDEBOURG, Dorothea 2014. Vergangene Reformationsjubiläen. Ein Rückblick im Vorfeld von 2017. In: Heinz Schilling (szerk.): *Der Reformator Martin Luther 2017. Eine wissenschaftliche und gedenkpolitische Bestandsaufnahme*. Walter de Gruyter, Berlin. 261–281. o.

Iltzés Gábor teológus, irodalomtörténész. Az ELTE-n angol szakos egyetemi diplomát, majd bölcsészdoktori címet, a Harvard Egyetemen pedig vallástudományi képesítést, majd teológiai doktori fokozatot szerzett. Tanított a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és a Semmelweis Egyetemen, az állami Reformáció Emlékbizottság tudományos tanácsadója és óraadó a Károli Gáspár Református Egyetemen. Kutatási területe Milton és a 17. századi angol költészet, illetve a német reformáció teológiatörténete a 16. században. A budapest-kelenföldi evangélikus gyülekezet tagja.

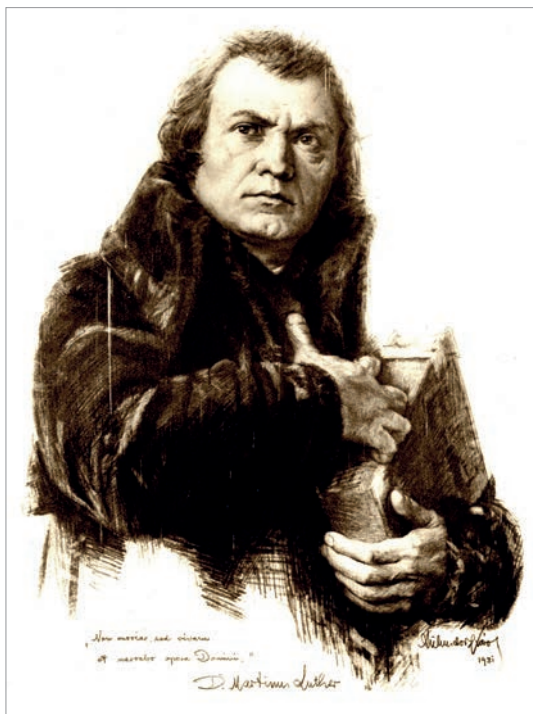
Gálos
Miklós

Wittenbergtől Máriapócsig

Luther első magyarországi képmása

1.

„Evangélikus lakásba evangélikus képet!” – olvasható az 1940-es évek *Evangélikus Élet*jeinek hirdetései között.¹ A szöveg szerint a budapest-fasori lelkészi hivatalban „olcsón kaphatók” Lühnsdorf Károly „művészi rézkarcai”.

1. kép. Lühnsdorf Károly: *Luther*

A hirdetésben első helyen szereplő, nagyméretű Luther-grafika hárompengős árával a művész három, egy-egy pengőre taksált Krisztus-fejét előzi meg. Hogy Lühnsdorf 1931-es *Lutherje* – melynek modelljeként a Dunáninnyi Egyházkerület néhai püspöke, Kuthy Dezső szolgált (GARAMI 1993) – hány evangélikus lakásba jutott el, ma már nem tudható. Ám e nyomat (1. kép) máig sok gyülekezeti terem és lelkészi hivatal díszé, és ez alól nem kivétel a néhai árusító, a fasori lelkészi hivatal sem.

Luther magyarországi ábrázolásának teljes története még megírásra vár. Az eddig ismert legkorábbi hazai kép, amelyen Luther szerepel, az *Ágostai hitvallás*nak emléket állító, 1724-ből való györkönyi festmény. De feltűnik Luther alakja karzatképen, mint a tolnai Murga templomában, történeti kép szereplőjeként, mint a sajógyömöri (Gemér, Szlovákia) templom oldalfalának a wormsi birodalmi gyűlést ábrázoló festményén, vagy szoborként, mint a budapesti Rákóczi úti szlovák templomot rejtő bérház homlokzatán. A Luther-kultusz legmonumentálisabb magyarországi emléke, az eredetileg a budapesti Deák térre tervezett Luther-szobor ma az Evangélikus Hittudományi Egyetem kerítése mögött, épületek és burjánzó növényzet közé szorulva tűnik el a város lakóinak szeme elől.

A budapesti Luther-szobor felállításának terve egy száz évvel ezelőtti eseményhez, a reformáció négyszázadik évfordulójának 1917-es dátumához kötődött (GÜTTLER 1939, 86. o.). A világháború az emlékmű akkori elkészültét ellehetetlenítette. Ám a szerencsétlen sorsú szobor további története is az emlékezés dátummágiájának jegyében zajlott. Az 1927-ben újra

megindult gyűjtés célja a szobor 1946-os, Luther halálának négyszázadik évfordulóján történő felállítása volt. A lelkes adakozás azonban egy sikeresnek nem mondható, többször megismételt pályázathoz vezetett. A megbízást végül elnyert szobrásznak, Lux Eleknek a halála, majd a második világháború az 1946-os dátumot is illuzórikussá tették. A szobrot

¹ Pl. *Evangélikus Élet*, IX. évf. 43. sz. 1941. október 25.

hosszú hányattatása, torzóként való felállítása után végül Búza Barna fejezte be (CSEPREGI 2008, 157. o.). Az emlékmű avatása természetesen ismét a mindent meghatározó dátumok bűvöletében történt. Az 1983-as szoborállítás éve Luther születésének ötszázadik évfordulója volt, a felavatás napja pedig – mire másra? – október 31-re esett.

A Luther-szobor küzdelemmel teli sorsának ellenképeként a reformáció kezdetének 2017-ben esedékes ötszázadik évfordulóján nem emberi erőfeszítések adtak egy „új” Luthert a magyar evangélikusságnak. A megemlékezési kényszer által diktált – és mivel sajnos leginkább csak ez által diktált, így természetesen erőltetett és üres – új, nagyszabású képzőművészeti alkotás helyett az évfordulóra időzítve egy elfeledett festmény bukkant fel. Ráadásaként e legkorábbi magyarországi Luther-ábrázolásnak tartható festmény egyben a reformátor első hiteles ábrázolására vezethető vissza.

Es sorok írója 2016 júniusában, az egyházi levéltárosok és muzeológusok soproni konferenciája alkalmából figyelt fel a Soproni Evangélikus Gyűjtemények egy romos állapotú képére (2. kép).² A gyűjtemény leltárában „szerzetes (Luther?) arcképeként” szereplő mű szánalmas állapotú barokk festményként került elő.³ A szokatlan módon a vakráamához ragasztott díszkeret két oldalon is hiányzott, a megereszkedett vásznat hátulról vastag porréteg, előlről pedig besötétedett és penészes lakk fedte. A képen szinte csak sejtethető volt egy felfelé néző tonzúrás fej, a felette lebegő galamb és egy nyitott könyv, amelyre az ábrázolt jobbra mutatott.

A fej mellett jobbra látható aranyszínű betűkből kevés volt kivehető. Ám már az első tisztítási próba előhozta a reformátor életének rövid összefoglalását adó német nyelvű feliratot:

*D. Martinus Luther
Ein Diener und Euan-
gelist Jhesu Christi. A
1483 Gott mein ge-
burt angestellt und A.
1517 fing ich zu pre-
digen an. A: 20 war
also mein gestalt A
46. befahl mein geist
in Gottes Handt.*

Azaz: „Doktor Luther Márton, Jézus Krisztus szolgája és evangélistája. Isten 1483-ban rendelte el születésem. 1517-ben kezdtem el prédikálni. Alakom ilyen volt 1520-ban. 1546-ban ajánlottam lelkemet Isten kezébe.”

Az ábrázolás maga még ebben a rejtekező állapotában is ismerősnek, valaha már látottnak tűnt. A tonzúrás szerzetesi fej, a fejet övező dicsfény, a felette lebegő Szentlélek-galamb és az ábrázolt kezében lévő könyv mind Hans Baldung Grien 1521-es fametszetét idézték, Luther Ágoston-rendi szerzetesként való ábrázolását (3. kép).

2. kép

² A képre Tóthné Szlavkovszky Mariann, a Soproni Evangélikus Gyűjtemények munkatársa hívta fel a figyelmemet. Neki és Krisch Andrásnak, a gyűjtemények vezetőjének a soproni levéltári kutatásban nyújtott segítségükért is köszönettel tartozom.

³ 67×46,5 cm, illetve 77×56,5 cm (kerettel). Soproni Evangélikus Gyűjtemények, ltsz. 338. A képet sem PÉTER–SZILÁGYI 1981, sem VEKERDY–FRIEDRICH 1986–87 nem tartalmazza.

3. kép

4. kép

Az elvégzett tisztítási próbák megerősítettek abban, hogy a soproni festmény (4. kép) valóban e metszet után készült.⁴

A soproni kép bizonyos értelemben másolat, így korának meghatározása nem könnyű feladat, és csak bizonyos korlátok között lehetséges. Ám a kép festésmódjának látható részletei, az inkarnát megfogalmazása, az alapozás módja mind a 17. századra utalnak. Ugyanerre mutat a képen szereplő szöveg elhelyezése is. A kép és a felirat egyenértékűségét sugalló, a képtérben aszimmetrikusan elrendezett szöveg már 1700 körül archaikus vonásnak számított. A Soproni Evangélikus Gyűjtemények ez időből való portréi, mint a könyvtáralapító Zuana Mátyás Péter polgármesternek vagy a könyvtár bővítőjének, Lang Mátyásnak az arcképei esetében az ábrázolt neve alul, külön kartusban jelenik meg.⁵ A most előkerült festmény mindenképpen a 17. századból való, még akkor is, ha leginkább a század vége felé keletkezhetett.

2.

A legkorábbi magyar Luther-ábrázolás előképe – bár áttételesen – Luther első hiteles arcképe. Hans Baldung Griennek a soproni festmény alapjául szolgáló műve a wormszi birodalmi gyűlésen történekről beszámoló latin nyelvű munka előzéklapi metszete.⁶ A Luthert személyesen nem ismerő Baldung az arcképhez hiteles forrást használt fel, Lucas Cranach élő modell után készült rézmetszetét. Hogy az előképkavalkád még teljesebb legyen: Cranach e metszete a művész saját korábbi munkájának újrafogalmazása.

Luther képmásának megörökítését elsőként nem kisebb művész, mint maga Albrecht Dürer szorgalmazta. 1520 elején Georg Spalatinhoz, Bölcs Frigyes választófejedelem udvari káplánjához és titkos tanácsosához írt levelében Dürer jelezte vágyát, mely szerint szeretne rézmetszetet készíteni Lutherről, arról a keresztény férfúró, aki őt „nagy szükségeiből kisegítette”.⁷ Dürer felajánlásá-

⁴ A tisztítási próbákban Bucsi Ágnes restaurátor volt segítségemre, aki a festmény későbbi helyreállítását is végezte. A restaurált kép az Evangélikus Országos Múzeum új állandó kiállításán került bemutatásra, majd szerepelt a Magyar Nemzeti Múzeum *Ige-idők – A reformáció 500 éve* időszaki tárlatán.

⁵ Lang Mátyás arcképe, 1700 körül, Soproni Evangélikus Gyűjtemények, ltsz. 76; Zuana Péter polgármester, 1700 körül, Soproni Evangélikus Gyűjtemények, ltsz. 95.

⁶ *Acte et res gestae D. Martini Lutheri in Comitii Principum Wormaciae Anno 1521*, Straßburg. Magyarul: *Tárgyalások D. Luther Márton ágostonos szerzetessel a wormszi birodalmi gyűlésen.* (LM 2: 451–469. o.)

⁷ *Vnd hilf mir got, das jch zw doctor Martinus Luther kum, so will jch jn mit fleis kunterfetten vnd jn kupfer stechen zu einer langen gedechtnus des kristlichen mans, der mir aus grossen engsten gehollfen hat.* (DÜRER 1956, idézi LUTZ 1968, 31. o.)

nak jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az ekkor hódító útjára induló sokszorosított grafikában hatalmas lehetőségek rejtettek. A metszetek lehetővé tették, hogy az ábrázolt képe széles rétegekhez juthasson el. Ám ez az ekkor még nagyon is új eszköz uralkodók és fejedelmek kiváltsága volt, nem egyszerű származású egyetemi professzoroké.

Dürer a Spalatinhoz írt levélhez – mintegy mintaként a készítendő számára – első rézmetszetű arcképét is csatolta (WARNKE 1984, 15. o.). A megelőző évben készült remekművű metszet Brandeburgi Albert választófejedelmet, Magdeburg és Mainz érsekét ábrázolja. Azaz éppen Luther egyházi előjáróját és egyben ellenfelét, a kilencvenöt tétel tulajdonképpeni címzettjét (5. kép). Az ifjú fejedelem letisztult ábrázolásának monumentalitását növeli az ábrázolás módja is. Az antikva betűs latin felirat elhelyezése a büszkét alatt antik sztéléket idéz. Az ismeretlen humanista által készített szöveg: *Sic oculos, sic ille genas, sic ora ferebat* Vergiliust parafrázáló hexameteres sor.⁸

A wittenbergi udvar azonnal reagált Dürer küldeményére. De – talán éppen e gyorsaság érdekében – a választófejedelem nem Dürert hívta Wittenbergbe. Bölcs Frigyesnek 1505 óta volt saját udvari művésze az idősebb Lucas Cranach személyében. Cranach megbízásának részleteit nem ismerjük, de nem lehet véletlen, hogy a művész még ebben az évben, 1520-ban két rézmetszetű arcképet is készített. Ezek közül az egyik egy szabadon értelmezett másolat Dürer Brandeburgi Albertet ábrázoló metszetéről. A másik: Luther első hiteles, élő modell után készült arcképe.

Cranach másolatát Dürer kardinálisáról (6. kép) a szakirodalom sokáig érzéketlen, sőt ügyetlen másolatnak tartotta, amely művészileg messze elmarad Dürer remekművétől (WARNKE 1984, 21. o.). Miközben a kompozíciót egy az egyben átvette, Cranach sokat változtatott modelljének megjelenésén. Ezek a változtatások azonban nagyon is célzatosak – és nem a kardinális javára szolgálnak. Dürer határozott fiatal főpapjából Cranach az arcot plasztikussá tevő fény-árnyék elhagyásával, a göndör fürtök lesimításával, a száj lefelé biggyesztésével, a határozottan előreugró áll lekicsinyítésével és legömbölyítésével enervált jelenséget csinált. A Dürernél még öntudatos reneszánsz főúr válla Cranachnál esetten zuhan alá, köpenyének gombjai hanyagul nyitva maradtak. Lehetséges, hogy Cranach tehetsége kisebb és technikája nem oly tökéletes, mint Düreré. Ám míg Dürer inkább csak modelljének külsejét és rangját örököltette meg, Cranach metszete leleplező erejű lélektani tanulmány.

A másolattal egy időben keletkezett Luther-metszet (7. kép) ismeretében még feltűnőbb a változtatások iránya. Cranach előadásában Luther az érsek ellenképe. Tonzúrási szerzetesi feje hihetetlen energiával lendül előre szerzetesi

5. kép

6. kép

⁸ „Ilyen volt tekintete, ilyen arca és orcája.” Vö. *Aeneis* III, 490: *sic oculos, sic ille manus, sic ora ferebat.*

7. kép

csuhájából. Az Albert arcáról olyannyira hiányzó éles fény-árnyékok itt megjelennek, és fokozzák az aszketikus, csontos arc határozott megjelenését. Az érsek-választófejedelem petyhüdt tekintetével szemben Luther tekintete egyszerre elmélyült és kihívó.

Nincs rá adatunk, hogy a két metszet konkrét párdarabnak készült volna, méretük is enyhén eltérő.⁹ A királyi származású¹⁰ érsekkel szemben az egyszerű körülmények között született Ágoston-rendi szerzetes fejét nem övezheti címer és az érsek rangjait felsoroló hosszú titulátúra. De a már a Dürer-metszeten is szereplő verses felirat itt is megjelenik. Sőt az ábrázolt pontos megjelenítését igazoló egyetlen hexameteres sor tartalmaz disztichonnak adja át helyét: *Aetherna ipse suae mentis simulachra Lutherus exprimit at vultus cera Lucae occiduos*. Azaz: Szellemének örök képmását maga Luther mutatja meg, míg Lukács viasza csak halandó vonásait.

A disztichon a mulandó test megörökítéséről és a testben lakozó lélek visszaadhatatlan voltáról első látásra az antikvitásra visszamenő közhelynek tűnik, melyet a verset minden valószínűség szerint szerző Melanchthon (VREDEVELD 2103, 534. o.) Luther és Lucas Cranach megnevezésével tett személyessé. A viasz szokatlan metaforáját éppúgy sugallhatták az anyag használatának ókori emlékei, a viaszszobrok és enkausztkus festmények, mint antik szöveghelyek (WARNKE 1984, 38. o.; VREDEVELD 2013, 534–535. o.). Magának a viasznak a szerepeltetésénél sokkal érdekesebb, hogy ez a viasz a szöveg szerint Lukácsé. A festőcsaládból származó Cranachot – talán nem véletlenül – a festők védőszentje, Lukács evangélista után keresztelték Lukácsnak.¹¹ A korai keresztény századokra visszamenő hagyomány szerint maga Lukács evangélista festette meg a gyermekét karján tartó Mária arcképét a Szent Család názareti házából való asztaltáblára. Lukács festőként való 15. és 16. századi ábrázolásain Mária készülő portréja is látható.¹² (8. kép)

A Lukács által festett, legszentebb képpel több ősi ikont is azonosítottak, mint Rómában a Santa Maria Maggiore ikonját vagy Konstantinápolyban a ton Hodegon-kolostor képét. De a Lukács által festett képmásra mennek vissza olyan nagyon tisztelt, általában csodatévő Mária-képek is, mint a częstochowai Fekete Madonna vagy a háromszori könnyezéséről ismert máriapócsi Istenszülő-ikon (9. kép).

A Lukács által festett, legszentebb képpel több ősi ikont is azonosítottak, mint Rómában a Santa Maria Maggiore ikonját vagy Konstantinápolyban a ton Hodegon-kolostor képét. De a Lukács által festett képmásra mennek vissza olyan nagyon tisztelt, általában csodatévő Mária-képek is, mint a częstochowai Fekete Madonna vagy a háromszori könnyezéséről ismert máriapócsi Istenszülő-ikon (9. kép).

⁹ Az Albert mainzi érseket ábrázoló metszet 16,8×11,5 cm, míg a Luthert ábrázoló 13,8×9,5 cm.

¹⁰ Az érsek anyai ágon Habsburg Albert magyar király dédunokája, Luxemburgi Zsigmond és Cillei Borbála ükunokája volt.

¹¹ Az idősebb Lucas Cranach második fia szintén Lukács lett, az ő legidősebb fia ismét csak a Lukács nevet kapta (ENKE–SCHNEIDER–STREHLE 2015, 16. o.).

¹² A Lucas Cranach – Lukács evangélista párhuzamra már Hans BELTING is felhívta a figyelmet (2009, 279. o.), ám különös módon csak Cranach 1521-es harmadik, itt nem tárgyalt Luther-metszete kapcsán.

8. kép

Lukács evangélista Mária-portréi a *Hodégétria* ikontípusát képviselik. Ezekon az ábrázolásokon a legtöbbször félalakban, szemből ábrázolt Istenanya jobbjával rámutat a bal karján tartott gyermek Jézusra. Az ikontípus neve, a *Hodégétria* eredetileg a konstantinápolyi ton Hodegon-kolostor ikonjára utalt (BELTING 2000, 77. o.). Bár a kolostor nevét a vak zarándokok vezetőinek (a hodégészeknek) gyülekezőhelyeként kapta, a későbbi teológiai interpretáció az ikontípus nevét Mária gesztusaként értelmezte. Az Útmutató Istenszülő Krisztusra mutatva irányítja az emberiséget az üdvösség útjára (PUSKÁS 2005, 39. o.). A Cranach-metszeten szereplő felirat *cera Lucae* kifejezése így antik közhely helyett komoly teológiai mondanivaló hordozójává vált. Az analógia szerint miként az evangélista Lukács a Krisztusra mutató Mária arcképét festette meg, úgy ábrázolta Lucas Cranach Luthert, mint aki egyedül Krisztusra akar mutatni.

Cranachnak e kemény, határozott Lutherje nem véletlenül futott be nagy karriert, ma is az egyik legtöbbször felhasznált képe a fiatal reformátornak. Annál furcsább szembesülnünk azzal a ténnyel, hogy e metszet népszerűsége utólagos. Kisebb átdolgozásról is tanúszkodó példányai mind a 16. század második feléből valók. A metszet első állapotából összesen három próbanyomat ismert (SCHADE 2003, 175. o.). E különös körülmény egyértelműen arra utal, hogy az ábrázolás 1520-ban nem került forgalomba. A képi – és amúgy mindenféle – propagandát mesteri fokon használó wittenbergi udvar a metszetet nyilvánvalóan nem tartotta céljainak megfelelőnek (WARNKE 1984, 26–27. o.).

Azonban még ugyanebben az évben egy újabb Luther-képmás született meg Cranach műhelyében (10. kép). Míg a felirat változatlan maradt, az előző metszet csontos arcú szerzetesének vonásai meglágyultak, a kisimult arcról eltűntek a határozottságot sugalló, éles fény-árnyékok. A szűkre vont szemekből érezhető kritika helyét

9. kép

10. kép

11. kép

az ég felé néző, nyitott szempár foglalja el. A megváltozott fiziognómia kiárad Luther köntösére is, amely itt változatosabb redőkbe gyűrődve kelt szelídebb hatást. Cranach a jellemzésbe immár bevonta a kezeket is. Luther jobbája nyitott Biblia került, a mozdulat pedig, ahogy balját melléhez érinti, beszédesen mutatja az olvasottak feletti megrendültségét. Nem Albert hercegérsek antitézise, hanem a Bibliából erőt merítő szerzetes párbeszédképes ábrázolása kísérte Luthert a wormszi birodalmi gyűlésre.

3.

Noha a Cranach és műhelye által később készített Luther-ábrázolások népszerűségben hamar felülmúlták ezt az első képmást, Cranach 1520-as metszetének és annak Hans Baldung Grien által újrafogalmazott változatának is megvan a saját utóélete. E későbbi, művészileg nem túl jelentős metszetek általában Baldung fametszetéből indulnak ki, de akad példa a két előkép kontaminációjára is. Egy névtelen szerzőjű, színezett fametszet visszatér Cranach fülkés háttérű kompozíciójához, ám azt Baldung invencióival, a kézben tartott könyvvel és a Szentlélek galambjával egészíti ki (11. kép).

A soproni festmény meglehetősen hűen követi Baldung metszetét, így elsőre lehetetlen megmondani, hogy közvetlenül ez után készült, vagy feltételeznünk kell egy vagy akár több közbenső állomást. Egy adat azonban mindenképpen az utóbbi lehetőség felé billenti a mérleg nyelvét. Friedrich Christian Lesser, a türingiai Nordhausen evangélikus lelkipásztora éremtani könyvében megemlékezik Luther különböző ábrázolásairól (LESSER 1739, 449–457. o.). Felsorolásuk végén megjegyzi, hogy különféle mesterektől származó metszetgyűjteményében neki magának is megvan Luthernek szerzetesi ruhás mellképe, ahol az ábrázolt fejét dicsfény övezi, és felette a Szentlélek lebeg galamb alakjában. Az ábrázolás feletti felirat pedig így szól (LESSER 1739, 454. o.): *D. Martinus Luther, ein Diener und Evangelist Jesu Christi. Anno 1483. Gott meine Geburth angestallt. Und Anno 1520. War mein Gestalt. Anno 1517. Fieng ich zu predigen an, Gottes Wort ist bekannt jedermann. Anno 1546. Befahl mein Geist in Gottes Hand.*¹³

A szöveg nem más, mint a soproni képen olvasható felirat eredetije. A szöveg Lessernél még rímes verszetet, a soproni kép festője az életrajzi kronológiát a rímek feláldozásával tette rendbe. Sajnos ezen az egy említésen kívül nem ismerjük azt a metszetet, amely a soproni festmény közvetlen mintaképeül szolgálhatott.

¹³ Doktor Luther Márton, Jézus Krisztus szolgálja és evangélistája. Isten 1483-ban rendelte el születésem. Alakom ilyen volt 1520-ban. 1517-ben kezdtem el prédikálni, Isten igéje nyilvánvalóvá lett mindenki számára. 1546-ban ajánlottam lelkemet Isten kezébe.

Lesser műve azonban szolgál még meglepetéssel. Luther ábrázolásainak felsorolását az alábbi eszmefuttatással fejezi be (LESSER 1739, 457–461. o.):

„Luther képmásaival kapcsolatban még néhány érdekességről¹⁴ kell megemlékeznem. Ezek közül az első, hogy Luther képmása néhány esetben verejtékezett. Első alkalommal ez 1651-ben történt meg, amiről Ziegler *Historisches Labyrinth* című művében¹⁵ így számol be:

A fejedelmi székváros, Weimar közelében fekvő Rossla faluban 1651. november 16-án (26-án),¹⁶ a Szentháromság ünnepe utáni 25. vasárnapon az aznapra rendelt, a pusztító utálatosságról szóló evangéliumi szakasz arra indította a lelkészt, hogy a más vétkek és rossz cselekedetek mellett azt is elősorolja, mily módon lettek sokan részesei a pusztító utálatosságnak, amennyiben részben nyakuk vastagsága, részben gondatlanságuk miatt elhanyagolták a templomok és iskolák építését és azok kijavítását. Hogy a megkeményedett szíveket jobban megindítsa, a reggeli prédikáció során a szószékről két helyet is felolvasott Luther írásaiból, az elsőt a Haggeus próféta könyvéhez írt előszóból, a másodikat a 127. zsoltár magyarázatának második jénai részéből. Eközben néhány a kórusban álló hallgatónak feltűnt, hogy Luther képmása, melyet David Weiße magiszter, néhai weimari udvari prédikátor 1608-ban a rosslai templomra hagyott, az arcán verejtékcseppekben úszott, mely cseppek nagyságuk és színük alapján könnyekhez voltak hasonlatosak. Három nagy csepp az arcáról a kezében tartott nyitott könyvre csorgott, melyen János első fejezetéből az alábbi szavak álltak: »Kezdetben volt az Ige« stb., és közben jól látható nyomott hagyott az alak palástján. Az istentisztelet végeztével az említett lelkész az iskola- és oltárszolgákkal együtt alaposan megvizsgálta, hogy e verejtékezést nem a sok eső okozta-e, amely az akkoriban nagyon rossz állapotú fedélen át gyakran befolyt a templomba. De úgy találták, hogy a por, melyre a cseppek hullottak, lent teljesen szárazon borította a festményt, és az egész kép, valamint annak kerete sem volt a legcsekélyebb mértékben sem vizes vagy nedves. A vászon egyáltalán nem is ért a falhoz, tekintve, hogy az ember egész kezét be tudta dugni mögéje. Amint a körülállók közül egyesek azokat a cseppeket, amelyeket el tudtak érni, letörölték, helyettük hamarosan újak jelentek meg, mégpedig nagy mennyiségben, egészen délutánig, amikor is a kép száradni kezdett. A következő napon semmi sem volt látható, azon kívül, hogy a festett könyvön az írás valamivel halványabbnak és sötétebbnek tűnt. Így a neves szerző.

Hogy azonban Luthernek ez a képmása az 1651. esztendő követően még két alkalommal, 1681-ben és 1705-ben is verejtékezett, azt a weimari hivatalos *Post-Zeitung* 1705. március 30-i híradása elégségesen bizonyítja. A dolog annál is kevésbé vonható kétségbe, mert a híradás jegyzőkönyvekre hivatkozik. A híradás a következőképpen szól:

Az elmúlt pénteken, március 27-én, kegyes fejedelmi rendeletre az itteni hercegségben egy általános bűnbánati, ima- és böjtnap tartatott. Ezen a napon, ahogy az a helyi lelkésznek a weimari és rosslai szuperintendens számára készített, hitelt érdemlő jelentéséből kiderül, az itteni székvárostól mintegy két óra járásra fekvő, Niederrosslához tartozó Oberrossla faluban a következő figyelemre méltó esemény történt. A reggeli prédikációtól kezdve egészen estig Luthernek a kórus falán függő képmása és az alak kezében tartott könyv oly mértékben verejtékezett, hogy ha letörölték a könnyeket vagy cseppeket, azonnal újabbak jelentek meg. A cseppek borsó nagyságúak voltak, de csak az arcon és a könyvön voltak láthatók, a kép többi része teljesen száraz maradt. Mindezt nem okozhatta a fal nedvessége, minthogy a többi itt függő képen nem

¹⁴ „Nem szeretném a dolgot megítélni, minthogy olyan ügyekben, melyeknek pontos körülményeit nem tudtam saját magam a lehető legalaposabban megvizsgálni, nem szoktam véleményt nyilvánítani.” – Lesser jegyzete.

¹⁵ DLXXV. Das schwitzende Bildniß Lutheri in der Kirche zu Rossla bey Weimar An. 1651. (ZIEGLER 1731, 1000. o.)

¹⁶ Kettős datálás a julián és gregorián naptár szerint.

12. kép

látszott semmi ilyesmi. Meg kell jegyezni, hogy ez az elmúlt 54 évben már a harmadik ilyen alkalom volt. Ahogy 1651. november 16-án, a Szentháromság ünnepe utáni 25. vasárnapon a pusztító utálatosság evangéliumi szövegének magyarázatára került sor, és az akkori lelkész, Horn prédikációjában Luther írásaiból két helyet idézett, úgy 1681-ben is épp ugyanezen a vasárnapon észlelte sok jelenlévő e tüneményt.”¹⁷

A Luther-citátumok hatására verejtékezni vagy könnyezni kezdő Luther-képmás rendelkezik a könnyező Mária-képek összes jellegzetességével. Ahogy a máriapócsi kegykép három alkalommal, 1696-ban, 1715-ben és 1905-ben könnyezett, úgy Luther oberrosslai képmása is háromszor verejtékezett. Az eseményre mind Tübingiában, mind Máriapócson istentiszteleti, liturgikus keretben került sor, ám utóbbinak első észlelője egyszerű hívő volt.¹⁸ A csoda bekövetkeztének időpontja érzelmileg

erősen meghatározott, az oberrosslai kép esetében az egyházi esztendő talán legsötétebb vasárnapján,¹⁹ illetve egy bűnbánati napon került rá sor. A csodát mindkét esetben kritikával fogadták – a cseppeket a fal nedvességének vagy páralecsapódásnak tulajdonítva –, és csak a felmerülő racionális magyarázatok elutasítása után állapították meg a jelenség rendkívüli voltát.

Lesser szövege a tűzben meg nem égő Luther-képmások felsorolásával folytatódik. Az éghetetlen Luther-képeknek gazdag irodalma van, az eislebeni lelkész, Justus Schoepffer már 1717-ben egy egész könyvet szentelt ezeknek az eseteknek (SCRIBNER 1986, 45. o.). Bár az éghetetlen képeknél is jelen van a csodás elem, a hangsúly ezekben az

¹⁷ A szerző fordítása.

¹⁸ Az első máriapócsi könnyezés vizsgálati jegyzőkönyveit a budapesti ELTE Egyetemi Könyvtára őrzi: Hevenes Gyűjtemény XLI. 401–414., vö. MAGYAR 1996. A második könnyezés jegyzőkönyvei az Egri Érseki Levéltárban vannak. Archivum Vetus 124/a 1715 (TERDIK 2014, 31. o.).

¹⁹ A Magyarországi Evangélikus Egyház perikóparendjében a felolvasott evangéliumi szakasz az egyházi esztendő utolsó előtti vasárnapját megelőző (ítélet-) vasárnap evangéliuma.

13. kép

esetekben másra esik. Az *in effigie* égetések korában az éghetetlen képmásoknak inkább hitvédelmi jelentősége volt. Már a wormsi birodalmi gyűlésen elégették Luther képét, melyet számtalan hasonló eset követett. Az éghetetlenség mítoszához hozzájárult az az allegorikus értelmezés is, amely az eretnekként megégetett Husz Jánoshoz kapcsolódott. Kihasználva annak lehetőségét, hogy Husz neve csehül libát jelent, Johann Bugenhagen Luther temetési beszédében arról szólt, hogy meg lehetett ugyan sütni egy libát, de száz év múlva olyan hattyú jön majd, akin már nem fog a tűz (SCRIBNER 1986, 41–42. o.).

Luther csodatévő képe meglehetősen távol áll mindattól, amit a protestantizmus képekhez való viszonyáról ismerünk. A jelenség ugyanakkor semmiképpen nem mondható általánosnak, az oberrosslai képet tekinthetjük az egyetlen verejtékező Luther-képmásnak. Az esemény, a csodás verejtékezés meg is maradt a kuriózum szintjén, a beszámolókat nem követte sem hivatalos elismerés, sem a képet övező tisztelet. Mégis zavarba ejtő, hogy az eset nem írható le egyszerűen a népi vallásosság vadhajtásaként, hiszen a beszámolót író Lesser akadémikus és képzett teológus volt, egy jelentős türingiai város lelkésze. Műve, a maga nemében alapos munka pedig Frankfurtban és Lipcsében jelent meg – a felvilágosodás hajnalán.

4.

Az oberrosslai verejtékező Luther-képet nem ismerjük. Ha az ábrázolt kezében tartott könyv motívuma emlékeztet is a soproni festményre, a Verejtékező kezében nyitott Biblia lehetett – különben nem lehetett volna János evangéliumának kezdő sorait leolvasni a képről. Így ezt a festményt inkább gondolhatjuk egy olyan

az itt említett festménnyel. A leltár leírása szerinti aranyozott lécek nem láthatók a kereten, Melanchthonnak barokk kori képe pedig jelenleg nem található meg Sopronban. A soproni gyűjtemény amúgy számos 19. és 20. századi Luther-ábrázolást őriz, közöttük természetesen megtalálható Lühnsdorf Lutherje is.²³

A reformátor ábrázolásának minden szempontból megnyugtató példáját Luther jénai síremléke adja. A Cranach által tervezett és Heinrich Ziegler erfurti harangöntő által bronzba öntött egész álló alakos, a kezében Bibliát tartó Luther-képmás felállításának helyszíne az egyetem professzorainak végső nyughelyet adó wittenbergi vártemplom lett volna. Ám a schmalkaldeni szövetség az 1547-es mühlbergi csatában döntő vereséget szenvedett. A császári csapatok Wittenberget is elfoglalták, és kész csodának tarthatjuk, hogy V. Károly nem hantoltatta ki eretnekként az egy évvel korábban elhunyt Luther földi maradványait (SLENZKA 2010, 2. o.). Az emlékművet végül János Vilmos fejedelem 1571-ben a Wettin-ház Ernő-ága számára elvesztett wittenbergi egyetemet pótolni hivatott jénai egyetem templomában, a Szent Mihály-templomban állíttatta fel (14. kép). A bronz sírlap ma már nem látható architektoikus keretén a következő felirat örökítette meg a síremlék felállításának tényét: *Nos D. G. Iohannes Wilhelmus Dux Saxoniae Landgravius Duringiae, Marchio Misniae hanc Lutheri Effigiem non cultus, sed memoriae gratia huc posuimus anno domini MDLXXI.* Azaz: „Mi, János Vilmos, Isten kegyelméből Szászország hercege, Turingia grófja, Meißen örgrófja, Luther e képmását nem a tisztelet, hanem az emlékezés végett állítottuk ide az Úr 1571-dik évében.” (SLENZKA 2010, 56. jegyz.)

A verejtékező Luther-képmás ismeretében jelzésértékű, hogy a főúri adományozás tényét és idejét jelölő donációs feliraton ott szerepel a figyelmeztetés, amely a képmás mindenféle kultikus tiszteletét megtiltja, és meghagyja az emlékművet annak, ami: egy kiemelkedő személyre való emlékeztetőnek. A felirat tömör és hatásos kifejezése, a *non cultu sed memoriae gratia* programszerűen fejezi ki azt, miért és hogyan szabad ábrázolni Luthert, a reformátort.

Hivatkozott művek

- BELTING, Hans 2000. *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt.* Ford. Schulz Katalin – Sajó Tamás. Balassi, Budapest.
- BELTING, Hans 2009. *A hiteles kép. Képviták mint hitviták.* Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz, Budapest.
- CSEPREGI Zoltán 2008. A Luther-szobortól a Luther-filmig. A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázada (1983–2008). In: Béres Tamás – Kodácsy-Simon Eszter – Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Krisztusra tekintve hittel és reménnyel. Ünnepi kötet Reuss András professzor 70. születésnapjára.* Luther Kiadó, Budapest. (Eszmezsere 4.) 157–174. o.
- DÜRER, Albrecht 1956. *Schrifflicher Nachlaß.* 1. köt. *Autobiographische Schriften, Briefwechsel, Dichtungen, Beischriften, Notizen und Gutachten. Zeugnisse zum persönlichen Leben.* Szerk. Hans Rupprich. Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, Berlin.
- GARAMI Lajos 1993. Kuthy Dezső (1888–1973). *Evangelikus Naptár,* 62. o.
- GÜTTLER Vilmos 1939. A Luther-szobor. *Evangelikus keresztyének képes Harangszó-naptára az 1940-es szökő évre.* Harangszó, Győr. 86–87. o.
- Leipzig original. Stadtgeschichte vom Mittelalter bis zur Völkerschlacht. Katalog zur Dauerausstellung des Stadtgeschichtlichen Museums Leipzig im Alten Rathaus.* 1. rész. Szerk. Volker Rodekamp. DZA, Altenburg, 2006.
- SCHADE, Werner (szerk.) 2003. *Lucas Cranach. Glaube, Mythologie und Moderne. Katalog zur Ausstellung im Bucerius Kunst Forum.* Hatje Cantz, Ostfildern-Ruit.

²³ Soproni Evangélikus Gyűjtemények, ltsz. 249.

- ENKE, Roland – SCHNEIDER, Katja – STREHLE, Jutta (szerk.) 2015. *Lucas Cranach der Jüngere. Entdeckung eines Meisters*. Hirmer, München.
- LESSER, Friedrich Christian 1739. *Besondere Münzen Welche So wohl auf Gelehrte Gesellschaften Nemlich Universitäten, Societäten, Seminaria und Gymnasia, Als auch auf gelehrte Leute, Nemlich Theologos, Jure-Consultos, Medicos und Philosophos, Sonderlich auf den theuren D. Martin Luthern, Nach Junckers herausgegebenen güldenen und silbernen Ehren-Gedächtniß Desselben geprägt worden*. Blochberger, Frankfurt–Leipzig. (VD18 14489902-001)
- LUTZ, Heinrich 1968. Albrecht Dürer in der Geschichte der Reformation. *Historische Zeitschrift*, 206. évf. 1. sz. 22–44. o.
- MAGYAR András 1996. Az eredeti könnyező máriapócsi ikon története. In: *Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszülő-ikon első könnyezésének 300. évfordulóján*. Szerk. Janka György. Szent Atanáz Görög-katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza.
- D. LUTHER Márton 1905. *Művei*. 2. köt. Szerk. Masznyik Endre. Wigand, Pozsony. (LM 2.)
- PÉTER Márta – SZILÁGYI András 1981. *A soproni evangélikus gyülekezet kincstárának revíziója*. Kézirat, Soproni Evangélikus Gyűjtemények.
- PUSKÁS Bernadett 2005. Istenszülő-ábrázolások. Hodigitria. In: „Téged jöttünk köszönten”. *A máriapócsi kegykép harmadik könnyezésének centenáriuma alkalmából rendezett nemzetközi konferencia anyaga*. Szerk. Ivancsó István. Nyíregyháza. 31–47. o.
- SCRIBNER, Robert W. 1986. Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany. *Past & Present*, 110. sz. 38–68. o. Magyarul kivonatossal megjelent: Éghetetlen Luther, avagy a reformátor képe a kora újkori Németországban. 2000, 2015/11. sz. Ford. Verebics Éva Petra.
- SLENCZKA, Ruth 2010. Bemalte Bronze hinter Glas? Luthers Grabplatte in Jena 1571 als „protestantische Reliquie”. In: Philipp Zitzlsperger (szerk.): *Grabmal und Körper – zwischen Repräsentation und Realpräsenz in der Frühen Neuzeit*. A konferenciakötet megjelent: kunsttexte.de, Nr. 4, 2010. Web: <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/8277/slenczka.pdf>. (Letöltés: 2017. november 7.)
- TERDIK Szilveszter 2014. *Görögkatolikus püspöki központok Magyarországon a 18. században. Művészet és reprezentáció*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza.
- VEKERDY Lilla – FRIEDRICH Károly 1986–87. *Kiegészítés „A soproni Evangélikus Gyülekezet kincstárának revíziója 1981”-hez (műtárgyak, egyéb tárgyak, fényképek, nyomatok stb.)*. Kézirat, Soproni Evangélikus Gyűjtemények.
- VREDEVELD, Harry 2013. „Lend a Voice”. The Humanistic Portrait Epigraph in the Age of Erasmus and Dürer. *Renaissance Quarterly*, 66. évf. 2. sz. 509–567. o.
- WARNKE, Martin 1984. *Cranachs Luther. Entwürfe für eine Image*. Fischer, Frankfurt am Main.
- ZIEGLER, Heinrich August 1731. *Historisches Labyrinth der Zeit*. 2. kiad. Gleditschen, Leipzig. (VD18 90392760)

Gálos Miklós művészettörténész, egyházzeneész. Az ELTE latin szakán 1996-ban, művészettörténet szakán 1998-ban végzett. Egyházzenei diplomáját a németországi Herford egyházzenei főiskoláján szerezte. Középiskolai tanári munkáját követően 2004-től a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának munkatársa volt. 2012-től az Iparművészeti Múzeum tudományos titkára, 2014-től a múzeum ötvösgyűjteményének vezetője. A budapest-fasori evangélikus templom organistája.

Luther és az éneklő egyház

H. Hubert
Gabriella

Adiaphoron

A jubileumi évben az ének és a zene témája, elmélete és gyakorlata hangsúlyosan jelenik meg. Luthertől indult el az a folyamat, amelynek eredményeként ma az evangélikus identitás egyik jelentős elemévé vált az ének és a zene.¹

Kiindulópontunk az lehet, hogy az éneklést és zenét mindig adiaphoronként (Mittelding, indifferens) kezelték a teológiában. Isten és az ember között mint közvetítő foglal helyet, a hit szempontjából nem sarkalatos kérdés az éneklés. De a vallási tanítások az egyes emberek vallásosságában, így éneklésében is aktualizálódnak és személyes üggyé válnak. Főleg akkor, ha már kialakult énekkincs birtokában vannak az emberek.

Luther tanítása szerint az éneklés és a liturgia a keresztény szabadság része. Luther 1526-ban, a *Deutsche Messe*hez írt előszavában a keresztény ember szabadsága szerint értelmezte az istentiszteleti rend használatát: „Mindenekelőtt barátságosan és az Isten szerelmére kérném mindazokat, akik ezen rendünket [ti. az általa leírt istentiszteleti rendet] az istentiszteleten látni és követni akarják, hogy abból semmi kényszerítő törvényt ne csináljanak, sem vele senkinek a lelkiismeretét körül ne hálózzák vagy meg ne fogják, hanem a keresztyén szabadságnak megfelelően tetszés szerint alkalmazzák, amint, ahol, amikor s ameddig azt a körülmények megengedik és kívánják.”² A továbbiakban Luther árnyalja a véleményét: a keresztény szabadság nem szabadosság, hanem felelős döntés – tehát eszerint kell eljárni a példa követésében vagy az újítások bevezetésében.

Luther *Asztali beszélgetéseiben* (1531) olvashatjuk: „Egy családapa így szól háza népéhez: »Legyetek szófogadók, és tegyetek szorgalommal, amit kívánok és parancsolok, amúgy pedig egyetek, igyatok és öltözködjetek úgy, ahogy akartok.« Szintúgy Isten sem kérdi, mit eszünk és hogyan öltözködünk, mindent ránk bíz, a ceremóniákat is, és mindama dolgot, *adiaphora*, amely közte és köztünk van. Csakhogy nem szabad úgy ragaszkodnunk hozzájuk, mintha szükségesek vagy hasznosak volnának az üdvösséghez.” (LUTHER 2014, 71–72. o.)

Luthernek nincs szorosabb értelemben vett zeneelméleti munkája. Énekeskönyv-előszavaiból és az *Asztali be-*

* A *Reformáció 500 éves öröksége* címmel megrendezett konferencián az Evangélikus Országos Múzeumban 2017. június 29-én elhangzott, Ecsedi Zsuzsannával közös előadás első részének szerkesztett változata.

¹ Számos magyar és idegen nyelvű tanulmány foglalkozik Luther zenéről vallott felfogásával. Az előadás, a teljesség igénye nélkül, az „éneklő egyház” kialakulásának szempontjából válogat az idézetek közül.

² LUTHER 1908, 439. o. Az adiaphoronnak tartott liturgiáról Melius Juhász Péter hasonlóan nyilatkozik: „Nem lehet az emberi gyülekezet rendtartások szerzése nélkül (...), de nem kötélt alatt kell lenniek, hanem szabadságban, hogy a hívek botránkozás nélkül elhagyhassák, s amikor akarják, meg is tarthassák.” Idézi CZEGLÉDY 1979, 242. o.

szélgetésekből próbál a kutatás koherens elméletre következtetni. Luther azonban nem rendszeres, hanem gyakorlati teológusként indította el az éneklő egyházzá válás folyamatát.

Luther zenei nevelése mind elméleti, mind gyakorlati szempontból alapos volt. Ismerte kora világi és egyházi zenéjét. Az erfurti iskolában Johannes de Muris francia filozófus, matematikus, zeneteoretikus Boëthius-magyarázatát tanulta, mely szerint a világ kezdetén minden teremtménybe beplántáltatott a zene, semmi nincs hang és harmónia nélkül (a levegő, a madarak éneke). Luther Boëthius osztályozását követi, amikor elkülöníti a *musica naturalist* és a *musica artificialist*. A *musica naturalis*ba tartozik nemcsak a teremtés és a természet zenéje, hanem a gyülekezeti ének is. A *musica artificialis*ba pedig a többszólamú ének, a hangszeres zene vagy együtt mindkettő.³

Luther a tanulmányai során megismerkedett a hét szabad művészettel, tehát a trivium és a quadrivium tananyagával. Későbbi megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ebből a tananyagból a legmagasabbra értékelt a zenét. Luthernek ez az értékítélete segítette elindítani azt a folyamatot, amelynek révén mára az evangélikus egyház éneklő egyház lett. Luther a három matematikai és a három retorikai ars közé – tehát a grammatika, dialektika, retorika és a geometria, aritmetika, asztronómia közé –, mintegy hidat képezve közöttük helyezte el a zenét (SCHILLING 2017).

Teológiai háttér

1530-ban Ludwig Senflnek írt, sokszor hivatkozott levelében már a teológiai háttérét is láthatjuk annak, hogy miért becsüli az arsok közül Luther a legtöbbre a zenét: „...a próféták egyetlen művészetet sem gyakoroltak úgy, mint a zenét, hiszen teológiájukat nem geometriai, sem aritmetikai vagy asztronómiai, hanem zenei alakzatokban adták elő, úgy, hogy az igazságot zsoltárokba és énekekbe öntve a teológiát és a zenét igen szorosan összekapcsolták.” (LUTHER 2013, 556. o.)

A gyülekezeti éneken dallam és szöveg együtt szólítja meg az éneklő értelmét és szívét: tanít, int, vigasztal, s eközben kegyesen gyönyörködtt. Az ének imádság (könyörgés és hálaadás). Mindezek mellett Luther egyik kulcsfogalma, teológiai fogalma az éneklésben az „öröm” (*voluptas*). Vidámnak kell a szívnek és a kedélynek lenni, amikor az ember Istennek énekel – teológiai értelmezése szerint: Isten gyűlöli a hazug, kelleetlen áldozatot és szívét (Mal 1), hiszen Isten egyszülött Fiát adta, hogy megszabadítsa az embereket a bűntől, haláltól és az ördögtől. A zene megmozgatja az emberek érzelmeit, megérinti a szívét, s meggyőz, akárcsak az evangélium örömhíre.⁴

Ugyancsak sokat idézett lutheri meghatározás: „A muzsika szépséges, csodálatos adománya Istennek, és közel áll a teológiához.” (LUTHER 2014, 175., 744. o.) Nem emberi találmány – ez a nézet már Ágostonnál is megtalálható. Tehát ebben semmi új nem lenne, de a kontextus már megmagyarázza, hogy milyen nagy szerepe van ennek a nézetnek az éneklő egyház kialakulásában. Luther ugyanis azt is hozzáteszi, hogy a zene közel áll a teológiához. Sőt a teológia után a második helyet adja a zenének. „...a teológia után egyetlen művészet sem ér föl a zenével, mert a teológián kívül egyedül ez nyújtja azt, amit máskülönben a teológia szokott, nevezetesen a lélek nyugalmát és boldogságát...” (LUTHER 2013, 556. o.) Az ember, amennyiben a megváltás feletti örömet érzi, énekszóval fejezi

³ Lásd Luthernek Georg Rhau *Symphoniae iucundae* (1538) című karénekeskönyvéhez írt előszavát.

⁴ Részletesen lásd ANTTILA 2013.

ki dicséretét és hálaadását Isten iránt. A gyülekezeti ének 16–17. századi magyar elnevezése jól adja vissza ezt a teológiai szerepet: „isteni dicséret”.

A teológiai indoklás mellett Luther azt is hangsúlyozza, hogy az isteni adomány, a zene az emberben cselekszik, megváltoztatja a viselkedést: „A muzsika félig-meddig maga is fegyelmező és tanítómester: az embereket jobb indulatúvá, szelídebbé, erkölcsösebbé és értelmesebbé teszi.” (LUTHER 2014, 175. o.) Ennél a humanista érvelésnél óhatatlanul eszünkbe juthat Erasmus, aki a nyelvet emelte hasonlóan magas piedesztálra. Erasmus fontosnak tartotta a klasszikus ókori szerzőkre alapozott stiláris gazdagságot, a nyelvi copiatant, nemcsak a latin, hanem az anyanyelv használatában is. Mert a nyelv édessége az árnyalt, pontos fogalmak révén az ókori szerzőknél és a Bibliában olvasható erkölcs észrevétlenül behatol az emberek elméjébe és szívébe.

A középkori énekes örökség reformációja

Az énekes egyház másik eredője a középkori örökség megreformálásából adódott. Luther szerzetesként alaposan megismerte és gyakorolta a gregorián szertartási énekek éneklését, köztük a prózai zsoltárokét. Ma már nem akadályozza felekezeti elfogultság a tisztánlátást, és ki kell mondani, hogy a reformáció a középkori éneklési és liturgikus gyakorlathoz szervesen kapcsolódott, azt újította és reformálta meg. Az egyszerűség éneklésnek két fontos ága megvolt már a középkorban is. Az egyik a gregorián szertartási ének, a másik az anyanyelvű népének.

A szertartási éneket a kórus és a pap latinul énekelte a misén, illetve a szerzetesek az imaórákon. Természetesen reformátoraink csak azokat a szövegeket tartották meg, amelyek bibliai gyökereik voltak, s nem ellenkeztek a reformáció tanításával. Luther és más kortársai írásaiban is sokszor előfordult az a felvetés, hogy *verbessert* (tökéletesítendő), *verändert* (módosítendő) vagy *korrigiert* (korrigálandó) egy-egy ének.

A gregorián szertartási éneklés a német gyülekezetekben sokáig továbbra is latinul hangzott. A magyarországi német gyülekezetekben előfordult, hogy a 17. században tértek csak át a német nyelvű gregoriánéneklésre – az 1656-os eperjesi zsinat külön rendelkezett arról, hogy németül énekeljék a szertartási énekeket, ne latinul.⁵ A latin nyelv továbbélésének egyik oka az volt, hogy iskolás gyermekek énekeltek a kórusban, számukra ez a latin nyelv gyakorlását jelentette, amelyet reformátoraink is fontosnak tartottak. Az ifjúság és az iskola volt már akkor is a kulcs: Luther hangsúlyozza, hogy az ifjúságot a zenére és az igaz művészetekre kell tanítani: „A muzsikát igen fontos megtartani az iskolákban. Egy tanítómester tudjon énekelni, máskülönben nem becsülöm. Fiatal teológusok sem valók a prédikátorságra, csak akkor, ha előbb az iskolában tanulták és gyakorolták az éneklést.” (LUTHER 2014, 175. o.)

A középkorból eredő szertartási énekek magyarul még a reformátusoknál és az unitáriusoknál is megmaradtak a 16–17. században. Azokat az énekeskönyveket, amelyek ezeket összegyűjtötték, magyarul graduálnak nevezték el – ezek a graduálok azt mutatják, hogy rögtön lefordították magyarra a prózai zsoltárokat, antifónákat, himnusokat, rezponzóriumokat, versusokat. Természetesen ezeknél a szertartási énekeknél maga az anyanyelven való éneklés is revelációként hatott, hiszen a reformációhoz csatlakozó római katolikus papok zeneileg még jól képzettek voltak, a dallamhoz járuló anyanyelvű szöveg pedig megszólaltatta a Bibliát, így az istentiszteleten részt vevők követhették a liturgiát.

⁵ HAIN 1910–1913, 266. o.; BRUCKNER 1922, 165–166. o.

Anyanyelvű isteni dicséretetek

Luther harmadik nagy hozzájárulása az éneklő egyházhoz az anyanyelvű, verses vallásos énekek írására való példaadása és buzdítása volt. A sokat idézett, Spalatinhoz 1523-ban írt leveléből értesülünk a kezdetekről: „Az a ter-
vünk, hogy a próféták és a régi egyházatyák példájára anyanyelvi zsoltárokat, azaz lelki énekeket költünk a közné-
p számára, hogy Isten igéje az éneklés által is megmaradjon az emberek körében. Mindenütt költöket keresünk, (...)
kérek, hogy te is vegyél részt munkánkban, s próbálj meg példám nyomán egy-egy zsoltárt közénekké formálni.”
És ebben a levélben meg is mondja, milyen a jó ének (a zsoltárparafrázisok keletkezését lehet itt megfigyelnünk):
a legegyszerűbb, legelterjedtebb, kifejező nyelven íródjék, a szöveg értelme világos legyen, közel álljon a zsoltár
mondanivalójához. Szabadon lehet fordítani a zsoltárt, a lényegét kell híven megragadni.

Németföldön már a 15. században nagy számban keletkeztek német vallásos énekversek, ahogy nálunk is, bár
jóval kisebb számban – de a középkorban csak liturgián kívüli alkalmakon (a körmeneten, zarándoklaton, mise
előtt vagy után) énekelhették őket paraliturgikus szerepük miatt. A 16. században minden valamirevaló deák és
pap tudott latin nyelvű verset írni, most pedig anyanyelvükön is megtehették, s ez a szabadság hihetetlen virágzást
indított el a magyar nyelvű énekszerzésben is.

Éneklő egyház

Hogy Luther mekkora hatást gyakorolt kortársaira, azt a nyilatkozatai után rövidesen megjelenő énekeskönyvek
mutatják: 1524-ben kiadták Nürnbergben azt a nyolc német éneket tartalmazó énekfüzetet, amelyben már négy
Luther-ének volt. Ezután, de ugyancsak 1524-ben jelent meg két változatban Erfurtban az az énekeskönyv, amelynek
huszonöt énekből már tizennyolc Lutheré. Ezért is tartjuk 1524-et a német evangélikus énekeskönyv születésnap-
jának. De a magyarok sem maradtak le: például Batizi András nem nagy fáziskészséssel, már 1530-tól kezdve szerzett
magyar vallásos énekeket. Gálszécsi István tizenkét évvel az első, 1524-ben megjelent német énekeskönyv után,
1536-ban már magyarul adott ki énekeskönyvet, amelyben több Luther-fordítást közölt (RMNy 18).

Az éneklés révén a gyülekezet tagjai már nemcsak követhették, hanem részt is vehettek a liturgiában; a közös
éneklés elősegítette a gyülekezetté válást. A népnyelvű gyülekezeti énekek esetében Luther már a kezdetektől fog-
va nagy szerepet szánt az iskolának. 1524-ben jelent meg Luther és Johann Walther szerkesztésében az iskolások
számára egy négyszólamú énekeskönyv, szólamonként egy-egy füzetben (a harminckét német énekből huszonnégy
már Lutheré volt). Ahogy Luther előszava kiemeli, azért adták ki, hogy az iskolások ne szerelmi dalokat (Bullieder,
fleischlicher Gesang) énekeljenek, hanem üdvös dolgokról szóljanak az énekeik. A szerelmi virágénekek elítélése
mellett a gyülekezeti énekek gyors terjedéséről nálunk Huszár Gál 1560-as és 1574-es előszavában olvashatunk:
a régi keresztyének „az isteni dicséretetek korcsomán avagy egyéb zabáló, gaz helyeken nem énekeltek, hanem
csak ott, ahol az emberek épültenek és ömagoknak vigasztalást vöttek az isteni dicséretetekből. (...) Nem illik
tehát minden gaz korcsomán, virágénekek között és a részeg disznók előtt az Istennek szent dicséretit énekleni.”
(RMNy 353: A_{3v-4r}).

Luther sokat tett azért is, hogy a gyülekezetet is éneklésre bírja, hiszen a kezdetekben ez nem nagyon ment.
1529-ben, az egyik prédikációja során intette a híveket, hogy naponként éneklék előttük a diákok a német énekeket,
végre hát meg kellett volna már tanulniuk. A magyar gyülekezetekben is elhangzik az intelem: ne csak az iskola-
mester és a deáki sereg énekeljen, hanem az egész gyülekezetet.

Luther az énekek tanításához két dolgot feltétlenül szükségesnek tartott: a jó énekkarokat, és hogy a nép kezében legyen énekeskönyv, amelyből el tudják olvasni az énekszövegeket – ez utóbbi minálunk eléggé nehezen ment: nemcsak azért, mert drága volt az énekeskönyv, s örülni kellett, ha a kisebb gyülekezeteknek volt egy saját énekeskönyvük, hanem azért is, amiről Tótfalusi Kis Miklós még 1686-ban is panaszkodott: nem tudnak olvasni a gyerekek, mert az emberek sajnálják az időt és a költséget a gyermekek tanítására (RMK I. 1346 előszava, *_{2v}). De ének esetében a hallás utáni tanulás is nagyon eredményesnek bizonyult.

A reformatori, lutheri gazdag örökségnek, az éneklő egyház kialakulásának az ünneplése nem múltba révedés, hanem az öröm kifejezése a jelenben és figyelmeztetés a jövő számára. Az éneklő gyülekezetek és a szaporodó iskolai kórusok élő hagyományra mutatnak. Évszázadokon keresztül sikerült megőrizni, gyarapítani és megújítani az evangélikus énekkincs egy részét, de vannak még feltáratlan értékeink.

Hivatkozott művek

ANTTILA, Miikka E.: *Luther's Theology of Music*. Berlin, 2013.

BRUCKNER Győző: *A reformáció és az ellenreformáció története a Szepességen*. Budapest, 1922.

CZEGLÉDY Sándor: „Szabadon, nem iga alatt”. *Református Egyház*, 31. évf. 1979. 241–242. o.

HAIN Gáspár: *Lőcsei krónika*. Kiad. Bal Jeromos et al. Lőcse, 1910–1913.

LUTHER Márton: *Egyházszerző iratai*. Szerk. Masznyik Endre. Wigand, Pozsony, 1908. (Luther Márton Művei 4.)

LUTHER Márton: *Levelek*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2013. (Luther válogatott művei 7.)

LUTHER Márton: *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2014. (Luther válogatott művei 8.)

SCHILLING, Johannes: Martin Luther and the Arts: Music, Poetry, and Hymns. *Oxford Research Encyclopedias*. 2017. március.

<http://religion.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199340378.001.0001/acrefore-9780199340378-e-293?rs-key=QJdJR1&result=1>. (Megtekintés: 2017. február 15.)

H. Hubert Gabriella irodalom- és könyvtörténész, az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatója. Egyetemi és doktori tanulmányait a szegedi József Attila Tudományegyetemen és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen végezte. Fő kutatási területei a 16–18. századi gyülekezeti éneklés irodalomtörténeti szempontú elemzése, a könyvtártörténet és a muzeális könyvek feldolgozása.

Ecsedi
Zsuzsanna

Luther és az éneklő egyház

Cantionale

Martin Luther énekköltészete

A reformáció egyik legjelentősebb eredménye, hogy az anyanyelven énekelt gyülekezeti ének önálló helyet kap a liturgiában. Luther istentiszteleti rendjeiben – *Formula missae*,¹ *Deutsche Messe*² – előírja, hogy a szertartás egyes pontjain mely énekeket kell énekelni. A gyülekezet így az istentisztelet aktív részesévé válik.

Luther felfogásában a zene elsősorban *creatura*, tehát Isten teremtménye, és csak másodsorban *scientia* vagy *ars*. Minden művészetet, de különösképpen a zenét annak a szolgálatában szeretné látni, aki azt teremtette és nekünk adta. Csak akkor látja értelmét, ha nem „holde Kunst”, tehát az érzékeinkre ható, gyönyörködtető dolog, hanem Krisztusra vonatkozik, a megváltás fölötti örömet hirdeti – írja a Babst-énekeskönyv³ előszavában. Már a legközelebbi munkatársával, Johann Walterrel közösen elkészített énekeskönyvben⁴ is ezt hangsúlyozza: „Semmi másról ne akarjunk énekelni és beszélni, csak Jézus Krisztusról, a mi Megváltónkról, ahogy Pál írja 1Kor 2-ben.”⁵

A reformátor énekköltészete megrázó élménnyel indult. 1523 nyarán két szerzetestársát evangélikus hitük miatt megégették. Ennek hatására született az *Ein neues Lied wir heben an* kezdetű ballada. Luther második éneke is személyes hitvallás: a *Nun freut euch, lieben Christen gmein*⁶ saját életének bemutatása, hogyan jutott el a bűnbeesettség kétségbeesésétől a személyes megváltottság felszabadító élményéig.

A szakirodalom⁷ negyvenöt olyan éneket tart nyilván, amelynek a szövege vagy dallama kialakításához Luthernek valamilyen módon köze van. Akkor írta őket, amikor kiderült, hogy felhívására⁸ igen kevés kortársa reagált. Az

* *A reformáció 500 éves öröksége* címmel megrendezett konferencián az Evangélikus Országos Múzeumban 2017. június 29-én elhangzott, H. Hubert Gabriellával közös előadás második részének szerkesztett és kibővített változata.

¹ Martin LUTHER: *Formula Missae et communionis pro ecclesia Vuittenbergensi*, 1523. „Azt akarom, hogy sok német énekünk legyen, amelyeket a nép a mise alatt vagy a Graduale, a Sanctus és az Agnus Dei mellett énekelhet. Mert ki kételkedik abban, hogy azokat az énekeket, amelyeket most a kórus énekel, (...) korábban az egész gyülekezet énekelte?”

² Martin LUTHER: *Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienstes*, Wittenberg, 1526. „Az epistolára német éneket éneklünk: *Nun bitten wir den Heiligen Geist* (Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét, EÉ 232). (...) Az evangélium után az egész gyülekezet németül éneklő a hitvallást: *Wir glauben all an einen Gott* (Mi valljuk: hiszünk Istenben, EÉ 247).”

³ *Gesangbuch Valentin Babst*, Leipzig, 1545.

⁴ Johann WALTER: *Das geistliche Gesangbüchlein* („Chorgesangbuch”), Wittenberg, 1524.

⁵ „Mert úgy határozottam, hogy nem tudok közöttetek másról, csak Jézus Krisztusról, róla is mint a megfeszítettéről.” (1Kor 2,2)

⁶ *Jer, örvendjünk, keresztyének*, EÉ 318.

⁷ JENNY 1985. Az énekelemzéseket is e forrás alapján közöljük.

⁸ Georg Spalatinhoz 1523/24-ben írt levelében Luther így buzdít: „Az a tervünk, hogy a próféták és a régi egyházatyák példájára anyanyelvi zsoltárokat, azaz lelki énekeket költünk a köznép számára, hogy Isten igéje az éneklés által is megmaradjon az emberek körében. Mindenütt költőket keresünk, (...) kérlek, hogy te is vegyél részt munkánkban, s próbálj meg példám nyomán [*Ach Gott, vom Himmel sieh darein*, 12. zsoltár] egy-egy zsoltárt közénkévé formálni.”

életműből harminchat gyülekezeti ének, a többi liturgikus dallam átdolgozása. Az *Evangélikus énekeskönyv* (EÉ) huszonnégy strofikus éneket és két liturgikus dallamot tartalmaz ebből a repertoárból.

Áttekintésünket az ordináriumtétélekkel⁹ kezdjük. Luther *Kyrie*-dallamával az EÉ 99. oldalán találkozunk: *Uram, irgalmazz!*¹⁰ *Gloria*-éneket Luthertől nem ismerünk.¹¹ A *Credo*, a mondott hitvallás helyettesítője lehet a *Mi valljuk: hiszünk Istenben*¹² (EÉ 247).

A *Sanctus*, Isten szentségének dicsőítése a reformátort önálló kompozíció írására ihlette: *Jesaja, dem Propheten geschah*. A mű a próféta ijeszakasz, Ézs 6,1–4 szó szerinti megzenésítése.¹³ Az *Agnus Dei* Luther-féle változatát az EÉ 78. oldalán találjuk: *Krisztus, Isten Báránya*.¹⁴

A gyülekezeti énekek nagy része különféle régi, értékes tételek átköltése. Az első csoportba a gregorián eredetűek tartoznak. Három ének himnusz¹⁵ átdolgozása:¹⁶ az adventi *Jöjj, népek Megváltója*¹⁷ (EÉ 131, Ambrosius), a pünkösdi *Ó, jöjj, teremtő Szentlélek*¹⁸ (EÉ 231, Hrabanus Maurus) és az esti énekként szereplő *Szentháromság egy Istenség*¹⁹ (EÉ 108, Nagy Szent Gergely). Más gregorián műfajból (is) származik a húsvéti *Jézus, Megváltónk sírba szállt*²⁰ (EÉ 215), a pünkösdi *Jövel, Szentlélek Úristen*²¹ (EÉ 229, magyar dallammal) és az istentiszteletet lezáró *Adj békét a mi időnkben*²² (EÉ 291).

Különböző középkori német énekekre nyúlik vissza a karácsonyi *Jézus Krisztus, dicsértessél*²³ (EÉ 154), a Szentlelket hívó, illetve pünkösdi *Jer, kérjük Isten áldott Szentlelkét*²⁴ (EÉ 232), a törvényt bemutató *Ez a szent tízparancsolat*²⁵ (EÉ 433), a hitvallásként vagy Szentháromság-dicsőítésként alkalmazható (és már korábban említett) *Mi*

⁹ A mise (főistentisztelet) állandó részei. Felsorolásunk átdolgozott liturgikus dallamokat és liturgikus dallamok helyett alkalmazott gyülekezeti énekeket egyaránt tartalmaz.

¹⁰ A mindennapi istentisztelet énekelt liturgikus rendje (EÉ 17).

¹¹ Pontosabban az *All Ehr und Lob soll Gottes sein* kezdetű *Gloria*-parafrázist egy ideig neki tulajdonították, de kiderült, hogy nem az ő műve.

¹² *Wir glauben all an einen Gott*.

¹³ Ezt az éneket ma már sem a német, sem a magyar énekeskönyv nem közli, valószínűleg a strófa összetettsége, nehezen tanulható volta miatt.

¹⁴ *Christe, du Lamm Gottes*. A vasárnapi istentisztelet énekelt liturgikus rendje (EÉ 14).

¹⁵ A himnusz strofikus ógyházi költemény, a műfaj megteremtője Ambrosius (Szent Ambrus). Négy nyolc szótagos (négy jambusból álló) sor alkot egy versszakot. Az ambroziánus himnusz nyolc strófára terjed.

¹⁶ A szöveget tekintve németre fordítás, a dallamot tekintve egyszerűsítés. Az eredeti himnuszok magyar fordítása megtalálható itt: *Evangélikus istentisztelet – Gyülekezeti liturgikus könyv* (GyLK).

¹⁷ *Nun komm, der Heiden Heiland; a Veni redemptor gentium* adventi-karácsonyi himnusból (*Népek megváltó Istene*, GyLK 655).

¹⁸ *Komm, Gott Schöpfer, Heiliger Geist; a Veni Creator Spiritus* pünkösdi himnusból (*Jövel, teremtő Szentlélek*, GyLK 665).

¹⁹ *Der du bist drei in Einigkeit; az O lux beata Trinitas* Szentháromság-himnusból (*Ó, fényesség Háromság*, GyLK 666). E dallam egyszerűsítése Johann Hermann Schein munkája.

²⁰ *Christ lag in Todesbanden; a Victimae paschali laudes* szekvencia (*A húsvéti Bárányt minden hívek dicsérve áldják*, GyLK 786) és *Christ ist erstanden* leis (*Krisztus feltámadt*, EÉ 213) alapján. A szekvencia az alleluja versus után felhangzó ének a misében. A leis olyan strófa, amely *Kyrie* eleisonnal végződik.

²¹ *Komm, Heiliger Geist, Herre Gott; a Veni sancte Spiritus, reple* antifóna (*Jöjj, Szentlélek Isten, jöjj*, GyLK 787) nyomán. Az antifóna a bibliai zoltárok előtt és után felhangzó keretvers.

²² *Verleih uns Frieden gnädiglich; a Da pacem, Domine* antifóna alapján.

²³ *Gelobet seist du, Jesu Christ* leis.

²⁴ *Nun bitten wir den Heiligen Geist* leis.

²⁵ *Dies sind die heiligen zehn Gebot* leis.

Az *Erhalt uns, Herr* és a *Verleih uns Frieden* kottaképe a Babst-énekeskönyvből (1545)

valljuk: hiszünk Istenben (EÉ 247), az úrvacsora-tanítást versbe foglaló *Krisztus Jézus, mi Megváltónk*²⁶ (EÉ 303), a szentségért hálát adó *Aldassék Isten, hála jószágáért*²⁷ (EÉ 304), valamint az élet-halál kérdését tárgyaló *Életünkben szüntelen*²⁸ (EÉ 499).

Luther önálló alkotásai közül az első fontos csoport a zsoltparafrázisoké. A hét énekből három található meg a jelenlegi evangélikus énekeskönyvben. Az első kettő bűnbánati zsoltpár: *Lásd meg a mennyből, Úristen*²⁹ (EÉ 257; 12. zsoltpár – ez volt az a vers, amelyet Luther mintául szánt a kortársak számára) és *Mélységes mélyből kiáltunk hozzád, irgalmas Isten*³⁰ (EÉ 402; 130. zsoltpár). A harmadik az evangélikus identitás kifejezője, az *Erős vár a mi Istenünk*³¹ (EÉ 254/256; 46. zsoltpár). Ez utóbbi nem klasszikus zsoltpárfeldolgozás, mert egyéb bibliai szakaszokat is magába olvaszt, így sokkal gazdagabb a mondanivalója.

Katekizmus-, vagyis tanító ének az Úrtól tanult imádság parafrázisa, a *Mi Atyánk, ki vagy mennyekben*³² (EÉ 72) és a keresztség titkát bemutató *Jézusunk a Jordánhoz ment*³³ (EÉ 295).

Luther eredeti ünnepi énekei közé tartozik két karácsonyi és egy húsvéti költemény: a *Mennyből jövök most*

²⁶ *Jesus Christus, unser Heiland, der von uns den Gotteszorn wandt; részben a Jesus Christus nostra salus himnusz alapján.*

²⁷ *Gott sei gelobet und gebenedeiet leis.*

²⁸ *Mitten wir im Leben sind; a Media vita in morte sumus antifóna nyomán.*

²⁹ *Ach Gott, vom Himmel sieh darein.*

³⁰ *Aus tiefer Not schrei ich zu dir.*

³¹ *Ein feste Burg ist unser Gott.*

³² *Vater unser im Himmelreich.*

³³ *Christ, unser Herr, zum Jordan kam.*

A Predicacio v-
TAN VALO KÖNYÖR-
GESEC.

Az Anya szentegyháznak ellenfeji ellen.

ATYA Isten tarts meg minket, es bēt Igedben hitunket, ronts meg mi ellēsgünk et es mindē kegyetleneket.

Kic a Christust haborgatnyi, es bēt bekiből le vetnyi, akariác ötter rōranyi, δ hiueiben kergetnyi.

Christus ki vagy Vraknac Vra es Chabaroknac Chabara, ielntsed Istēsgeder, es tōrd meg ellēsgider.

Tarts.

Tarts meg mindē hiueidet, te bēgény Kereftyenidet, hog dichērhelsūnc tegedet, tarts egycsēgben nēpedet.

O Stent Lelet āldot Isten, vi-gastally minket ē földōn, lēgy ielen mi büklēgünkben, es minden keferūsgünkben.

Neully miker az igaz hitbē, Christufnac ēfmeretēben, vīgy minket bēt bērelmedbē, es holtunc v-tān dōrōmbē.

Adgy bēkefeget VR Isten az mī idōnkbē ē földōn, mert ninchen nekūnē tōb fenki Bay viuone hadakozonc, hanē chāete VR. Isten.

Az Atya Isten, tarts meg minket és az Adj békességet, Úristen kottaképe Huszár Gál 1560-as énekeskönyvéből

hozzátok³⁴ (EÉ 150), a *Mennyei angyalseregek*³⁵ (EÉ 155) és a *Jézus Krisztus, Üdvözítőnk, haláltól megmentőnk*³⁶ (EÉ 214).

Végül Luther egyéb saját énekei következnek: a szókimondó címmel ellátott *Tarts meg, Urunk, szent igédben*³⁷ (EÉ 255), a már említett *Jer, örvendjünk, keresztyének*³⁸ (EÉ 318) és a Simeon éneke (Lk 2,29–32) alapján szerzett *Már megyek békén, örömmel*³⁹ (EÉ 500).

Az Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort történelmi összefüggései⁴⁰

Az *Ein feste Burg* mellett az *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* (EÉ 255) foglalkoztatta leginkább a himnológusokat. Ennek egyik oka, hogy nem világos, mikor jelent meg először nyomtatásban. Csak 1542-ből van biztos híradásunk arról, hogy ismert volt, és már nyomtatott formában rendelkezésre állt. Az 1542. október 18-án befejezett schönburgi egyházi rendtartás elrendeli, hogy az éneket a fennálló nehéz helyzetben, a fenyegető török veszélyben mindig az igehirdetés után énekeljék.

A Klug-énekeskönyv⁴¹ 1543. évi kiadásában az 1535-öshöz képest négy új Luther-ének jelent meg. Ezek közül az *Erhalt uns, Herr* a leginkább elterjedt. Keletkezésének pontos idejét nem tudjuk meghatározni, csak annyit, hogy

³⁴ *Vom Himmel hoch da komm ich her*; egy világi ének kontrafaktuma.

³⁵ *Vom Himmel kam der Engel Schar*.

³⁶ *Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand*.

³⁷ *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort*.

³⁸ *Nun freut euch, lieben Christen gmein*.

³⁹ *Mit Fried und Freud ich fahr dahin*.

⁴⁰ A tanulmány további része a *Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben* című doktori értekezés (ECSEDI 2006) felhasználásával készült.

⁴¹ Első ismert megjelenés: *Gesangbuch*. Josef Klug, Wittenberg, 1533. (Az 1529-es legelső elkallódott.)

ez a dátum az 1541 vége és 1542 tavasza közötti időszakra esik (énekeskönyvünkben így áll: Luther 1541-ben írta, amikor Budavár elesett). Egy 1735-ös híradás bizonyítja, hogy az ének már 1542-ben datált különnyomat formájában megjelent. Világos az is, hogy az ének keletkezéséhez a fenyegető világpolitikai és egyházi helyzet szolgált indítékul, amikor Luther szerint már csak a gyermekek imádsága segíthet.

A nagy érdeklődés másik oka az ének szövege, pontosabban annak egy sora. Az eredeti első strófa így hangzik:

Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort	Tarts meg minket, Urunk, igédben,
und steur des Bapsts und Türken mord,	és vess véget a pápa és a török gyilkolásának,
die Jesus Christus, deinen Sohn,	akik Jézus Krisztust, a te Fiadat
wollen stürzen von deinem Thron.	le akarják taszítani trónodról.

Az ének címe is ezt a tartalmat erősíti: „Ein kinderlied / zu singen wider die zween Ertzfeinde Christi und seiner heiligen Kirchen / den Bapst und Tuʀcken” (Gyermekdal, éneklendő Krisztus és az ő szent egyháza két fő ellensége, a pápa és a törökök ellen).

A „problémás” sor vitákat kavart, és sok változáson ment keresztül. Mostani, általánosabb szövege így szól:

und steure deiner Feinde Mord,	és vess véget ellenségeid gyilkolásának.
---------------------------------------	---

Így függ össze a himnológia a világtörténelemmel.

Luther dallamalakításai

Konrad Ameln himnológus meggyőző módon mutatja be, hogy Luther a *Veni redemptor gentium* himnusz dallamából alakította ki nemcsak most tárgyalt énekünk – *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* –, hanem két másik korál dallamát is: *Verleih uns Frieden gnädiglich* és *Nun komm, der Heiden Heiland*. Azóta Luther szerzősége nem lehet vita tárgya a dallam tekintetében sem. A magasabb dallamhangok olyan frappáns módon emelik ki a fontos szavakat, hogy nem kétséges: a szöveg és a dallam egyazon személytől származik. Az sem lehet véletlen, hogy Luther ugyanazt a himnusz-dallamot választotta, mint 1529-ben a *Verleih uns Frieden gnädiglich* énekéhez.

A korra jellemző kompozíciós folyamat érzékeltetésére egymás mellé helyeztük a négy dallamot – a hasonlóság mértékének sorrendjében (lásd a dallamtáblázatot). 1. *Népek megváltó Istene* – himnusz (GyLK 655); 2. *Adj békét a mi időnkben* (EÉ 291); 3. *Jöjj, népek Megváltója* (EÉ 131); 4. *Tarts meg, Urunk, szent igédben* (EÉ 255). Bár nem azonos hangnemben vannak közölve, megtekintve is látszik a hasonlóság; de ha valaki elénekli, még nyilvánvalóbb, hogy ezek a dallamok közeli rokonságban állnak egymással (olyan, mintha egy szülő három gyermekéről volna szó). A kezdősor dallammagja azonos hangokból épül fel – r-d-r-f (a kottákban l,-s,-l,-d), csak más-más sorrendben –; mindegyikre jellemző valamilyen módon a kupolás dallamszerkezet; a negyedik ének kivételével azonos a dallamok hangterjedelme (két dallam elemzésére alább még visszatérünk).

Né-pek megvál-tó Is-te-ne, szűz-től szű-let-ve meg-je-lenj,
csodál-ják minden szá-zq-dok: Is-tenhez il - lő szű- le-tés!

Jöjj, né - pek Meg - vál - tó - ja!
Így kér a föld la - kó - ja, Jöjj, lel-künk drá -
ga fé - nye, Szí-vünk é - des re - mé-nye!

Adj bé-két a mi i-dőnk-ben, Úr - is - ten, té - ged
kértünk. Hisz raj-tad kí-vül más nincsen, Ki sík-ra szállna
ér - tünk, E - gye-dül te, ö - rök Is - ten.

Tarts meg, U - runk, szent i - géd - ben! Végy
e - rőt el - len - sé - gin - ken, Kik szent Fi - a - dat
tá - mad - ják, Hogy tró - nod - ról le - ta - szít - sák!

Összehasonlító dallamtáblázat négy dallammal: *Veni redemptor gentium*; *Verleih uns Frieden gnädiglich*; *Nun komm, der Heiden Heiland*; *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort*

Az Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort és a Verleih uns Frieden gnädiglich Magyarországon

Milyen módon jelentek meg Luther és a reformáció énekei Magyarországon? A korai időszakban, a 16. században ezek nem is klasszikus fordítások, hanem többnyire adaptációk, átdolgozások.

A 16. századi énekeskönyvek mind azonos fordítást közölnek az *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* Luther-korálból, jelen esetben egy olyan költeményt, amely az eredeti három strófa mondanivalóját hat versszakban fejt ki. A német 1. versszak a magyar 1–2., a német 2. a magyar 3–4. és a német 3. a magyar 5–6. strófának felel meg. Mind az öt gyűjteményben⁴² közvetlenül kapcsolódik ehhez az énekhez az *Adj békességet, Úristen*.

A *Verleih uns Frieden gnädiglich* kezdetű ének az óegyházi, 6–7. századból származó *Antiphona pro pace* szó szerinti fordítása. Valószínű, hogy röviddel a Klug-énekeskönyv nyomdába kerülése előtt, tehát 1528 végén vagy 1529 elején íródott. Éppen ebben az időben ugyanis az evangélikusoknak minden okuk megvolt arra, hogy békéért fohászkodjanak. A belső ok a speyeri birodalmi gyűlés, a külső pedig a fenyegető török veszély volt. Az ének 1543 óta gyakran az *Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort* kezdetű énekhez kapcsolódva jelent meg, valószínűleg ezt a mintát követték a magyar szerkesztők.

⁴² Ezek közül számunkra most Huszár Gál két énekeskönyve a legfontosabb, mivel ezek dallamközléssel együtt jelentek meg. „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek Psalms CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek a szenteknek gyülekezetében. M D LX.” Magyaróvár, Kassa, Debrecen, 1560–1561 – RMNy 160. „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek és imádságok. Psalmo CXLIX. Dicséretet mondjatok az Istennek a szenteknek gyülekezetében. M. D. LXXIII.” Komjáti, 1574 – RMNy 353.

Hogy Luther miért éppen a *Veni redemptor gentium* himnusz mellett döntött ennek az éneknek a kialakításához is, arról csak feltevéseink lehetnek. Talán a népek viharában a fenyegetettség ellen a népek Megváltóját akarta segítségül hívni? Vajon tudta-e, hogy Ambrosius ezt a költeményét az ariánusokkal folytatott vita idején írta? Nem lehet véletlen, hogy Luther a másik, török veszélyben írott imádságos énekéhez is ezt a himnuszt választotta mintának.

A dallamsorok szinte észrevétlen emelkedése és süllyedése, a hangterjedelem ügyes kihasználása azt a gondolatot ébreszti az emberben, hogy – az előző énekhez hasonlóan – ilyen egyszerű, kiegyensúlyozott dallamot ő maga is ki tudna találni; holott épp az ilyen egyszerűség és természetesség eltalálása a legnehezebb. Luthernek egy formai „ellentmondást” is át kellett hidalnia. Az óegyházi antifóna és az abból fordított ének ötsoros, a himnuszdallam viszont négy. Az ötödik sor Luther bővítése, és mivel az általánosan ismert himnuszdallamból nő ki, kiemelt súlyúvá, fontosságúvá válik. A reformátornak azt is sikerült elérnie, hogy ez a – zárt versszakhoz kapcsolódó – sor nem függeléknek hat, hanem a forma szerves része. Ezzel a hangsúlyos *denn du, unser Gott, alleine* sorral, amelyet el is hagyhatnánk, anélkül, hogy a mondat értelme csorbulna, Luther a mondanivaló lényegére mutat rá. A strófa utolsó szava pedig (*alleine*) a latin forráson túllépve mint utolsó megerősítés áll előttünk: *Csak Isten, egyedül Isten tud most segíteni.*

Mint ahogy már említettük, a 16. századi énekeskönyvekben az *Adj békességet, Úristen* közvetlenül kapcsolódik az *Atya Isten, tarts meg minket* korálhoz. Az öt vizsgált énekeskönyv azonos strófát közöl, amely követi a lutheri mintát, de a rímképletet nem veszi át. A két kottás Huszár Gál-énekeskönyv saját dallam nélkül adja az éneket. Kérdés, hogy vajon milyen dallamra énekelhették akkoriban. Kézenfekvő módon leginkább az *Erhalt uns, Herr; bei deinem Wort* – amelyhez kapcsolódott – dallama képzelhető el úgy, hogy a 4. sorba egy hajlítást iktat a szótagszám miatt, az 5. sorban pedig ezt megismétli.

A 18. század kiemelkedő énekeskönyve, az *Új zengedező mennyei kar*⁴³ két hatsoros versszakot ad közre. Az 1. versszak (ebből az 5. sor a bővülés) a lutheri szöveg fordítása; a 2. versszak pedig a *Gib unserm Volke* kezdetű, Johann Waltertől származó német strófa megfelelőjének tűnik.

Az összehasonlító szövegtáblázat négy változatot mutat be mindkét énekből (*lásd a 89. oldalon*).

A Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand dallamának „magyarítása”

A *Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand* ének valószínűleg 1524 húsvétjára készült, és három tömör versszakban foglalja össze húsvét lényegét. Lépegető dallama kicsit becsapja a hallgatót, mert máshol zárul, mint várnánk: nem *ré*, hanem *la* hangon (hypodór vagy eol; erre a korszakra, a reneszánsz idejére a modális hangsorok használata a jellemző). A magyar dallamverzió hangjait tekintve nem sokban különbözik a mintától, egészen az utolsó sorig. Ott viszont az utolsó előtti hang leszállítása nyilvánvalóvá teszi a hangsor megváltozását: colból fríg lesz, ami az éneket fájdalmasabbá teszi.

A kottamellékletben (*lásd a 90. oldalon*) balra legfelül a Babst-énekeskönyv oldala látható, alatta Luther húsvéti éneke (EÉ 214). Legalul a magyarosodott dallam egy 16–17. század fordulóján keletkezett magyar verssel összekapcsolódva (böjti énekként GyLK 811); a jobb oldalon pedig egy tétel a Régi Magyar Költők Tára XVII.

⁴³ „Új Zengedező Mennyei Kar, az-az: Régi és újonnan szerzetetett, válogatott, Isteni dicséreteket, és lelki Éneket magában foglaló, szép rendbe vétetett Gráduál, melly az Istennek dicséretire, az Híveknek serkentésekre, és vigasztalásokra, egynéhány Imádságokkal együtt ki-bocsáttatott.” 1743.

Tarts meg, Urunk, szent igédben (EÉ 255) – Adj békét a mi időnkben (EÉ 291)
Martin Luther két éneke: sokáig összekapcsolódva jelentek meg az énekeskönyvekben

<p>Gesangbuch Valentin Babst, 1545 <i>Evangelisches Gesangbuch, 1994</i> 1. Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort und steur des Bapsts und Türken mord, und steure deiner Feinde Mord, die Jesus Christus, deinen Sohn, wollen stürzen von deinem Thron.</p>	<p>Huszár Gál énekeskönyve, 1560–1561 1. Atya Isten, tarts meg minket, és szent Igédben hitünket, rontsd meg mi ellenségünket, és minden kegyetleneket. 2. Kik a Krisztust háborgatni, és szent székiből levetni, akarják ötet rontani, ő híveiben kergetni.</p>	<p>Dunántúli énekeskönyv, 1911, 254 <i>Dallam: Mennyből jövök most hozzátok</i> 1. Atya Isten, tarts meg minket, Oltalmazd drága hitünket, Mert szent Fiad ellenei Meg akarják azt dönteni.</p>	<p>Dunántúli énekeskönyv, 1955, 747 1. Tarts meg, Urunk, szent igédben! Végy erőt ellenséginken, Kik szent Fiadat támadják, Hogy trónodról letaszítsák!</p>
<p>2. Beweis dein Macht, Herr Jesu Christ, der du Herr aller Herren bist, beschirm dein arme Christenheit, daß sie dich lob in Ewigkeit.</p>	<p>3. Krisztus, ki vagy urak Ura és császároknak Császára, jelentsd Istenségedet, és törd meg ellenségidet. 4. Tarts meg minden hívedet, te szegény keresztyénidet, hogy dicsérhessünk tégedet, tartsd egyességben népedet.</p>	<p>2. Krisztus, ki urak Ura vagy, Vesztünkre jutnunk, ó, ne hagyj! Védd hatalmaddal népedet, Hogy dicsérhessük nagy neved!</p>	<p>2. Úr Krisztus, láttasd hatalmad, Ki minden urak Ura vagy! Te védd meg árva népedet, Hogy dicsérhessen tégedet!</p>
<p>3. Gott Heilger Geist, du Tröster wert, gib deim Volk einerlei Sinn auf Erd, steh bei uns in der letzten Not, g'leit uns ins Leben aus dem Tod.</p>	<p>5. Ó, Szentlélek, áldott Isten, vigasztalj minket ez földön, légy jelen mi szükségünkben, és minden keserűségünkben. 6. Nevelj minket az igaz hitben, Krisztusnak ismeretében, vígy minket szent szerelmedbe, és holtunk után örömbé.</p>	<p>3. Szentlélek, önts erőt belénk, Adj egyetértést közibénk. Enyhítsd szívünknek bánatát, Vigy mennybe a halálón át.</p>	<p>3. Jer, vigasztaló Szentlélek, Adj egyetértést népednek! Állj mellénk a végső órán, Vigy életre halál után.</p>
<p>Gesangbuch Valentin Babst, 1545 <i>Evangelisches Kirchengesangbuch, 1950</i> Verleih uns Frieden gnädiglich, Herr Gott, zu unsern Zeiten. Es ist doch ja kein andrer nicht, der für uns könnte streiten, denn du, unser Gott, alleine. <i>[Gib unserm Volke und aller Obrigkeit Fried und gut Regiment, daß wir unter ihnen ein geruhig und stilles Leben führen mögen in aller Gottseligkeit und Ehrbarkeit. Amen. (Johann Walter)]</i></p>	<p>Huszár Gál énekeskönyve, 1560–1561 Adj békességet, Úristen, az mi időnkben e földön, mert nincsen nekünk több senki bajvívónk, hadakozónk, hanem csak te, Úristen.</p>	<p>Újzengedező mennyei kar, 1743 Adj békességet, Úristen, E földön a mi időnkben, Mert nincsen, ki miérettünk Harcoljon, mert mi ellenünk Sokan vannak, te egyedül, ki vagy Urunk kétség kívül. (Hatsoros!) <i>[Adj mi kegyes királyunknak, Minden magisztrátusunknak Jó országlást s békességet, Hogy láthassunk csendességet, Alattuk élvén kegyesen, S mindenha tisztességesen.]</i></p>	<p>Evangélikus énekeskönyv, 1982, 291 1. Adj békét a mi időnkben, Úristen, téged kérünk. Hisz rajtad kívül más nincsen, Ki síkra szállna értünk, Egyedül te, örök Isten.</p>

90.

Je - sus Krisz - tus, mi meg - vö - zít - tők, Ha - lál - tól meg - men - tők,
 Ki fel - tá - mál, Minket meg szabadítál, Ir - gal - maz mi nekünk.

1. Iesus Christus mi megh vltónk,
 Haláltól meg mentők,
 Ki fel támadt,
 Minket meg szabadított,
 Ir - gal - maz mi nekünk.

2. Ki az te szer - vedé - siddel,
 Atyád engesz - tedél,
 Engedelmeskedél
 Nekünk kegyel - met nyertél,
 Ir - gal - maz /mi nekünk./

3. Az bűn ördög pe - köl az ha - lál,
 Vannak hatá - lalmadban,
 Meg szabadított
 Az te bennel biz - tókát,
 Ir - gal - maz mi nekünk.

6 VII-VIII. századokból 8 VIII. században 9 II-V, VIII-X. század 14 I az becsült [szótag - szám] II - N az te bennel

285

Összehasonlító dallamtáblázat három dallammal és egy kóretoldallal:
Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand

- H. HUBERT Gabriella (szerk.) 2016. *Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*. A szövegeket VADAI István, a dallamokat ECSEDI Zsuzsanna rendezte sajtó alá. Balassi Kiadó, Budapest. (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század 17.)
- JENNY, Markus (szerk.) 1985. *Luthers Geistliche Lieder und Kirchengesänge*. Vollständige Neuedition in Ergänzung zu Band 35 der Weimarer Ausgabe. Böhlau, Köln–Wien.
- LUTHER Márton 2015. *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 8.)

századi sorozatának 17. kötetéből (H. HUBERT 2016): Luther énekének 17. századi fordítása mindkét dallammal.

Zárásként „Márton testvértől” kaphatunk útmutatást a reformáció következő ötszáz évéhez. „Mert a zene Isten adománya és ajándéka, nem pedig emberi vívmány. A zene elűzi az ördögöt, és felvidítja az embereket. Hallatára feledjük a haragot, a bujaságot, a gőgöt és egyéb fő bűnöket. A teológia után a zenének adom a második helyet és a legnagyobb dicsőséget.” (LUTHER 2015, 744. o.)

Hivatkozott művek

- ECSEDI Zsuzsanna 2006. *Luther-énekek a magyar evangélikus énekeskönyvekben*. Doktori értekezés. Budapest, (Egyházzene-doktori disszertációk III., CD és kísérfűzet).
- EÉ = *Evangelikus énekeskönyv*. Evangélikus Sajtóosztály, Budapest, 1982.
- GyLK = *Evangelikus istentisztelet – Gyülekezeti liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.

Ecse Zsuzsanna egyházzeneész, zenetanár. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem karvezetés szakán végzett (1988), majd egyházzeneből mesterdoktori címet szerzett (DLA, 2003). Ösztöndíjjal egyházzene-tanult Herfordban (Hochschule für Kirchenmusik, 1991–1993). Az Evangélikus Kántorképző Intézet tudományos munkatársa, a budahegyvidéki evangélikus gyülekezet kántora. Kutatási területe a himnológia, az evangélikus egyházzene. Az *Énekkincstár – Evangélikus énekeink* kézikönyve enciklopédia szerkesztője. Részt vett az *Evangelikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)* című tudományos forráskiadás elkészítésében (Régi Magyar Költők Tára XVII/17).

Luther bibliafordítása(i) és hatása az újfelnémet nyelv kialakulására^{*}

Horváth
Géza

„A fordítás Isten különleges kegyelme és adománya.”
(LUTHER 2015, 181. o.)

Az Újszövetség fordításának körülményei

Ismeretes, hogy X. Leó pápa 1521. január 3-án mondja ki Lutherre a pápai átkot. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a pápa által kiátkozott eretneket a világi hatalom, a Német-római Birodalom feje, a „választott” császár – az ekkor 21 éves V. Károly, az 1519-ben meghalt I. Miksa unokája és utódja – is kiátkozza. Az ekkor 37 éves reformátor 1521. április 17–18-án a wormszi birodalmi gyűlésen nem vonja vissza tanait. A császár május 8-án meghozza a wormszi ediktumot, amely világi átokkal sújtja Luthert. Az ediktumot azonban csak május 26-án fogadja el a már feloszlóban lévő, nem teljes létszámú birodalmi gyűlés, és ekkor hozzák nyilvánosságra is. Luther ekkor azonban már biztonságban van. A római kúria Miksa halála után III. (Bölcs) Frigyes szász választófejedelemet is számon tartja mint lehetséges új császárjelöltet. A császári trónra többek között I. Ferenc francia király és VIII. Henrik angol király is pályázik. A pápa Frigyesben könnyebben befolyásolható uralkodót lát, mint francia és angol riválisaiiban. Vagyis a szász választófejedelem igen komoly hatalommal és befolyással bír, amikor oltalmába veszi Luthert, és május 4-én „elraboltatja” és Wartburg várába viteti, ahol Luther Junker Jörg (György lovag) álnéven mintegy tíz hónapot tölt el. 1521 decemberében inkognitóban öt napra a forrongó Wittenbergbe megy. Melanchthonnál lakik, akinek az indítványára – állítólag – ekkor születik meg többek között az Újszövetség újrafordításának gondolata.

Előzmények: Luther latin és német fordításai és Szentírás-magyarázatai

Luther 1512-től az 1502-ben alapított Wittenbergi Egyetemen a teológia professzoraként (doctor theologiae) bibliai szövegmagyarázatok (lectura Biblia) témakörében tart latin nyelvű előadásokat. A Szentírás latin szövegeit, az aktuális bibliai passzusokat kinyomtatja. A szövegeket szövegkritikai szempontból átdolgozza, a zsoltárokat és Pál leveleit summákkal látja el. Részben ennek eredményeként 1529-ben jelenik meg egy Vulgata-revizió (az Ószövetség történeti könyvei és az Újszövetség, valamint a zsoltárok revideált változata) Luther átdolgozásában. Luther 1517

* Ez a tanulmány *A reformáció 500 éves öröksége: Luther bibliafordítása és a német irodalom* címmel a Magyarországi Luther Szövetség és a Magyarországi Evangélikus Egyház Reformációi Emlékbizottsága szervezésében megrendezett jubileumi előadás-sorozat keretén belül 2017. október 26-án a Deák téri Evangélikus Országos Múzeum előadótermében elhangzott előadás bővített változata.

tavaszán adja ki első önálló nyomtatott művét, a bűnbánati zsoltárok fordítását és azok magyarázatát *Die sieben Bußsalmen mit deutscher Auslegung...* címen (magyarul: *A hét bűnbánati zsoltár: a szó szerinti szöveg alapos német magyarázata Isten és Krisztus kegyelmének, valamint önmagunknak igaz megismerésére*) (LUTHER 2011, 25–88. o. Ford. Schulek Tibor és Weltler Ödön). Nem véletlen, hogy Luther nem latinul, a tudomány nyelvén közli a szöveget, hanem németül, mert a laikusoknak, a „durva szászoknak” (LUTHER 2011, 25. o.), vagyis a nagyközönségnek szánja, hogy minél többen megérthessék. „Nem a tanult szellemeknek adatott ki, hanem a műveletleneknek, kikből sokan

vannak, mert ezek igen kevés ismeretekkel rendelkeznek, és nem ismerik az Írás tanúságait.”¹ (BEUTEL 2017, 299. o.) 1521-ben ugyancsak németül adja közre részletes magyarázatokkal a Magnificatot, Mária hálaadó énekét (Lk 1,46–55): *Das Magnificat Vorteytschet II vnd auszgelegt durch D. II Martinum luther Aug. II Vuittemberg*, magyarul: *Magnificat. Mária énekének német magyarázata* (LUTHER 2011, 205–262. o. Ford. Percze Sándor és Takács János).² Luther a Magnificatot már Wartburg várában készíti el, és Melchior Lotterrel nyomtatja ki Wittenbergben. Ez a két kiragadott példa is alátámasztja, hogy az Újszövetség fordításának – és magyarázatának – voltak komoly előzményei.

Luther előtti teljes, német nyelvű, nyomtatott Bibliák

De miért volt szükség egy új, német nyelvű Újszövetségre – majd később egy teljes Szentírára –, amikor nem sokkal a könyvnyomtatás feltalálását követően 1466-ban Straßburgban, Johannes Mentelin nyomdájában napvilágot lát az első teljes, német nyelvű, nyomtatott Biblia, az úgynevezett Mentelin-Biblia, és ezt követően 1522-ig, tehát a Luther-féle September-bibelig, mintegy fél évszázad alatt még további tizenhét ugyancsak teljes, német nyelvű Szentírás? (1. kép) Ezek közül tizennégy felnémet területen és nyelvjárásokban (Straßburgban, Augsburgban és Nürnbergben), négy pedig alnémet nyelvjárásokban (Kölnben, Lübeckben és Halberstadtban) (vö. BESCH 2014, 43. o.). A tizennyolc német Biblia egy 14. századi, latinból németre fordított szöveget vesz alapul és közöl kisebb-nagyobb, a helyi nyelvhasználathoz igazított változtatásokkal. Szó szerinti, interlineáris fordításokról van szó, tehát ezek a Bibliák nem a német nagyközönséghez szóltak, hanem a latin nyelv elsajátítását és a Vulgata könnyebb és jobb megértését szolgálták. A fordítók elsősorban azért fordítottak szó szerint, mert attól féltek, hogy meghamisítják a Szentírást, ha szabadon fordítanak, jóllehet latin forrásszövegből dolgoztak, márpedig a Vulgata is fordítás, egy – görög – fordítás (részben a Septuaginta) fordítása.

1. kép. Az első teljes, német nyelvű, nyomtatott Biblia: a Mentelin-Biblia (Straßburg, 1466). Az utolsó lap Hektor Mülich augsburgi kereskedő, könyvgyűjtő és krónikás kézzel írott bejegyzésével: „1466 27 Junio ward ditz buch gekafft vneingepunden vmb 12 gulden” („ez a könyv 1466. június 27-én vásároltatott beköftetlenül [12 guldenért]). Akkoriban egy hízott ökör ára 3 gulden volt.

¹ Azokat a szövegrészeket, melyeknél nem tüntetem fel a fordítót, saját fordításomban közlöm. – H. G.

² Vö. TIEFENBACH 1983, 241–264. o.; FABINY 1997, 145–166. o.

4. kép. A babiloni parázna a September- és a Decebertestamentumban. A pápai tiarára emlékeztető, katolikus körökben felháborodást kiváltó korona helyett egyszerű fejdísz szerepel

5. kép. Az Újszövetség címlapja Adam Petri 1523-as kiadásában. „A külhoni szavakat a mi német nyelvünkre alkalmazvør”

ók kisebb változtatásoktól eltekintve megegyeznek a Septembertestamentum metszeteivel. Luther Újtestamentuma 1522 és 1525 között 42 kiadásban jelenik meg (vö. ADAM 2017, 444. o.), és 128 000 példányban fogy el. Ez azt jelenti, hogy minden tizedik háztartásban és minden hetvenedik német ember tulajdonában megvolt.

Érdekességként említendő, hogy a babiloni paráznát ábrázoló eredeti metszetről eltűnik a katolikus körökben felháborodást kiváltó, pápai tiarára emlékeztető korona, helyette egyszerű fejdíszre hasonlító kis korona kerül a parázna fejére (4. kép).

Gottfried Adam a manapság különösen divatos kommunikációtörténeti szempontból vizsgálja Luther munkásságát, és a reformáció két sarkalatos pontjának a kegyelem általi megigazolást és az evangélium nyelveseményként való értelmezését tartja. Szerinte a reformáció ezért „médiateseményként” (ADAM 2017, 442. o.) értelmezhető. Kétségtelen, hogy a reformáció az új médium, a könyvnyomtatás nélkül valószínűleg nem terjedt volna el olyan gyorsan, mert az úgynevezett primer, szóbeli médiumok mellett, mint a prédikáció, a hitvita, az egyházi ének, a szekunder, vagyis a nyomtatott médiumoknak is óriási szerep jutott. 1520 és 1526 között tizenegyezer röpiratot adtak ki több mint tizenegymillió példányban. Luther tisztában volt az új és gyors tömegmédia lehetőségeivel, „haláláig több mint kétszáz röpiratot jegyzett, 1550-ben az összes nyomtatásban megjelent röpirat mintegy egyötödét az ő írásai tették ki”, közli Adam Schwitallerre hivatkozva (uo. 443. o.). Andrew Pettegree angol történész mutatta ki, hogy Luther írásai a 16. században 4970 kiadásban jelentek meg. Ha hozzáadjuk ezekhez a köynvszerű kiadványokat is, mint például a Biblia, akkor összesen mintegy nyolcezer Luther-kiadvány látott napvilágot, ezek 80 százaléka német nyelven (vö. uo. 446. o.).

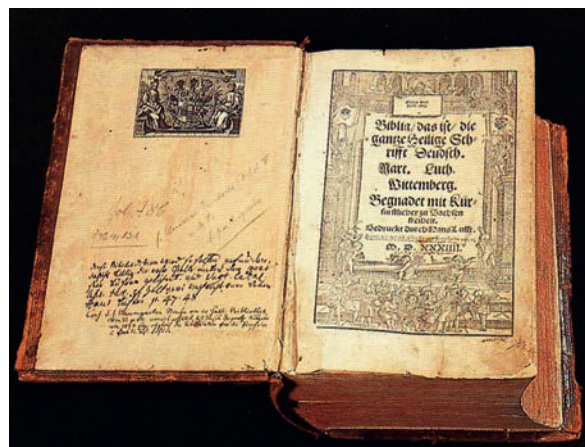
Fontosabb bibliafordítások 1522 után

Adam Petri bázeli nyomdász 1523-ban kiadja Luther Újszövetségét, és mintegy kétszáz szavas glosszáriumot készít hozzá, hogy „a mi német nyelvünkön” („auff unser teutsch”) – mármint a bázeli olvasó számára – is érthető legyen (5. kép).

1523-tól Luther és munkatársai folyamatosan dolgoznak a teljes Biblia fordításán. 1523 és 1534 között a következő bibliai könyvek jelennek meg: 1524-ben Mózes öt könyve, a Történeti könyvek, a Költői könyvek és a Zsoltárok könyve, 1526-ban Jónás és Habakuk könyve, 1528-ban Zakariás és Ézsaiás próféta könyve. 1529-ben megtörténik az Újszövetség újabb revíziója (megjelenik 1530-ban), és megjelennek Salamon könyvei. 1530-ban

Dániel és Ezékiel próféta könyve, 1531-ben a Zsoltárok könyve végső változata, 1532-ben a Próféták könyvei és 1533-ban a Makkabeusok könyve.⁴ Ugyancsak 1533-ban kerül sor a teljes Biblia (Vollbibel) kiadásának közvetlen előkészítésére, az Ószövetség – különösen Mózes első könyvének – revíziójára. A teljes Szentírás (*Biblia/ das ist/ die || gantz Heilige Sch=||riff Deudsch.|| Mart. Luth.|| Wittemberg.|| Gedruckt durch Hans Lufft.|| M.D.XXXIII.*) 1534-ben jelenik meg Wittenbergben, Hans Lufft nyomdájában MS mester fametszetével a borítón, háromezer példányban. A szöveget a Cranach-műhelyből származó 128 színes fametszet illusztrálja (6. kép).

Luther már 1531 elején a zsoltárok fordításának revíziójára bizottságot, Collegium Biblicumot hoz létre többek között Philipp Melanchthon, Matthäus Aurogallus, Caspar Cruciger, Justus Jonas, Johannes Bugenhagen részvételével. 1539-ben pedig a teljes Biblia újabb revíziójára alakul újra a Collegium. Tagjai: Melanchthon, Aurogallus, Cruciger, Caspar Aquila, Georg Röer, Bernhard Ziegler és Johann Förster. A Collegium 1539–1541 között általában hetente egyszer ül össze Luther házában. A revideált Biblia 1541-ben jelenik meg a lipcsei őszi vásárra. Luther életében utoljára nem sokkal halála előtt, 1545-ben jelenik meg a még mindig tovább javított ultima manus kiadás. Ez gyakorlatilag a 19. század végéig tizenegy, lényegében változatlan alakban volt forgalomban. 1863-ban az EKD (Németországi Protestáns Egyház) revideálta ezt a kiadást. A szöveget a korszerű nyelvhasználathoz igazították, és javították a fordítási és nyomtatási hibákat.

6. kép. Az 1534-es teljes Biblia

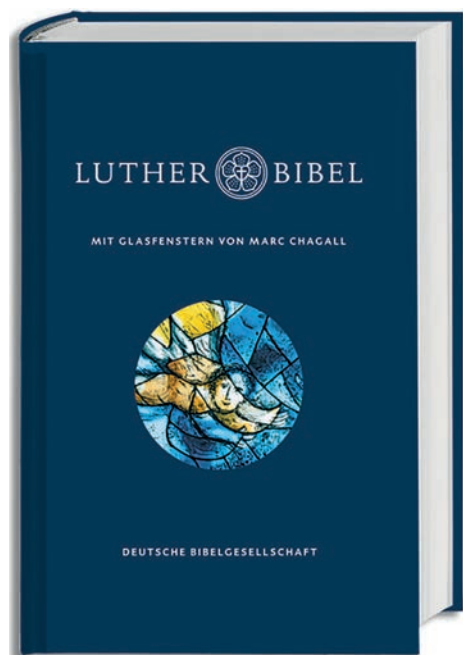
Milyen kiadásokat használtak a teljes Biblia fordításához?

Az Ószövetség fordítása tehát már nem Luther egyéni teljesítménye, hanem „csapatmunka”, melyet kétségtelenül a reformátor irányított. Az Ószövetséghez többféle forrást használtak. Luthernek két héber Bibliája is volt: az 1494-es Bresciában nyomtatott, úgynevezett oktávkiadás és egy elkallódott, valószínűleg 1515–17-es (Felix Pratensis, 1517, Daniel Bomberg, Velence) vagy 1524-es kiadás (Jacob Ben Chajim Ibn Adonijah, Daniel Bomberg, Velence), feltehetően ezeket is használták. A héber szövegeken kívül használták a Septuagintát, a Vulgátát és német nyelvű bibliafordításokat, mint például a Wormser Bibelt és a Zürcher Bibelt is. Az első teljes, német nyelvű, nyomtatott protestáns Biblia a Wormser Bibel (*Biblia beyder Allt vnd Newen Testaments Teutsch*) volt, amely 1529-ben Wormsban jelent meg ifj. Peter Schöffer nyomdájában. Az Ószövetség prófétai könyvei a „wormsi próféták” (az újrakeresztelő Ludwig Hätzer és Hans Denck) 1527-ben Wormsban nyomtatott *Alle Propheten nach Hebräischer Sprach verteutsch* kiadványa nyomán készültek, a többi részhez felhasznál-

7. kép. A Zürcher Bibel illusztrált összkiadása, 1531

⁴ A felsorolás nem törekszik teljességre, a közel egy évtizedes, permanens fordítási folyamatot kívánja szemléltetni.

8–9. kép. A 2017-es revideált Luther-Biblia kiadásai-nak címlapjai

ták a Zürcher Bibel és a Luther-Bibel korábban megjelent részeit is, mint ahogy fordítva is: a Wormser Bibel és a Zürcher Bibel is használta az addig megjelent Luther-fordításokat. A Zürcher Bibelt Ulrich Zwingli és Leo Jud fordította 1524 és 1529 között az eredeti nyelvekből a zürichi kancellária nyelvét figyelembe véve alemánra. A teljes Biblia 1531-ben jelent meg Zürichben Christoph Froschauer nyomdájában (7. kép).

A Wormser Bibelről Luther az 1530-as *Nyílt levél a fordításról* című írásában az ihletett, azaz „Isten különleges kegyelme és adománya” (LUTHER 2015, 181. o.) által született fordítás kapcsán így nyilatkozik: „Bizony, nem való mindenkinek a tolmácsolás, amint azt a szenteskedők hiszik; igaz, jámbor, hűséges, szorgalmas, istenfélő, keresztény, tanult, tapasztalt, gyakorlott szív szükségeltetik ehhez. Ezért mondom azt, hogy sem egy hamis keresztény, sem pedig egy rajongó lélek nem tolmácsolhat híven, mindezt megérthetitek a próféták wormsi fordításából, amelyen valóban nagy szorgalommal dolgoztak, és igen nagy hűséggel követték nyelvemet.” (LUTHER 2011, 634–635. o.) 1546-ban Luther titkára, Georg Rörer a reformátor kézíratos megjegyzéseivel kiegészítve újra kiadja a Bibliát. Luther haláláig csak Wittenbergben tíz teljes Biblia és nyolcvan részkiadás (főleg Újszövetség) készül. Wittenbergen kívül körülbelül kétszázhatvan utánnomlás, öt teljes Biblia és kilencven részkiadás jelenik meg alnémet nyelven. 1522 és 1546 között a teljes Luther-Biblia – az akkor tizenkét-tizenöt milliós lakosságot tekintve – mintegy félmillió példányban van forgalomban (vö. BESCH 2014, 57. o.).

Carl Hildebrand (Canstein bárója), a hallei pietista Franckesche Stiftung Canstein-Bibelmanstalt alapítója olcsó Bibliát állított elő díszítések nélkül: a nyomtatás után nem bontották szét a kiszedett oldalakat, hanem tárolták, így újabb szedés nélkül bármikor gyorsan utánnomható volt a könyv. Ez rengeteg, körülbelül 1300 kiszedett oldalt, 5 millió betűt és nagy tárolási helyet igényelt. A Canstein-Bibliákból 1713 és 1883 között 5,8 millió példány fogyott el.

A jelentősebb újabb Luther-Bibel-kiadások – mint például az 1912-es, kommentált Stuttgarter Jubiläumsbibel, az 1975-ös és 1984-es⁵ kiadások – után az EKD elhatározta, hogy a korábbi kiadásokat javítva és az eredeti Luther-szöveghez a lehetőségekhez képest a lehető leghűségesebben visszatérve a reformáció jubileumi évében újra megjelenteti a Szentírást. A szövegen több mint öt évig mintegy hetven szakember – exegeta, teológus, egyházi vezető stb. – dolgozott, és tizenkétezer változtatást végzett, míg végül 2016 őszén a Deutsche Bibelgesellschaft kiadásában megjelent *Die Bibel nach Martin Luthers Übersetzung. Lutherbibel reviediert 2017 mit Apokryphen* címmel (8–9. kép).⁶

⁵ Az 1984-es kiadás 1957 és 1984 között készült, és a Németországi Protestáns Egyház és az NDK Evangélikus Egyházainak Szövetsége kiadásában jelentette meg a Deutsche Bibelgesellschaft Stuttgart. 1863 és 2017 között ez volt a legjelentősebb bibliakiadás.

⁶ Vö. *Die Bibel*, 2017, Anhang, 303. o.

Luther fordítói elve és gyakorlata

Luther „[a] fordítást életfeladatának tekinti, és haláláig szenvedélyes odaadással műveli”, jegyzi meg Josef WINIGER (2015, 58. o.), és „számára a fordítás csak az Írás értelmi középpontjából volt lehetséges, és ez a közép a hit volt, Jézus volt”, egészíthetjük ki ezt a gondolatot egy Heimo REINITZERTől származó idézettel (1983, 65. o.). Fabiny Tibor mutatott rá arra, hogy Luther bibliaértelmezésében a krisztológiai szempont mellett a pneumatológiai éppolyan fontos. „Luther elutasítja azt a középkori felfogást, mely a spirituális értelmet hierarchikusan magasabb rendűnek tartotta a betű szerinti – szó szerinti – értelemnél.” (FABINY 2016, 127. o.) A lélek ugyanis a betűben táruul fel, abban lehet/kell a lelket felismerni, ez azonban nem egyszeri és megismételhetetlen folyamat, hanem örökösen ismétlődő, vagyis a betűnek újra és újra élővé, lelkivé kell válnia, és ennek a „lelki megértésnek” alapja a hit, Jézus keresése (uo.). Ez a lutheri bibliaértelmezési elv elválaszthatatlan Luther bibliafordítási elvétől és gyakorlatától.⁷ Nem véletlen, hogy Luthert Johannes Eck épp a Róm 3,28 fordításában előforduló *sola* kapcsán támadja, pontosabban egy szóviccel élcelődik rajta, mondván, hogy „talpalásra (*Sohlen*) a suszterhez kellene küldeni” (LUTHER 2011, 624. o.). Eck tehát azt veti Luther szemére, hogy az „Arbitramur hominem iustificari ex fide absque operibus” szövegrészbe beteszi a *sola* (egyedül) határozószót, márpedig ez a lutheri teológia egyik sarkalatos tétele (*sola fide*), egy a négy *sola* közül. A vers Luther fordításában: „So halten wir es nu / Das der Mensch gerecht werde / on des Gesetzes werck / alleine durch den Glauben.”⁸ Valószínűleg Eck támadása ösztönözte Luthert annak a „nyílt levélnek” a megírására is, amely először 1530-ban jelent meg. Luther fordításról vallott nézetei elsősorban ennek a levélnek köszönhetően váltak közzismertté: *Ein sendbrieff D.|| M. Lutthers.|| Von Dolmetschen || vnd Fürbit der || beiligenn.|| M.D.XXX.||*⁹ Luther itt alapvetően a *verbum e verbo* vagy a *sensum de sensu*, vagyis a *szó szerinti* vagy az *értelem szerinti* fordítási elvek közül a célnyelvorientált, értelem szerinti fordítás elvét követi és érvényesíti.¹⁰ Másik híres, fordítással foglalkozó tanulmányában, *A zsolttárok summái és a fordítás okaiban* így ír erről: „Hiszen minden iskolamester tanítja, hogy nem az értelem van a szavakért, hanem a szavak vannak az értelemért, ezt követik és szolgálják.” (LUTHER 2011, 649. o.) Az értelem szerinti fordítás elve nem új ebben a korban. Már a humanisták is alkalmazzák, többek között Heinrich Steinhöwel, aki hangsúlyozza Esopus fabuláinak német fordításához írt előszavában, hogy nem „szót szó után, hanem értelmet értelem után” („wort auß wort / sondern sinn auß sinn”) fordított. Néhányan szakrális szövegek fordításánál is alkalmazták ezt az elvet, mint például Nikolaus Krumpach János evangéliuma és Johann Lang ágostai remete, Luther barátja Máté evangéliuma fordítása során (vö. REINITZER 1983, 63–64. o.).

⁷ Elegendő itt utalni a korábban már említett *Hét bűnbánati zsolttár* és a *Magnificat* fordításaira vagy az Ó- és Újszövetség könyveihez írt előszókhöz vagy akár a zsolttárok fordításához írt nagy tanulmányhoz: *Summarien über die Psalmen oder Ursachen des Dolmetschens*, 1531–1533 (magyarul: *A zsolttárok summái és a fordítás okai*. Részletek. In: LUTHER 2011, 643–651. o. Ford. Csepregi Zoltán).

⁸ Ez mind az 1984-es, mind pedig a 2017-es kiadásban gyakorlatilag változatlanul szerepel: „So halten wir nun dafür, dass der Mensch gerecht wird ohne des Gesetzes Werke, allein durch den Glauben.”

⁹ Magyarul: *Nyílt levél a fordításról és a szentek közbenjárásáról*. In: LUTHER 2011, 623–643. o. Ford. Gesztes Olympia és Szita Szilvia.

¹⁰ Ebben a kérdésben Luther álláspontja hasonlít Szent Jeromoséra, akit bibliafordítása miatt több szempontból hasonlóképpen támadtak, mint Luthert. Kr. u. 394-ben vagy 395-ben Pammachiushoz írott levelében (57. levél) így vélekedik a fordításról: „...ifjúkoromtól kezdve nem szavakat, hanem gondolatokat fordítottam [...]. »Az egyik nyelvről a másikra történő szó szerinti fordítás elfedi az értelmet, és mint a buja gaz a vetést, elfojtja [...]. Vadásszanak mások a szótagok és a betűk után, te az értelmet keresd!«” (In: JEROMOS 2007, 11–12. o. Ford. Adamik Tamás.)

Az igazán forradalmi újítás Luther fordításában az volt, hogy az egyszerű ember számára is érthető nyelven közvetítette Isten igéjét: „[a] fordításban mindvégig azon iparkodtam, hogy tiszta és érthető német nyelven szóljak.” (LUTHER 2011, 530. o.) Ehhez pedig a fordítónak szüksége van az élő nyelv ismeretére: „Ne a latin nyelv betűit faggassátok, ha németül akartok beszélni, mint ahogy ezek a szamarak [mármint a pápisták – *H. G.*] teszik, hanem kérdezzétek meg az anyát otthon, a gyermeket az utcán, az egyszerű embert a vásárban, az ő beszédüket figyeljétek meg, s csak azután kezdjétek a fordításnak, akkor majd megértik és észreveszik az emberek, hogy németül beszéltek velük.” (Uo. 631–632. o.)

A Lk 1,28-ban az „Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum” angyal üdvözetet fordítva Luther azon tűnődik, hogy szó szerinti fordításban ez így lenne németül: „Gegrüßest seist du, Maria, voll Gnaden, der Herr mit dir!” A „voll Gnaden” azonban úgy hangzik, mint egy sörrel teli hordó vagy egy arannyal teli erszény, ezért közvetlenebb és egyszerűbb megoldást javasol: „Du, holdselige” vagy még közvetlenebb, köznyelvi megszólításként: „Gott grüße dich, du liebe Maria” („Isten hozzád/áldjon, kedves Mária”). Luther az 1545-ös ultima manus kiadásban is végül a „holdselige”¹¹ mellett döntött: „Vnd der Engel kam zu jr hin ein / vnd sprach / Gegrüßet seistu holdselige / der HERR ist mit dir / du Gebenedeiete Das ist auff deusch / Du Hochgelobte. vnter den Weibern.”¹²

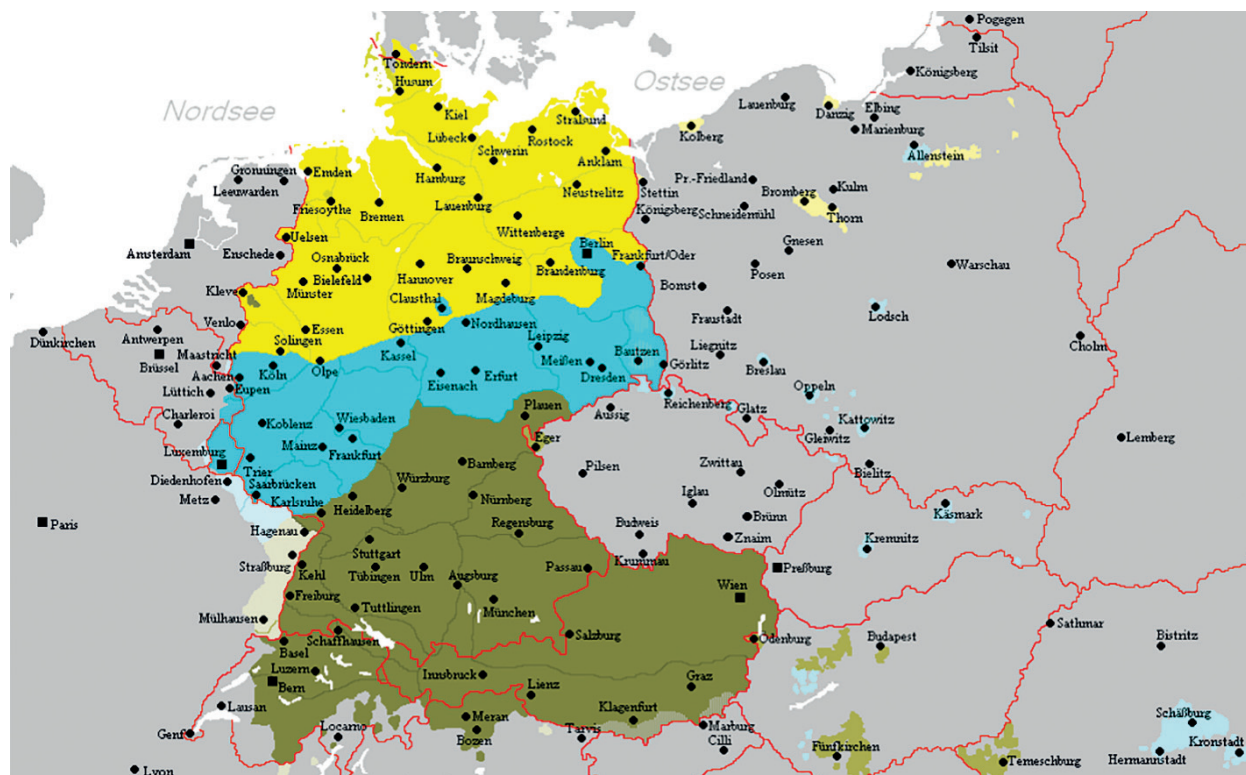
Luther nyelvezete – a Luthersprache

Luther nyelvezete egyrészt a wittenbergi nyomdai nyelvezet megszemélyesítő szinonimája, másrészt Luther írásaiban és főleg a Bibliában rögzített elvi, célnyelvi irányultság (BESCH 2014, 49. o.). Luther a korajúfelnémet (1450–1620) kelet-középnémet nyelvjárásain belül a meissen-felsőszász – különösen a frank (Nürnberg, Würzburg) – nyelvjárást beszélte és használta (10. kép). Írásaiban, különösen bibliafordításaiban alapul vette a szász kancellária valamelyest szabályozott nyelvét. Egy 1532-es asztali beszélgetés tanúsága szerint Luther maga is megerősíti ezt: „Én a szász kancellárián használatos nyelvet beszélem, amelyhez igazodik Németország-szerte minden fejedelem és király. Minden birodalmi város és fejedelmi udvar a mi fejedelmünk szász kancelláriájának nyelvén intézi ügyeit, ezért ez a legelterjedtebb német nyelvváltozat. Ily módon Miksa császár és Frigyes herceg, szász választófejedelem a Német-római Birodalomban a német nyelvjárásokat egy közös nyelvbe vonták össze.” (LUTHER 2015, 180. o. Ford. Márton László)

Luther nyelvhasználatára jellemző az úgynevezett „retorikai szintaxis” (BESCH 2014, 51. o.). Nem többszörösen összetett, alárendelő tagmondatokból álló körmondatokat, hanem egyszerűbb, többnyire mellérendelő tagmondatokból álló mondatokat használ, melyeket különböző retorikai, stilisztikai elemekkel (metafora, hasonlat, asszo-

¹¹ A *Német–magyar nagyszótár* ’kedves, kegyes, bájos, kecses’ megfeleltetéseket ad (HALÁSZ–FÖLDES–UZONYI 1998). A Vörösmarty-féle szótár ’nyájas, nyájasan’ jelentéseket közöl (VÖRÖSMARTY–SCHEDEL 1835).

¹² A ma már archaizálónak számító „holdselige” kifejezést az 1912-es Stuttgarter Jubiläumsbibel még megtartja, az 1984-es és 2017-es kiadásban azonban már a „Begnadete” (kb. ’kegyelemben részesített’) szerepel. „Und der Engel kam zu ihr hinein und sprach: Sei gegrüßt, du Begnadete! Der Herr ist mit dir!” A 2017-es kiadás jegyzetben hozzátézi: „Wörtlich: »zur Ehe versprochen«. 1,28 Luther übersetzte: »Holdselige«. A *Német–magyar nagyszótár*ban nem szerepel a *Begnadete* címszó. A *begnadet* címszónál vissza-utal a *begnaden* ígére mint a melléknév 1. jelentésére („megkegyelmez; *jn. zu Gefängnis* – valakinek a halálbüntetését kegyelemből börtönre változtatja át; *er wird begnadigt* kegyelmet kap/nyer”), majd 2. jelentésként a következő definíciót adja: „nagy tehetséggel megáldott”. Ennek nincs sok köze a mai bibliai nyelvben használatos *Begnadete*hez, igaz, a mai általános, egynyelvű német szótárakban sem szerepel a főnevesített befejezett melléknévi igenév. A *begnadet* pedig *hochbegabt* (’nagyon tehetséges, áldott tehetségű’) jelentéssel szerepel.

10. kép. Az ún. Benrath-vonal egy mai térképen az alnémet területeket (sárga) választja el a középső, átmeneti területektől (tűrkiz), az ún. Speyer-vonal pedig az átmeneti területeket a felnémet nyelvjárásoktól (bronz). A „Hochdeutsch” a Benrath-vonaltól délre lévő területeket jelöli

nancia, alliteráció, hangutánzó szavak, általában igen erős képi eszközök stb.) gazdagít.¹³ Ennek elsődleges oka és célja az, hogy a szöveget egyszeri hallás után is bárki megérthesse. Luther bibliafordítása közben hangosan felolvasta magának a szöveget, mert véleménye szerint a szavak lelke a hang(zás): „cum vox sit anima verbi.” (WINIGER 2015, 57. o.) Ezért prózai szövegei is ritmikusak, helyenként belső rímek is előfordulnak bennük, sokszor drámai feszültségűek. A Bibliát a reformáció korában az egyszerű ember nemigen olvasta magában: vagy a templomban hallotta, vagy közösségekben, esetleg családi körben olvastak fel belőle. A megfelelő hangsúlyozást a 18. század első feléig a későbbi vessző helyett az úgynevezett Virgel-jelölés (/) segítette. Ezeket a gyakorlati megfontolásokat teológiai meggyőződés is alátámasztotta. Már Pál apostol hirdeti: „*A hit tehát hallásból van, a hallás pedig a Krisztus beszéde által.*” (Róm 10,17) Többek között Fabiny Tibor mutat rá arra, hogy Luther számára és a protestantizmusban mind a mai napig az érzékszervek közül a fül a legfontosabb, mert „[a]z isteni igé [...] az emberi fül szervén keresztül jut el az emberi szívig, amely egyúttal a páratlan emberi lélek, a megismételhetetlen személyiség metaforája.” (FABINY 2009, 147. o.) Mivel a katolicizmusban az 1439-es firenzei zsinaton jóváhagyott hét szentség mint kegyelmi eszköz ugyanolyan fontos, mint Isten ígéje, amely a fülön át jut el a szívig és a lélekig, a szentségek befogadásánál a szemnek legalább olyan fontos szerepe van, mint a fülnek, mert a kegyelmi eszköz emberi cselekedetekben válik láthatóvá.

¹³ Vö. Heinrich Bornkamm, idézi BESCH 2014, 53. o.

Néhány példa Luther nyelvezetének szemléltetésére¹⁴

Névszók ritmikája

„13. da ich *Gesichte* betrachtet in der *Nacht*¹⁵ / wenn der *schlaff* auff die *Leute* fellet. 14. Da kam mich *furcht* vnd *zittern* an / vnd alle mein *gebein* erschracken. 15. Vnd da der *geist* fur mir vberging / stunden mir die har zu *berge* an meinem *Leibe*.”¹⁶ (ultima manus, Jób 4,13–15)

A hangsúly és a ritmus kedvéért Luther itt egyéni szórendet használ. A 13. vers elején mindjárt előrevetíti a „rémeket” (*Gesichte*), amikor mindenki békésen alszik (ellentét), a 14. vers összességében ellentétes a 13.-kal, és fokozza azt, amit a 15. vers még tovább fokoz. A „berge” – „Leibe” belső rím a 15. vers végén növeli a prozodikus hatást.

A 2017-es kiadásban a szöveg a 13. és a 15. vers elejét leszámítva változatlan marad: „¹³beim Nachsinnen über *Gesichte* in der *Nacht*, wenn tiefer *Schlaf* auf die *Leute* fällt; ¹⁴da kam mich *Furcht* und *Zittern* an, und alle meine *Gebeine* erschracken. ¹⁵Und ein *Hauch* fährt an mir vorüber; es stehen mir die Haare zu *Berge* an meinem *Leibe*.” (Lutherübersetzung 2017)

Fokozás párhuzamos mondat szerkezetekkel

„*Wir haben euch gepffiffen* / Vnd jr woltet nicht tantzen / *Wir haben euch geklaget* / Vnd jr woltet nicht weinen.”¹⁷ (ultima manus, Mt 11,17)

Kiazmus (tükröképes, keresztező elhelyezés)

„Er wird einest mit jnen reden *in seinem zorn* / Vnd *mit seinem grim* wird er sie schrecken.”¹⁸ (ultima manus, Zsolt 2,5)

Kiazmus ismétléssel

„Pharao sprach / *Jr seid müssig* / *müsig seid jr* / Darumb sprecht jr / Wir wollen hin ziehen / vnd dem HERRN opfern.”¹⁹ (ultima manus, 2Móz 5,17)

¹⁴ Vö. LANGE 2015, 131–164. o.

¹⁵ Az idézetekben a kurzív szedésű szavak a példák jobb megértését szolgálják, a kiemelések tőlem származnak. – H. G.

¹⁶ „...éjszakai látomásoktól felizgatva, amikor mély álom száll az emberekre. Rettegés és reszketés fogott el engem, és rettegés töltötte el minden csontomat. Szellő suhant el arcom előtt, felborzolódott a szőr testemen.”

¹⁷ „Furulyáztunk nektek, és nem táncoltatok; / siratót énekeltünk, és nem gyászoltatok.”

¹⁸ „Majd így szól hozzájuk haragjában, izzó haragjában így rémíti őket:”

¹⁹ „De ő így felelt: Lusták vagytok, lusták! Ezért mondjátok: El akarunk menni áldozni az Úrnak.”

Drámai hatás fokozott, erős igékkel, képszerű hasonlattal – az egyszerű leírásból akció lesz

„Der Feind gedacht / Jch wil jnen *nachiagen* vnd *erbasschen* / Vnd den *Raub austeilen* / Vnd meinen mut an jnen *külen*. JCh wil mein Schwert ausziehen / Vnd mein Hand sol sie *verderben*. DA liessestu deinen Wind *blasen* / Vnd das Meer bedeckt sie / vnd suncken vnter wie bley im mechtigen Wasser.”²⁰ (ultima manus, 2Móz 15,9–10)

A „Der Herr ist mein Hirte” metafora alakváltozatai Luther előtt és Luthernél

A Luther előtti német bibliafordítások egy fordítás fordításai (az Újszövetség esetében latinból németre) vagy egy fordítás fordításának fordításai (az Ószövetség esetében héberből görögre, görögből latinra, latinból németre). A többszörös fordítás – szándékosan vagy sem – rengeteget torzít(hat) a szövegen. A 23. zsolttár példája is jól szemlélteti ezt. Josef Winiger svájci műfordító és író érdekes hipotézist állít fel a zsolttár kezdő metaforájának különböző fordításokban megjelenő metamorfózisáról. A pásztorkodó zsidó nép életében – az eredeti héber szövegben – a *pásztor* nemcsak egyértelmű, hanem pozitív és becses kifejezés volt. Jézus is „jó pásztornak” nevezi magát (Jn 10,11). Az urbánus Alexandriában a Kr. e. 3. században, amikor a Septuaginta készült, valószínűleg illetlennek találták, ezért nem a *poimén* főnévvel, hanem a *poimainei* igével fordították, amelynek jelentése ’legeltet, legelőre vezet’, de átvitt értelemben ’apol’ jelentésű is lehet. A Vulgatában „Dominus regit me” szerepel, de ez valószínűleg nem Jeromos megoldása, mert ő héberből és főleg görögből fordított, hanem korábbi latin változat, amely a Septuaginta alapján születhetett, de Jeromos meghagyta. A régebbi latin változat fordítói a *pastor*t elsődlegesen *szolga* jelentésben ismerték, és ez még a konkrét – héber – pásztornál is rosszabb lett volna. A latin *regit* a klasszikus latinban nem átvitt értelemben ’kormányzást’, ’irányítást’, hanem konkrétan ’hajókormányzást’ jelentett, átvitt értelemben pedig jelenthette azt, hogy ’egy (fiatal) embert irányít’. A Mentelin-Biblia 14. századi névtelen fordítója tudhatta ezt, mert ő így fordítja: „Der herr der richt mich”. A Zainer-féle kiadásban: „Der Herr regiert mich”. Itt a *regieren* azt jelenti: *gerade machen* (kiegyenesít), *in eine Richtung bringen* (valamilyen irányba terel) (vö. WINIGER 2015, 37–38. o.). Winiger hipotézisét nem támasztja alá tudományos érvekkel. Egyvalami azonban bizonyos: Luther ismerte a héber, görög és latin megoldásokat, és visszatért az eredeti képhez: „Der Herr ist mein Hirte”. A zsolttár első két verse Luther különböző fordításváltozataiban így hangzik:

1. „Der herr ist meyn hirtte, // myr wird nichts mangeln // *Er lesst mich weyden, in der wonu[n]g des grases // und neeret mich am wasser guter ruge [ruhe].*”²¹ (Első, kéziratos vázlat)

2. „Der HERR ist meyn hirtte, // myr wird nichts mangeln. // *Er lesst mich weyden da viel gras steht, // und füret mich zum wasser das mich erkühlet.*”²² (Második és egyúttal az első, 1524-es nyomtatott változat)

3. „Der HERR ist mein Hirte // Mir wird nichts mangeln. // *Er weidet mich auff einer grünen Awen // Vnd füret mich zum frischen Wasser.*”²³ (ultima manus, 1545)

²⁰ Üldözöm, élérem! – / mondta az ellenség. / Zsákmányt osztok, / bosszúm töltöm rajtuk. / Kirántom kardomat, / kezem kiirtja őket. / Ráfűjtál szeleddel, / s tenger elborította őket. / Elmerültek, mint ólom / a hatalmas vízben.”

²¹ Szó szerinti magyar fordításban: „Az úr az én pásztorem, / semmiben sem fogatkozom / legeltet a fű lakásában, / és jó nyugalom vizénél táplál.”

²² Szó szerinti magyar fordításban: „Az ÚR az én pásztorem, / semmiben sem fogatkozom. / Legeltet, ahol sok fű áll, / és a vízhez vezet, ami húsít.”

²³ Szó szerinti magyar fordításban: „Az ÚR az én pásztorem, / semmiben sem fogatkozom. / Zöld mezőn legeltet, / És friss vízhez vezet.”

Az 1. vázlat 3. és 4. sora gyakorlatilag a héber eredeti interlineáris fordításának tekinthető. Ezt Luther soha nem jelentette meg nyomtatásban. A 2. változatban már nagybetűvel írja az Úr nevét, ezt maga így indokolja az Ószövetséghez írott előszóban (*Előszó az Ótestamentumhoz*, 1523): „Annak, aki e Bibliát forgatja, tudnia kell, hogy Isten nevét, amelyet a zsidók tetragrammnak [azaz JHWH – *H. G.*] neveznek, nagybetűkkel írtam, így: ÚR (HERR), s a másikat, amelyet Adonainak, felében nagybetűkkel: Úr (Herr); mert minden istennév közül e kettő tulajdonítatik az írásokban a valódi, igaz Istennek, a többivel gyakorta az angyalokat és a szenteket illetik.” (LUTHER 2011, 369–370. o. Ford. Szita Szilvia) Itt még megmarad a műveltető szerkezet, a „weyden” (legel) cselekvő igeként szerepel, a legeltetés elvont helyét („wonu[n]g des grasen”) viszont már konkretizálja („da viel gras steht”), és az „erkühlet” igével meghatározza a víz tulajdonságát, ami enyhítő érzést kelt a befogadóban. A 3., végleges változatban szinte már a romantika képi eszköztárát megelőlegezve, közvetlenül érzékelhető, költői képpel él („auff einer grünen Awen”), és a héber műveltető szerkezetet, amely inkább a megengedést hangsúlyozza, a németben cselekvő (er weydet mich) igenemmel adja vissza. Ezzel azt sugallja és azt a spontán képzetet kelti, hogy a pásztor a juhokat olyan helyre vezeti, ahol kedvük szerint, békésen és biztonságban legelhetnek. A hűsítő víz képét kifejező alárendelő mellékmondatot pedig rövidebb és egyszerűbb jelzős szerkezetre cseréli („zum frischen Wasser”). Az ultima manus végső változatának időtálló költőiségét bizonyítja, hogy ezt a 2017-es kiadás változatlanul, csak ortográfiai módosításokkal közli: „Der HERR ist mein Hirte, // mir wird nichts mangeln. // Er weidet mich auf einer grünen Aue // und führet mich zum frischen Wasser.”

11. kép. Thomas Murner: *Von dem großen Lutherischen Narren*, Straßburg, 1522, címlap

Összegzés: Luther bibliafordításának, „nyelverterető” munkásságának hatása

Luther humanista hagyományokat követve (ad fontes) eredetiből fordít, pontosabban „németesít”: élő, az egyszerű ember számára is érthető, közvetlen, képies, dallamos nyelvet teremt a *Meißnische Zunge*, egy kelet-közép nyelvjárás, illetve a szász kancellária nyelvét felhasználva. Egységes nyelvezetet hoz létre, amely viszonylag gyorsan – néhol csak egy-két évszázaddal később – válik általánossá. Luther mindenképpen a modern írott-irodalmi nyelv, az úgynevezett „neuhochdeutsche Schriftsprache” (kb. 1750-től) kialakulásának legmeghatározóbb alakja. Luther egy földrajzilag közepén lévő nyelvjárást és hivatali nyelvet választ, ez könnyebben terjed el mind északon, mind pedig délen. Werner Besch szerint azért lehetett ekkora hatása Luther bibliafordításának, mert: 1. a közép nyelvezetet használta; 2. nem szó szerint, hanem értelem szerint fordított; 3. fantasztikus nyelvérzéke és -tudása volt; 4. nyelvezete egy fontos autoritásra – Istenre – támaszkodhatott.

Az újfelnémet írott német nyelv kialakulásának újabb elméletei Lutherhez vezetnek

Ugyancsak Werner Besch mutat rá arra, hogy az újfelnémet írott nyelv (neuhochdeutsche Schriftsprache) kialakulásának 19. és 20. századi jelentősebb nyelvtörténeti elméletei nem kerülhetik meg Luther forradalmi nyelvformáló tevékenységét (BESCH 2014, 97–102. o.). Karl Müllenhoff kontinuitáselmélete (1863) szerint az

írott nyelv a mindenkori császári kancelláriák nyelvezetét követte. A Karoling-korban (8–10. sz.) ez a rajna-frank területet jelentette, a Staufház uralkodása idején (10–13. sz.) ez délre (Bázel környéke) tolódott, IV. Károly uralkodása idején, a 14. századi kora humanizmus korában a császári kancellária központja Prága volt, majd Bécs, végül a 16. században a közép-kelet-szász területeken történtek jelentős nyelvi változások. Konrad Burdach Prága-tézise (1884) szerint a kancellária nyelve 1350 körül Prágából sugárzott mindenfelé, így a közép-keleti területekre is. Theodor Frings „kiegyenlítő beszélt nyelv” (These der gesprochenen Ausgleichsprache, 1936) elmélete szerint a közép-keleti területekre a 14. században északról és délről bevándorlók érkeztek, akik nem értették egymást, ezért a helyi nyelvjárások alapján kialakult egy közvetítő pidzsin nyelv (Kolonialsprache). Ez lett aztán a Luther-nyelv alapja is.

Ha Luther hatását próbálnánk nyomon követni a német nyelvű irodalomban, a kérdést kétféleképpen kellene feltennünk. Milyen hatása volt Luther nyelvteremtő tevékenységének, illetve hogyan jelenik meg Luther alakja az irodalomban a 16. századtól napjainkig? Mindkét kérdéssel könyvtárnyi irodalom foglalkozik.²⁴ Jelen tanulmányban csak két kiragadott és szélsőséges példával kívánunk rámutatni ezekre a hatásokra.

Luther ellenfele, Thomas Murner ferences teológus és író több Luther-szatíra után 1522-ben jelentette meg híres írását *Von dem großen Lutherischen Narren* címen. Murner a címlapon mint macska jelenik meg, ahogyan ellenfelei számos pamfletben ábrázolták. A mű végén Luther a szentségek kiszolgáltatása nélkül hal meg, és egy latrinában temetik el (11. kép).

Egy évvel később, 1523. július 8-án Georg Erlinger bambergi nyomdájában jelenik Hans Sachs csizmadiamester, nürnbergi mesterdalnok *Die wittenbergisch Nachtigall // Die man yetz höret überall* című költeménye. Sachs Luther elkötelezett híve, írását Bambergben nyomtatja ki, mert Nürnberg csak 1525-ben lesz protestáns város, és műve megírásakor szülővárosában még éles támadások érik. A tizenhárom oldalas kis írás dicsérő hangon mutatja be Luthert és a reformáció fő elveit. Az ismeretlen mestertől származó, címlapon szereplő fametszeten allegorikus alakok a pápisták förtelmes bűneit illusztrálják, illetve Luthert, aki az elcsábított, halálra szánt juhokat kimentí a gonosz pápisták karmai közül. A kép jobb oldalán a hold világít az éjszakában, ahonnan az oroszlán (X. Leó pápa) segítőivel, a vaddisznóval (Johannes Eck), a kecskebakkal (Hieronymus Emser), a macskával (Thomas Murner) és a vadzamárral (Augustinus Alveldt) tévútra csábítja a juhokat (jámbor keresztények). A csapdába csalt juhok vérét kígyók szívják (12. kép). A költemény bevezető sorai Solymos Ida fordításában:

12. kép. Hans Sachs: Die Wittenbergisch nachtigall // die man yetz höret überall (A wittenbergi csalogány, kit most mindenütt hallani), Nürnberg, 1523. A kép alatt a felirat: „Mondom nektek, ha ezek elhallgatnak, a kövek fognak kiáltani.” (Lk 19,34)

²⁴ Néhány példa: GLASER–STAHL 1983; MECKLENBURG 2016; LUSERKE-JAQUI 2016.

Serkenj föl! Ím, a nap közel,
 a zöld ligetben énekel
 búbajos dalt a csalogány,
 hangja hegyet, völgyet bejár.
 Nyugatnak hanyatlik az éj,
 nap kél keleti féltekén.
 A hajnalpír vörös tüze
 szürke felleg közt néz ide,
 a fényes nap tekint ki rajta,
 háta a holdfényt eltakarja.
 Az elhalványult, majd lesápadt,
 fénye ha volt, ál-ragyogás csak,
 egész nyáját elvakított,
 elfordultak mind a juhok,
 elhagytak pásztort, mezőt.
 Megindulva hold után,
 vadcsapáson inalt a nyáj.

Hallják, az oroszlán kiált
 és követik a hang nyomát;
 bővölte, csellel csalta őket:
 sivatag-mélyre elvetődtek.
 Dús mezeiktől messze jutva
 étkük tüske, mácsonya, dudva.
 Nyögték az oroszlán csapdáit
 s estek belé, gyötretve váltig.
 Midőn rálelt a rab juhokra,
 szétszaggatta s legott befalta.
 Ez őrizetben támogatta
 a ragadozó farkasfalka;
 hasaltak a nyomorult nyájra,
 fejték, falták, tépték cibálva.
 A fűben kígyó-tömkeleg
 magát juh-vérrel szopta meg.
 (HALÁSZ 1977, 151. o.)

Ám amint beköszönt a hajnal, ahogy azt költemény első négy sora már előrevetíti, a fa tetején megszólal a csalogány (Luther), a legszebb hangú énekesmadár, és a helyes útra tereli az eltévedt nyáját. A kép bal oldalán a napsütötte tájon a büntelen bárány (a győzedelmes Jézus) várja a juhokat.

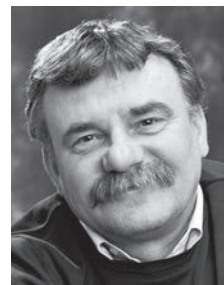
Luther nyelvteremtő erejéhez a magyar nyelv- és irodalomtörténetben talán csak Károlyi Gáspár bibliafordításának hatása mérhető. A német reformátor teológiai, politikai és történelmi jelentősége és mindmáig tartó hatása azonban egyedülálló és páratlan az egyetemes művelődés történetében.

Hivatkozott művek

- ADAM, Gottfried 2017. Martin Luther: Bestszellerszerző, bibliafordító, médiasztár. A reformátorról – ezúttal másképpen. *Lelkipásztor*, 92. évf. 12. sz. 442–448. o.
- ARNOLD, Heinz Ludwig (szerk.) 1983. *Martin Luther*. Edition text + kritik GmbH, München. (Sonderband aus der Reihe Text + Kritik)
- BESCH, Werner 2014. *Luther und die deutsche Sprache. 500 Jahre deutsche Sprachgeschichte im Lichte der neueren Forschung*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- BEUTEL, Erich (szerk.) 2017. *Luther Handbuch*, 3., jav., átdolg. kiad. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Die Bibel. D. Martin Luther: Die ganze Heilige Schrift Deutsch Wittenberg 1545. Letzte zu Luthers Lebzeiten erschienene Ausgabe*. Hg. von Hans Volz. Verlagsgesellschaft MGH, Herrsching.
- Die Bibel*. Nach Martin Luthers Übersetzung, Lutherbibel mit Apokryphen revidiert 2017. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 2016.
- FABINY Tibor 2009a. *Szótörténekek. Hermeneutikai, teológiai és irodalomtudományi tanulmányok*. Luther Kiadó, Budapest. 124–137. o.
- FABINY Tibor 2009b. *Luther krisztocentrikus bibliaértelmezése*. In: uő 2009a, 124–137. o.

- FABINY Tibor 2009c. *Luther a szentségekről*. In: uő 2009a, 147–161. o.
- GLASER, Hermann – STAHL, Karl Heinz (szerk.) 1983. *Luther gestern und heute. Texte zu einer deutschen Gestalt*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.
- HALÁSZ Előd – FÖLDES Csaba – UZONYI Pál 1998. *Német–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HALÁSZ Előd (vál.) 1977. *Klasszikus német költők. A középkortól a XX. századig*. 1. köt. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- JEROMOS 2007. *Levél Pammachiushoz a fordításról*. In: JÓZAN–JENES–HAJDÚ 2007, 7–10. o.
- JÓZAN Ildikó – JENES Éva – HAJDÚ Péter (szerk.) 2007. *Kettős megvilágítás. Fordításeleméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Balassi, Budapest.
- KNOTT, Marie Luise et al. (szerk.) 2015. *Denn wir haben Deutsch. Luthers Sprache aus dem Geist der Übersetzung*. Matthes & Seitz, Berlin.
- LANGE, Susanne 2015. *Die entfesselte Syntax. Luthers komponierte Satzgefüge*. In: KNOTT 2015, 131–164. o.
- LUSERKE-JAQUI, Matthias 2016. „Ein Nachtigall die waget”. *Luther und die Literatur*. Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG, Tübingen.
- LUTHER Márton 2011. *Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 5.)
- LUTHER Márton 2015. *Asztali beszélgetések*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 8.)
- LUTHER, Márton 2011. *Előszók az Ószövetséghez (1523–1545)*. Ford. Szita Szilvia – Csepregi Zoltán – Lőkös Péter. In: LUTHER 2011, 349–459. o.
- MECKLENBURG, Norbert 2016. *Der Prophet der Deutschen. Martin Luther im Spiegel der Literatur*. J. B. Metzler Verlag, Stuttgart.
- REINITZER, Heimo 1983. *Wort und Bild. Zu Übersetzungsprinzipien und Illustrationsweisen der Luther-Bibel (September-testament)*. In: ARNOLD 1983, 62–74. o.
- TIEFENBACH, Heinrich 1983. *Das ist der heuptgesang. Martin Luthers Magnificat-Übersetzungen. Sprachwissenschaft*, 8. évf. 241–264. o. Web: https://epub.uni-regensburg.de/24665/1/ubr12413_ocr.pdf.
- VÖRÖSMARTY Mihály – SCHEDEL Ferenc et al. (szerk.) 1835. *Német–Magyar Zsebszótár*. Magyar Tudós Társaság, Buda.
- WINIGER, Josef 2015. *Luthers Übersetzungskunst – klassisch und revolutionär*. In: KNOTT 2015, 31–62. o.

Horváth Géza germanista, irodalomtörténész, műfordító a Károli Gáspár Református Egyetem Német és Holland Nyelvű Kultúrák Intézetének igazgatója. Korábbi munkahelyei a budapesti Eötvös József Collegium, itt Fritz Paepcke heidelbergi professzorral a „Deutsches Seminar” megalapítója, majd az Osiris Kiadó felsőoktatási igazgatója és a Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézetének igazgatója, a Német Irodalomtudományi Tanszék vezetője. A magyar Hermann Hesse-életműsorozat sorozatszerkesztője, fordítója. Kutatási területei (német romantika, fin de siècle, Friedrich Nietzsche, Hermann Hesse és Thomas Mann) mellett műfordítással foglalkozik. Fontosabb fordított szerzői: Hermann Hesse, Friedrich Nietzsche, E. T. A. Hoffmann, Friedrich Dürrenmatt.

Korompay
H. János

Minden „hijába való”?

Arany János 1834-ben készített prédikációja

A nagyszalontai múzeum őrzi Arany János munkásságának legkorábbi kéziratát. Leírása szerepel a kritikai kiadásban, a nagyszalontai iratok Dánielisz Endre által összeállított jegyzékében: „füzetalakra hajtogatott, összevarrt” levelekből áll, a prédikáció textusának megjelölésével.¹ Arany tizenhét éves korában írta le: 1833 és 1836 között a debreceni református kollégiumban tanult, de annak költségeit nem tudta kifizetni, így 1834 márciusától 1835 áprilisáig Kisújszálláson tanított, abban az iskolában, ahol a későbbi református püspök, Török Pál volt a rektor-igazgató.

A címlapon szereplő *Communes* valószínűleg a latin *loci communes* rövidítése, amelynek jelentése: közösen elfogadott teológiai tételek. A *Közönséges Tanítás* pedig mindenkihez szóló, vasárnapi tanítás, mint ahogy Csokonai Vitéz Mihály Csurgón írt prédikációjának címe is *Közönséges Tanítás* volt (CSOKONAI VITÉZ 1990, 153–158. o.). Lényeges a megjelölt időpont: november 3., azaz hétfő, tehát a tanítás első napja, mert az akkori iskolai év november 1-jén kezdődött és húsvét előtt ért véget, második feléve pedig szeptember 15-ig tartott. Arany János tehát az 1834-es tanév kezdetén írta le a prédikációt.

Az elemzés tárgya a Prédikátor könyve I. fejezetének 14. verse: „Láttam minden dőlőket, mellyek lesznek a’ nap alatt, hogy mind ezek hijába valóságok, és a’ Léleknek gyötrelmei.”

A kutatás mindeddig nem tudott választ adni a következő kérdésekre: Milyen célból keletkezhetett ez a szöveg? Mit jelent az, hogy Arany János „leírta”: másolást vagy bizonyos mértékben önálló munkát? Milyen kapcsolatban van a prédikáció az életművel? Az első kérdésre csak feltevéseink lehetnek: esetleg legáció volt a megbízatás célja, de erre nézve semmilyen dokumentum nem maradt fenn; inkább föltehető azonban, hogy homiletikai, azaz egyházretorikai gyakorlatként kellett elkészíteni ezt a szöveget.

Mit jelenthet az, hogy Arany leírta? Erre a kérdésre már több bizonyossággal adhatunk választ. Egyrészt maga a szöveg árulja el, hogy nem pusztán másolásról van szó: ezt a következő javítások bizonyítják. Néró nem „palotájának szegletébe”, hanem „legrejtettebb helyébe kereste a’ soha fel nem talált nyúgodalmat”; másodsor: a vallás és (az itt erényt jelentő) virtus, amelyek „állandó javai az életnek”, nem „a’ síronn tul”, hanem a „halál után is megmaradnak”; harmadszor pedig: a halál jeleinek felsorolásában a szemek nem „el lankadnak”, hanem „bé esnek”. A stiláris korrekciók tehát önálló fogalmazást jelentenek.

A prédikáció tanítása nem a Kölcsey Ferenc által írt *Vanitatum vanitas* című verséé, amely szerint Salamon tanítása az, hogy „Mikép széles e’ világon / Minden épül hitványságon, / Nyár és harmat, tél és hó, / Mind csak hijába való!” (KÖLCSEY 2001, 116. o.) – hanem „azok a’ dolgok, mellyeket az emberek úgy néznek mint fő czélt csak mellesleg valo eszközök azokhoz képpest, mellyekbenn a valódi tsupa bóldogság áll, és azok ezekhez képpest merő hijába valóságok és a’ léleknek gyötrelmei”. Tehát nem minden hiábavaló, hanem csak azok, amelyeket a valódi értékek pótlására választottak.

¹ ARANY 1966, 466. o. Jelzete: Arany János Emlékmúzeum 34. 21 × 13 cm, 8 fol.

Kölcsey versének jelentése Arany János számára, mint erről Tompa Mihálynak beszámol, máskor csak tréfa volt, 1859-ben, az Ausztria, Piemont és Franciaország között kitört háború idején azonban – a református istentisztelet „hiszem, vallom és követem” szavaival – másképp látta, fejből idézve a költeménynek nem utolsó, hanem utolsó előtti versszakát. A „Sorssal, virtussal, nagysággal” sor helyett levelében „Sorssal, kincscsel, méltósággal” szerepel, a prédikációnak azt a részét idézve fel, amely a boldogság akadályairól szól, hiszen a kincs és a méltóság ezek közé tartozott.²

Az, hogy Arany nem írta, hanem leírta a prédikáció szövegét, valamilyen előzményt sejtet. Sikerült megtalálni a kézirat egyik fő forrását: négy évvel korábban, 1830-ban a Vörösmarty Mihály szerkesztette *Tudományos Gyűjteményben* JERÉMIÁS (később Jeremiás) Sámuel református lelkész terjedelmes tanulmánya jelent meg *Az ember boldogságának Feltételei* címmel. Ez is hivatkozik a Prédikátor könyvére, amelynek központi üzenete megegyezik Arany prédikációjának alapversével: „E’kor tekinték minden én dolgaimra, mellyeket tselekedtenek vala az én kezeim, és az én munkámra, mellyet szorgalmatossággal szerzettem vala; imé pedig ezek mind hijába valóság, és a’ léleknek gyötrelme, elannyira, hogy nintsen a’nak semmi haszna a’ nap alatt.” (Préd 2,12; JERÉMIÁS 1830, 8. o.)

A két szöveg logikája és szerkezete megegyezik. A tanulmányban a boldogság akadályai: az elégedetlenség, hiúság és önzés, valamint a szerencsétől függő gazdagság, társadalmi tisztesség és a kötelességeinket kizáró gyönyörűségek keresése (uo. 6. o.). Arany esetében pedig „Azokról a dolgokról, a’ mellyekben a’ bölts hijába keresi a’ boldogságot és a’ mellyekről azt mondja, hogy azok a’ léleknek gyötrelmei”: a gazdagság, rang és hatalom, valamint a gyönyörűségekben való elmerülés. A tanulmány szerint a boldogság feltételei között szerepel a teljesített kötelesség, a sztoikus mértékletesség és az erényt jelentő virtus (uo. 11., 19., 28. o.). A prédikáció szerint pedig az élet nem mulandó, hanem állandó javait a vallás tanításának, a jó cselekedeteknek gyakorlása, a vallás és az erény jelenti. Jeremiás Sámuel tanulmánya nemcsak az Arany-kéziratnak, hanem a folyóiratszerkesztő Vörösmartynak is forrása lehetett. *A’ merengőhöz (Laurának)* írt vers híres sorai: „Mi az, mi embert boldoggá tehetne? / Kincs? hír? gyönyör?” ehhez a gondolatmenethez kapcsolódnak (VÖRÖSMARTY 1962, 69. o.).

A magasabb társadalmi polcra törekvés által nem lehetünk boldogabbak, hirdeti a tanulmány, mert „a’ nagyoknak sokkal több bajaik és tűnődéseik vagynak, mint az alacsony sorsúaknak, és szegényeknek” – „nem különben mint a’ magas hegyek’ tetején lévő fák szüntelen ki vagynak téve a’ szélveszek’ és menykövek’ ostromainak, a’ midőn az alacsony völgyekben lévő cserjék csendes bátorságban vagynak” (JERÉMIÁS 1830, 15. o.). Arany János kézírata ugyanezt és hasonló kifejezésekkel tanítja: „...valamint a’ magas hegyek és épületek tetejeinn a’ szélveszek, és égi háborúk dühösségei gyakrabban uralkodnak, mint a’ völgyönn, és az alacsony kunyhók körül.” Ennek történelmi példájaként Jeremiás Sámuel Nagy Sándort idézi: „...ollyan telhetetlen lévén az emberi szív, hogy minél többje van, a’nál többet kíván, úgy hogy ha a’ föld’ kerekiségének nagy részit birná is, sírva fakadna Nagy Sándorral, hogy miért nints még más világ a’ mellyet meghódoltasson?” (Uo. 3. o.) Arany János prédikációja ugyanezt teszi: „Ama híres Nagy Sándorról azt jegyezték fel a’ történetkönyvek, hogy minekutánna az akkor esmeretes világnak nagyobb

² Arany János levele Tompa Mihálynak, 1859. június 4. In: ARANY 2004, 305. o.

részét meg hódoltatta volna, azon panaszkodott miért nem teremtett még az Isten más világot is hogy azt is hatalma alá hajtaná.”

A forrásként használt tanulmány szerint a célok eszközét nem szabad céllá tenni, így mértékletességben kell élnünk, mert „a’ ki vagy kell vagy nem, eszik, iszik, csak azért mert van mit, az azon ingertől fosztja meg magát, mely az evést és ivást gyönyörűséggé teszi, sőt lealatsonyítja magát a’ barmok’ sorsára, czéllá tévén az életben azt, a’ mi csak eszköz a’ czélra” (uo. 20. o.). A prédikáció itt is követi Jeremiás Sámuel: „Gyönyörködni módjával a’ világbann bölts emberhez illik, de ezekben el merülni, és magát a’ testi gyönyörűségeknek rabul adni, a’ kívánságoknak szólni, ez az a’ mi az embert egész a’ baromig lealatsonyítja.”

Az elmondottak alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a fiatal Arany János azt a megbízást kaphatta – talán Török Páltól, az iskola rektorától, akinek könyvtárát tanulmányozhatta –, hogy az 1834–1835-ös tanév kezdetére készítse el a Prédikátor könyve kiválasztott versén alapuló prédikációját; ehhez forrásként megkapta a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent tanulmányt. Az, hogy a prédikációt „leírta”, azt jelentheti, hogy összefoglalta és saját kiegészítéseivel fogalmazta meg a felhasznált forrást, esetleg más forrásokat.

Ha összehasonlítjuk ezt a kéziratot és Arany János életművét, milyen összefüggéseket találhatunk? A költő levelezéséből két példát idézek. A prédikációban ezt olvassuk: „...a’ nagy méltóságba helyeztetett emberek szintúgy, vagy még jobban ki vagynak téve a’ veszedelmeknek, mint a’ Közönséges emberek.” A Gyulai Pálnak írt önéletrajzi levélben pedig Arany ezt írta saját irodalmi érdeklődésének első korszakáról: „Mindez házasságomig tartott, akkor föl tettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más.”³ Egész életében mindig a „tekintetes” és sohasem a „méltóságos” megszólítást kívánta. Az a tanulmányban és a prédikációban is szereplő ellentét viszont, amelynek meggyőző erejét a földrajzi és társadalmi magasság és mélység párhuzamai bizonyítják, „hogy valamint a’ magas hegyek és épületek tetejeinn a’ szélvészek, és égi háborúk dühöségei gyakrabban uralkodnak, mint a’ völgyönn és az alatsony kunyhók körül”, az ő életében fordítva érvényesült: „Rám nézve nem a [!] teljesült, hogy a villám inkább magas bérzre hull, mint alacsony dombokra” – írta csaknem harminc évvel később Szász Károlynak.⁴

Két versbeli példa is bizonyítja, hogy a fennmaradt kézirat nem csak ifjúkori próbálkozás volt, hanem életre szóló tanulságokkal is járt. Az a megállapítás, amely szerint „az emberi szív olly veszendő dolgokba helyeztetni bizodalját, mellyek hijába valóságok és a’ léleknek gyötrelmei”, visszatér *A hajótörött* című versben, amikor, Világos után, maga is tönkrement:

„Féljétek Istent, emberek!
Veszendő e világi jó;
A holnapig sem biztosít
Tömött szekrény, rakott hajó.”
(ARANY 1951, 93. o.)

Arany János felfogásában a vallás és a költészet szorosan összefügg: ez a rokonság felfedezhető a prédikációbeli hitvallás és *A vigasztaló* című vers között is. Az első így hangzik: „De a’ vallás, ez az égből alá szált vigasztaló és

³ Arany János levele Gyulai Pálnak, 1855. június 7. In: ARANY 1982, 560. o.

⁴ Arany János levele Szász Károlynak, 1861. augusztus 22. In: ARANY 2004, 569. o.

oltalmazó Angyal bódog állapotunkba vélünk van, szerentsétlenségünkbe meg segít, Örömmeket tetezi, bánatunkat enyhíti, egészségünket fűszerezi, betegségünket gyógyítja.” *A vigasztaló* pedig így:

„S mire nincs szó, nincsen képzet:
Az vagy nekem, oh költészet! [...] Jókédvem te fűszerezed,
Bánatomat elleplezed...”
(Uo. 201–202. o.)

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a *Közönséges Tanítás* Arany János első fennmaradt munkájának tekinthető.

* * *

Communes.
Közönséges Tanítás.
Leirta
Arany János
Kisujszállás. Nov. 3^{án}
1834.

Közönséges Tanítás.

Sz. Letzke. Préd. I:14

Láttam minden dőlgoakat, mellyek lesznek a' nap alatt, hogy mind ezek hijába valóságok, és a' Léleknek gyötrelmei.

Nintsen a' teremtett dolgok⁵ között csak edj is, melly a' változásnak vas-törvényje alól fel volna szabadítva, és még is az emberi szív olly veszendő dolgokba helyhezteti bizodalját, mellyek hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei.

Nagyon balra magyarázná valaki a' Bölts elolvasott szavainak értelmét, ha azt állítaná hogy ezen beszédekben az Isten áldása eránt hidegséget, a' szabados és ártatlan gyönyörűségek eránt pedig unalmat és iszonyodást akar gerjeszteni. Csak azt akarja ő ebben mondani, hogy nem abban áll az embernek boldogsága és fő java, melybenn azt az embereknek nagyobb része keresi, és hogy azok a' dőlgoak, mellyeket az emberek úgy néznek mint fő czélt csak melleleg valo eszközök azok hoz képpest, mellyekbenn az valódi tsupa bódogság áll, és azok ezekhez képpest merő hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei.

Ezenn beszédeknek alkalmatosságával akarok elmélkedni előttetek

1^{ör} Azokról a dőlgoakrol, a' mellyekben a' bölts hijába keresi a' bódogságot és a' mellyekről azt mondja, hogy azok a' léleknek gyötrelmei

2^{ör} pedig azt mondom meg mi teszi az embernek fő javát és bódogságát.

⁵ A kézirat rövidítései: dğok – dolgok; egÿ – egyik; êreknek – embereknek; ĝ – meg; hm – hanem; Iñ – Isten; K. – keresztyén(ek); Kereszty! – Keresztyének!; ñ – nem ;ně – nem; ts – tsak; u – ugyan; vā – van; vgi – világi; vĵk, vön [?] – vannak; Vš, vs – vallás; Xtus – Krisztus

Azt lehetne gondolni Keresztyének! hogy mikor a' Krisztus a' földre le szállott és a' Keresztyén vallás fundamentomát meg vetette, annyira el űzte mennyei tudományjának joltévó világával a' babonaság sűrű homályját hogy a' bálványimádásnak, legalább azok között a' nemzetek között, kik az Úr Jézus nevéről neveztetnek, egészen vége szakadt. De fájdalommal kell meg vallani hogy a' Keresztyének között is többnyire mindennek van egy kebelebeli bálványja, melynek naponként áldozik, ugyanis melly sokan találkoznak, a' kik mint a' Mózes idejebeli Zsidók imádják a' néma aranyat! – Nagy része a' halandóknak el felejtkezvénn rendeltetéséről, a' kints keresést tészí céljává az életnek. De hát azok, a' kik a' pénzt hathatós<oknak> eszközöknek nézik a' fő jó el nyeresére, el juthatnak é ez által ezen célra? Eppen nem Keresztyének! mert igaz ugyan hogy a' pénzenn mindent meg lehet szerezni, a' mi ételünkre és ruházatunkra szükséges, de olyat a' mi a' bődögságra tartozik egyet sem. – Hogy testünket és lelkünket betegségtől meg oltalmazhassuk, meg őrizhessük, arra a' világnak kintse sem elégséges; szerezhetz magadnak gazdagsággal barátokat, vagy inkább körülötte csapodárkodó hízelkedőket, de igaz barátokat, kik nélkül pedig az életnek minden édessége keserű a' halandóra nem csak egyet sem. Mig bődög vagy nyomba követnek azok tégedet, de szerencsétlenségedben futnak tőled, vagy pedig még ki is nevetnek. Nem említem azokat a' sok álmatlan éjszakákat mellyeket az ő kintsének szaporításon való gondolkodásba tölt el a' fősvény, nem említem azt a' szüntelen való rettegést, melybe ejti, mellyel kinozza őtet az a' félelem, hogy néalán vagy erőszak, vagy valamely szerentsetlenség által meg fosztódhatik javaitól. Mit tehetnek a' levegőbe magossan felnyúlt paloták, mellyek kevélyen hirdetik birto kosoknak gazdagságát és méltóságát, eljő a' tűz, pusztítva rohan ki a' víz árkaiból az elementumok felháborodnak, s kő halommá tészik a' büszke épületeket. És mikor fejed felett menyköves fellegek csoportoznak öszve, villámlásokkal és menydörgésekkel rettentvén szívedet, midőnn a' mint sz. Dávid énekel, az úrnak szava megdördül a vizekenn, midőnn az Úrnak szava le töri a' Czedrus fákat, az Úr letöri a' Libanus Czedrusait és meg tomboltatja azokat mint a' tulkokat, a' Libánust és Síriont mint az egy szarvú fiait, midőnn az Úrnak szava botsajt lángos tüzet, midőnn meg reszketteti a' pusztát, a' Kádes pusztáit, akkor mondom bátorságba helyeztetnek é kintseid s meg gátolhatják é a' hartzoló egeket? – Vagy mikor a' döghalált okozo gőzök, és nyavalyák meg vesztegetik a' levegő-eget, ellent álhat é aranyaidnak özöne hogy azok hozzád ne férjenek – vagy végezetre mikor a' mind ezeknél rettenetesebb szélvész, a' lelki esméret, az elkövetett gonoszok' emlékezte feltámad szivedbenn, le tsendesithetik é azt temérdek kintseid? Oh nem! Keresztyének, a' kintseknek nintsen ennyi ereje, nem helyeztethetnek ők bennünket bődögságba, és így nem méltánn el mondhatjuk é hogy azok tsak hijába valóságok, és a' léleknek gyötrelmei?

Továbbá: láthatjuk, és tapasztalhatjuk, hogy némelly emberek rangjokba és méltóságokba helyeztetik legfőbb javokat. Igaz ugyan hogy szép dolog azokkal birni: de ezek<.> szint úgy nem segíthetnek az emberekenn ott ahol leg nagyobb szükség volna a' segedelemre, és a' nagy méltóságba helyeztetett emberek szintúgy, vagy még jobbann ki vagynak téve a' veszedelmeknek, mint a' Közönséges emberek. Mert úgy tapasztaljuk hogy valamint a' magas hegyek és épületek tetejeinn a' szélveszek, és égi háborúk dühösségei gyak<ortabban>rabbann uralkodnak, mint a' vólgyönn, és az alacsony kunyhók körül: azonképpen azon személyek körül vagynak leg bokrosabban, a' gondok, a' búk, a' bánatok, a' félelmek és rettegések a' kik a' világi méltóságnak magasabb pólczainn ülnek. A' nyavalyák a' betegségek, a' döghalál rettenetességei szintúgy uralkodnak a' fejedelmekenn, mint a' porba csúszkáló koldúsonn. – De ha mind ezek ellen ótalma volna is, valyon hol van az a' hatalom melly a' fel háborodott lelki esméretnek ellent állhasson, hol van a' méltóság mely annak kétségbe ejtő szemre hányásai, és mardosásai ellenn bátorságba helyeztetné magát?

Ama hires Nagy Sándorról azt jegyzték fel a' történetkönyvek, hogy minekutánna az akkor esmeretes világnak nagyobb részét meg hódoltatta volna, azon panaszkodott miért nem teremtett még az Isten más világot is hogy azt is hatalma alá hajtaná – és még is midőnn hirtelen haragjába leg kedvesebb barátjának szívét által ütötte volna, a' lelki esméret benne feltámadvánn mérget vett bé, és azzal vetett véget tulajdon életének.

Hasonloképpenn egy Néró nevű kegyetlen Római császárról olvassuk hogy minekutánna két feleséget, mostoha ötsét, legjobb Tanítóját, és végre a' maga tulajdon édes anyját is ártatatlanul megölette volna: annyira gyötrettetett az ellene feltámadt bíró, a' lelki esméret által, hogy minden menydörgésbenn az Istennek ellene kiáltó boszszuállós szavát, minden villámlásbann életét eloltó fegyverét képzelte<.> azért palotájának <szegletébe> leg rejtettebb helyébe kereste a' soha felnem talált nyúgodalmat. – És így Keresztyének! nemde nem azt mondhatjuk é a' világi fényről hatalomról és méltóságról is hogy azok is tsak hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei.

A világi múlandó jók között tovább, a' melyekbe a' halandó bízakodni szokott nem utolsó helyet foglal a' szépség – de ez is tsak merő hijába valóság.

Ugyanis a' bársonyos mezőket egy éjjeli dér meg fosztja zöld színektől, a' tavasznak legfőbb ekességei a' sokszinű virágok, a' nap égető tekintete előtt el hervadnak. Így múlik el a' szép ábrázat a' piross orcza, midőn azokat a' nyavalyák, a' vénség, és halál ki vetkoztatik deli formájokból.

Van még egy neme az embereknek a' mely még sokkal repedezettebb nádszalhoz ragaszkódik, mint az eddig említettek. Ezek azok kik a' világi gyönyörűségekben helyhezteszik fő javokat és bődögságokat.

Gyönyörködni módjával a' világban böls emberhez illik, de ezekben el merülni, és magát a' testi gyönyörűségeknek rabúl adni, a' kívánságoknak szölgálni, ez az a' mi az embert egész a' baromig lealatsonyítja. Jó ugyan a' mi szemeinkel nézni a' napot, és édesek az életnek gyönyörűségei, de ezekis akkor hagyják el az embert, mikor leg több szükség völna reájok. És ha szinte a' tetsző gyönyörűségekben és örömökben zajogja is el valaki életének azon korát, mellybe mint testi mind lelki ereje épségben van: csak ugyan eljö ő reá is a' vénség – őszhajak fedik bé zavart fejét, de a' mellyek nem lengenek – nem hamvadnak el tiszteletesenn. El jó a' sírnak éjjele, bé zárja szemeit, és a' mi kevés gyönyörűsége lett völna <is> még annak látásától is meg fosztja azokat. Avagy tehát <Keresztyének!> a' gyönyörűségek is nem hijába valók nem a' lélek gyötrelmei völtak é ő reá nézve?

Meg értvén már ezekből Keresztyének! hogy az eddig elő számláltak közzül egygyikbe sem lehet bizni lássuk már *2° mi teszi hát az ember fő javát és bődögságát?*

Az ember fő javának esmertető béjjege ez hogy a' müképpen az Isten változhatatlan: úgy az ember az ő jótselekedete által meg nyeri azt, hogy midőn az éltető állatok meg olvadnak is és a' világ alkotmányja öszve dül gyözedelmesenn áll meg a' maga lelkének erejében és az Isteni kegyelemtől gyámolítatva, azoknak öszve roskadó hantjai felett. Ezenn fő jó már a' Vallás, és annak gyümölcsei a' jó tselekedetek. Az eddig elő számlált világi jók csak bizonyos időbe nyújtanak vigasztalást, és akkor hagynak el bennünket midőn a' segítségére leg nagyobb szükségünk van. De a' vallás, ez az égből alá szált vigasztaló és oltalmazó Angyal bődögs állapotunkba vélünk van, szerentsétlenségünkbe meg segít, Örömünket tetezi, bánatunkat enyhíti, egészségünket fűszerezi, betegségünket gyógyítja: egy szóval a vallás egy bennünk lakozó Istenség, mely nemcsak bődögs oráinkat kedvesebbekké, hanem a' keserűeket is édesekké változtatja.

A' vallás u: is az a' mely meg örzi a' gazdagnak szívét a' kevelységtől, és fősvénységtől, az erőstet a' vétkes magába bízakodástól, a' szegényt az el csüggedéstől, és kéttségbe eséstől. Tegyetek ti magatok itt bizonyoságot vallást szerető Keresztyének! hányszor merítettetek vigasztalást a' vallásból, midőn azt minden gazdaságtokban, méltóságtokban, és erőtökbenn fel nem találtátok. Hányszor csendesítette le életadó vigasztalással fel háborodott lekieméretetek az Isten kegyelmességébe, irgalmasságába való bizodalom. Szölgatok ti utolsó szükségre jutott szükölködők, ti az élet terhe alatt el alélt nyomorúltak kik mindentől el hagyattatván gyakran a' kéttségbe esés örvényéhez közeli-tettetek szölgatok mondom ha nem a' vallás völt é az, melly lágy írat kötött meg sebhedt szíveitekre ezenn szökkal vigasztalván: Jöjjetek én hozzám, kik meg fáradtatok és meg terheltettetek én meg könnyebbitek titeket.

Úgy van Keresztyének! a' Vallás és Virtus azok az állandó javai az életnek, a' mellyek még a' <síronn tul> halál

után is meg maradnak. A' gazdagságonn hatalma van a' szerentsének, a' rangonn <pedig> a' történeteknek a' vallás pedig és a' jó cselekedetek ezekenn is győzedelmeskednek. Mikor a' testnek sátora bomlani kezd, mikor megszűnik bennünk munkálkodni az életerő, és a' vér az erekbe meg fagy, mikor a' szemek <el lankadnak> bé esnek, az ajakak meg kékülnek, az ortzák el halványodnak, mikor a' koporsó ködei, sötét ejtzakába borítják a' lételt: akkor is a' Vallás az Istennek irgalmasságát előnkbe terjesztvénn a' halált édessé teszi minékünk. E' tanit meg bennünket hogy úgy nézzük a' világi életet mint el kezdetét az örökké valóságnak, és a' sirt mint olyan hajlékot mellynek ajtaja paraditsomra nyilik. Bóldog Ország! szeretetre méltó haza! meg elégedés és öröm lakik te benned, a' bánatok és nyomorúságok idegenek te benned! Gazdagság rang és pompa mint hijábavalóságok és Lélekk gyötrelmei ki vannak te belőlled vettetve. Egyedül a' vallás és jó cselekedetek az örök bóldogság fundamentomi élnek te benned!

Ezek igy levén Keresztyének! ne ragaszkodjunk felettébb a' világi múlandó jókhoz hanem a' vallás és Virtus által vezéreltetvénn keressük az odafel valokat. Igy ha az utolsó ellenséggel a' halállal szembe szállunk igy biztatjuk magunkat: Kitsoda vólna az egekbenn te náladnál több? Én tenáladnál egyébbenn nem gyönyörködöm e' földönn ha bár el fogyatkozik az én szivem és testem de az én szivemnek kő sziklája és az én erősségem te vagy egyedül óh Isten mind örökké Ámen. – Nov. 3^{án} 1834. A. J.

Hivatkozott művek

- ARANY János 1951. *Kisebb költemények*. S. a. rend. Voinovich Géza. Akadémiai, Budapest. (Arany János Összes Művei I.)
- ARANY János 1966. *Hivatali iratok*. 1. köt. *Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–65)*. S. a. rend. Dánielisz Endre – Törös László – Gergely Pál. Akadémiai, Budapest. (Arany János Összes Művei XIII.)
- ARANY János 1982. *Arany János levelezése (1852–1856)*. S. a. rend. Sáfrán Györgyi – Bisztray Gyula – Sándor István. Akadémiai, Budapest. (Arany János Összes Művei XVI.)
- ARANY János 2004. *Arany János levelezése (1857–1861)*. S. a. rend. Korompay H. János – Bódyné Márkus Rozália – Jankovits László. Universitas, Budapest. (Arany János Összes Művei XVII.)
- CSOKONAI VITÉZ Mihály 1990. *Szépprózai művek*. S. a. rend. Debreczeni Attila. Akadémiai, Budapest. (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei.)
- JERÉMIÁS Sámuel 1830. Az ember' boldogságának Feltételei. *Tudományos Gyűjtemény*, 14. évf. 10. sz. 3–43. o.
- KÖLCSEY Ferenc 2001. *Versek és versfordítások*. S. a. rend. Szabó G. Zoltán. Universitas, Budapest. (Kölcsey Ferenc Minden Munkái.)
- VÖRÖSMARTY Mihály 1962. *Kisebb költemények*. 3. köt. *1840–1855*. S. a. rend. Tóth Dezső. Akadémiai, Budapest. (Vörösmarty Mihály Összes Művei.)

Korompay H. János az ELTE magyar-francia szakán szerzett diplomát. 1991-ig a Francia Tanzákon tanított, azóta az MTA Irodalomtudományi Intézetének 19. századi osztályán dolgozik. Tudományos tanácsadóként Arany János összes művei kritikai kiadását irányítja. Horváth János hagyatékának gondozója.

„...buzdítom őket, de nem kényszeríték senkit...”

K. Sebestyén
Nóra

Arany János modern pedagógiája

A nagykőrösi gimnázium kiváló tanári karának kilenc esztendőn át (1851–1860) volt tagja Arany János. Jól ismerjük a mesteri disztichont,¹ amelyben a költő megörökítette tizenhárom ottani tanártársát (a tizenegyedik ő maga), akik közül hárman – később már hatan – a Magyar Tudományos Akadémia tudós tagjai voltak. A vers születésének idején (1856) még nem tanított ott Ács Zsigmond, aki tizennégy nyelven beszélt, s később érkezett Tomori Anasztáz is, akinek a Shakespeare-összkiadás köszönhető. Ebben a tudós baráti körben alkotott-dolgozott Arany is, s bár az elvesztett szabadságharc, Petőfi halála és a folyamatos osztrák ellenőrzés-kötözködés miatt keserű volt és nyugtalan, tanári munkájában szelíden szigorú, következetes, ötletes és mai szemmel nézve is modern és valódi élményt adó.

1858. február 24-én barátjának, Lévay József költőnek írt levelében² számolt be tanári munkájáról: az osztályokról, az anyagról, a feladatokról, pedagógiai módszereiről, melyeknek alapja a művészi élmény átélése, az alkotó fantázia mozgósítása és az erőszakmentesség volt: „Nem akarom bottal verni ki belőlük az *isteni lángot*” – írta, s ebben a hitvallásban ott a meggyőződés, hogy minden gyermekben lobog „isteni láng”, amelyet a pedagógusnak szeretettel, türelemmel kell táplálnia, hogy az még nagyobb erőre kapjon. Érdeemes megfigyelni, milyen gondosan illesztette Arany a tanítandó anyagot a gyerekek életkorához: „...a (6.) osztályban [...] a legújabb kort (1772) kezdjük. Ez könnyebb a gyerekeknek, mint a *zumtuchel*,³ vonzóbb is.” A levél a négy felső osztály mindegyikének anyagáról beszámol; Arany azt is megírta Lévaynak, hogy mivel sem megfelelő tankönyv, sem hivatalos tanmenet nem volt, maga építette fel a négy esztendő programját, s maga egészítette ki az általa gyengének ítélt („...de nincs jobb”) Lonkai-féle olvasókönyv megfelelő részeit.

Barabás Miklós: Arany János (1856)

¹ „Lengyel, Arany, Kiss, Nagy, Weisz, Pajzán, Mentovich, Ádám, / Warga, Szilágyi, Szabó, Szarka, Losonczy, Deák.”

² Írásomban szereplő minden további idézet forrása: ARANY 2004, 159–162. o.

³ Utalás a *Halotti beszéd* kezdetére: „Latiatuc feleym zumtuchel...”

„Az ötödikben verstant és iránytant gyakorolnak. Semmi §-ok, semmi szabály nem taníttatik. Veszem az olvasókönyvet: egyik órán verset, másikon prózát olvastatok.” A tanítványok visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy Arany János óráin nyugodt, barátságos légkörben dolgozott együtt tanár és diák; Arany a választás szabadságát is meghagyta a fiúknak, akik kéthetente szavaltak az osztály előtt olyan műveket, amelyeket megkedveltek, ám a verseket előtte el kellett mondaniuk tanáruknak. Gyakran hangosan skandálták a műveket, s természetesen „könyvnélkülöztek”, azaz kívülről is mondták a szöveget.

A hatodik osztályban három órája volt Aranynek: „...kettőt irodalomtörténetnek, egyet szavalás, felolvasás, munkavisszaadás stb.-nek szentelek.” Nagyobb diákok lévén, a hatodikosoknak már önállóan „kivonatot” (vázlatot) kellett készíteniük, s „mi a könyvben nincs, kiegészítem szóval”. Később Arany maga is írt tankönyvet, verstant. Ha pedig valamely régebbi költő volt a téma, bevitte megmutatni az eredeti kötetet is, hiszen – mint írta – „sokat tesz a fiúra az, ha látja formáját, kötését, czimlapját legalább”.

A hetedik osztály anyaga az ó-, közép- és újkori irodalom volt; ezeken az órákon a felolvasás vált a leghangsúlyosabbá „a zumtucheltől kezdve, a mohácsi vészig. Zrínyiből bőven olvastatok, fejtegetve mindig.” Nem maradt ki az órákból a „helyesség”, azaz a vers szerkezetének vizsgálata, s aztán „jó az ékesség”, vagyis a trópusok és figurák elemzése.

A nyolcadik osztályban már „a legujabb kort ismétlem. Másik órán széptani elemzés foly. Nem szoros systematicus rendet követek, de a *szép* főbb osztályozását – és a költészeti nemek megkülönböztetését kívánom.”

Fokozatosság és szabadság; az életkori sajátságok ismerete; lelkesítés és erőszakmentesség; a művészet átélésének lehetősége; érdekes szemléltetés és elméleti tudás, s mindezek egyensúlya teszi ma is érvényessé és értékessé a kétszáz esztendőes Arany János pedagógiai munkásságát.

Hivatkozott mű

ARANY János 2004. *Arany János levelezése (1857–1861)*. S. a. rend. Korompay H. János – Bódyné Márkus Rozália – Jankovits László. Universitas, Budapest. (Arany János Összes Művei XVII.)

K. Sebestyén Nóra az ELTE magyar–francia szakán végzett. PhD értekezését *Áprily Lajos és az impresszionizmus* címmel 2006-ban védte meg. A budapesti Deák Téri Evangélikus Gimnázium tanára és a Károli Gáspár Református Egyetem magyar irodalom tanszékének oktatója.

Hagyomány és újraírás

Érfalvy
Livia

Intertextuális kapcsolatok Lackfi János Újjászületés című ciklusában

LACKFI János gyűjteményes verseskötete, az *Élő hal* (2011) a József Attila-díjas költő 2004-től 2010-ig tartó alkotói korszakába nyújt betekintést.¹ A kilenc ciklusból álló kötet bőséges verstermésének műfaji és tematikus sokrétősége – a hétköznapi élettémákat feldolgozó prózaversek, a fogyasztói társadalom kritikáját adó mobil- és plázaetűdök, a könnyed hangvételi szanzonok, a balladák és szonettek, a költők halhatatlanságát hirdető sírversek vagy éppen a szakrális szférába kalauzoló himnuszok – az emberi létezés kettősségére, fizikai és metafizikai vetületére irányítják a befogadó figyelmét. Az első öt ciklus – amely túlnyomórészt prózaversekből áll – a lírai alanyt meghatározó életjeleneteket, a háztartás apró-cseprő gondjait, családi történéseket, a közös élet emlékképeit vagy éppen az életet meghatározó és befolyásoló használati tárgyakat verseli meg hol (ön)ironikus vagy patetikus hangon megénekelve, hol tárgyszerűen elbeszélve.

A prózaversek után üdítően hatnak az *Újjászületés* ciklus nyelv által vezérelt átiratai, ahol a versek lírai alanya a nyelv zenéjére és ritmusára ráhagyatkozva bravúrosan helyezkedik bele a költőelődök verselési technikáiba, újjászülve a magyar költészet emblematikus költeményeit.

A variációk anyanyelvre századok hangján című versfüzér tizenkét darabja (122–140. o.) többek között olyan – a magyar irodalom tantárgy törzsanyagához tartozó klasszikusokat – ír újra, mint az *Ómagyar Mária-síralom*, Balassi Bálint *Adj már csendességet* című verse, Berzsenyi *A közelítő tél* című költeménye, Petőfi *Szeptember végén* című alkotása, Kölcsey *Vanitatum vanitasa* vagy épp Babits *Esti kérdése*, de az *Újjászületés* cikluson belül plázaetűd formájában találkozhatunk Balassi *Katonaéneke*nek és „balladaként” Kosztolányi *Boldog, szomorú dal* című versszövegének átiratával is.

Az intertextuális játéknak a nyelv nemcsak formai, hanem tematikus alapja is, mottója a *Csend és csengő* című Weöres-átirat első sora lehetne: „Nyelvemen olvad a nyelv most...” (136. o.) A nyelvvel folytatott intertextuális játék alapja azonban nem elsősorban a tematikus megfelelés, hanem a szövegek közötti párbeszédet irányító versretorika, valamint a versritmus, ami végső soron *Nyelvi kérdésként* artikulálódik a nyelvi öneszmélet pillanatára fókuszálva:

„eléd tolong ma mind a nyelvi emlék,
miről hitted, nyeglén elnyelte nemlét,
s az a pillanat jut rögvest eszedbe,
mikor gyermekként eszméltél a nyelvre...” (133. o.)

Az *Esti kérdés* versretorikáját híven követő szerkesztésmód a parafrázis alapját képező vers emlékképeit *nyelvi emlékként* ragadja meg, rámutatva a költői tevékenység eredendő létmódjára.

¹ A versekből vett idézetekre a továbbiakban a szövegrészlet után zárójelben megadott oldalszám formájában hivatkozom. Az oldalszámok a fenti kötetre utalnak.

A magyar nyelv kezdeteit *Nyelv híján való siralom*ként, Balassi költészetét pedig a csendesség elhagyásaként aposztrofáló *Újjászületés*-ciklus a nyelvben való létezés sarokpontjait is kijelöli.

Az első vers, amely az Ómagyar Mária-siralom átírata, a planctus műfaji hagyományát a visszájára fordítja: a halott fiát sirató anya helyett a születőben lévő nyelv és a nyelv által életre kelő szubjektum áll a középpontban. „Volék nyelvem tudotlon, / szótalán, születlen, / méh-mélyi tengerben” – olvassuk az első versszakban (122. o.). A „számon szó fogatlan” állapotából a nyelve hegyén szöszedetet ízlelő lírai alany a kongó ürességtől a hanggal való vemhesség stádiumán át jut el a szó kimondásáig:

„Kongatlan ürességem,
minden hanggal vemhességem
bennem kóborol, belőlem kiborúl.

Gyöngy, göröngy, lehelet,
zúzmara, zegernye,
sifonér, kerevet
jersze nyelvemre!” (123. o.)

A kiinduló versszöveg szakrális hangvételének első hallásra talán ironikussá történő átfordítása azonban a látszólag össze nem illő szavak halmozásán és az ismétléses hangalakzatok, mindenekelőtt az alliteráció uralkodó versalakzattá avatásán keresztül épp arra világít rá, ami a költészet lényegi kérdését érinti, nevezetesen arra, *hogyan képes a hangalak, a vershangzás irányítani a versszöveg megképződését.*

Balassi Bálint *Adj már csendességet!* című versének átírata, a *Hagyj el csendességet!* cím központi szavának reinterpretációjával a lelki elcsendesedés vágyát a nyelvnélküliség állapotának elhagyásaként és a beszéd felelősségének átérzésére adott parancsként értelmezi újra:

„Hagyj el csendességet, zümmögtes beszédet,
míg lélegzel!
Elmédben bújdosó nemes tengeri só,
szó éled fel!” (125. o.)

A költői szó azonban a harmadik versszak tanúsága szerint munkával születik:

„Nem kicsiny munkával szavadat, mely rád vall,
csiszolgassad,
Lélek-tó tajtékját, habkövét megmintázd,
villan, mint nap.” (125. o.)

Az élményköltészetben való felülemelkedés a szavakkal vívott harc árán valósul meg. A költői szó létformáló hatása csak így juthat érvényre – „Némely szó leperdül testedről, lelkedről, / páncélról víz, / Másik szó csontig hat, ezerszer megrikat / szüntelen űz” –, ami a szó művészetét hivatásként űző költők felelősségére is rávilágít:

„Éljünk hát beszéddel, mely jobbra vezérel,
ne hagyjuk el,
de nem tékozolva, mert ütven az óra
némulni kell.” (126. o.)

A mindent tisztára marató „szó-sav” feladata, a szólás tétje tehát a „szó-dallamokra” való „szétesés”, vagyis a végső dolgokkal való költői szembenézés, ami az *Adjon* című – Nagy László költészetét megidéző – vers záró fohászában így ölt testet: „Adja, hogy végső/ Esésem / Szó nélkül is majd / Megértsem!” (137. o.)

A költői szó felelősségének egyik aspektusa az anyanyelvhez fűződő elementáris viszony megóvása. Az *Óda, a magyar nyelvhez* című Faludy-parafrázis megrendítő vallomása – „Élsz, halsz, magyar nyelv, bennünk és körülöttünk” (140. o.) – a(z) (anya)nyelvben való létezés csodájára és felelősségére eszméltet, hasonlóan a kortárs nyelvhasználat sajátosságait karikírozó – Balassi és Kosztolányi modorában megírt – plázaetüdökhöz.

Lackfi János *Örök ősze a Szeptember végén* egzisztenciális kérdésfeltevését is *nyelvi kérdésként* veti fel, a *költészet lényegére, a szó hatalmára* irányítva a befogadó figyelmét. A két vers összehasonlító elemzése meghaladná e tanulmány kereteit, ezért csupán egy rövid mikroelemzésre vállalkozom, egy olyan szövegközeli olvasat megalkotására, ami az *Örök ősze* felől közelít Petőfi emblematikus verséhez.

Petőfi elégiájának témája – noha Koltón, a mézeshetek alatt írta – az emberi élet és a boldogság mulandóságának átélése, felismerése. A költemény közvetlen tájszemléletből bomlik ki: „Még nyílnak a völgyben a kerti virágok, / Még zöldel a nyárfa az ablak előtt.”² A vers első két sora tehát egy szeptember végi tájképet rajzol elénk nyíló virágokkal és zöldellő nyárfával. Amint arra a vers szerb fordításai kapcsán FARAGÓ Kornélia is rámutatott, nyilván nem véletlen, hogy *nyárfa* és nem más fajfajta szerepel a szövegben (2008, 29. o.). A versben megjelenő szeptember végi táj ugyanis völgyben nyíló virágaival és a szavak szintjén is megjelenő *nyár* szóval még a viruló természet képét idézi. A kétszer ismétlődő *még* időhatározó azonban szinte észrevétlenül készíti elő a következő két sor perspektívaváltását: a szemlélődő lírai alany figyelme a hófödte csúcokra téved. „De látod amottan a téli világot? / Már hó takará el a bérci tetőt.” A havas hegytető látványa szinte átmenet nélkül sejteti a tél közeledtét, éles kontrasztot kifejezve nyár és tél, élet és élettelenység képzeke között. A szöveg egy állóképszerű térbeli látvánnyal, a környező táj leírásával fejez ki időbeliséget, megsejtetve a feltartóztathatatlanul múlt időt. Az *itt még – ott már* ellentétpár két pontja között feszülő táj úgy mutatja be a természet őszi átlényegülését, hogy közben alig egy mondat kimondásához (a kedves vagy önmaga megszólításához) elegendő idő telik el.

A megragadott látvány az idő múlásának felismerésével – ősi toposzként – saját mulandóságával szembesíti a versben megszólaló lírai alanyt:

„Még ifju szívemben a lángsugarú nyár
S még benne virít az egész kikelet,
De íme sötét hajam őszbe vegyül már,
A tél dere már megüté fejemet.”

Az évszakok megjelenése az emberi élet egyes szakaszainak metaforájaként szinte már közhelyszerű eleme az elmúlásverseknek, ezért érdemes megnéznünk, hogyan újítja meg Petőfi versének e négy sora a sablonossá vált képeket.

² *Petőfi Sándor összes költeményei* 1974, 741–742. o.

A második egység első – grammatikailag hiányosnak tűnő mondata („Még ifju szívemben a lángsugarú nyár”) – értelmezésre készíti a befogadót, hiszen nem eldönthető, hogy az *ifjú* a szív vagy a nyár jelzője. A mondat jelentheti azt is, hogy fiatal szívemben ott van a lángsugarú nyár, de ha a következő sort is figyelembe vesszük („S még benne virít az egész kikelet”), akkor sokkal inkább jelenti azt, hogy ifjú, vagyis fiatal még a nyár a szívemben, következésképp a kikeletből a nyárba való átlépés pillanatával épp azt az életszakaszt villantja fel a vers képi világa, amikor a fiatalból felnőtt lesz. Épp ezért az őszbe vegyülő sötét haj, majd a következő sorban megjelenő deresedő halánték képe épp olyan drasztikus átlényegülésként értelmezhető az emberi élet egészét tekintve, mint a vers első négy sorában a nyár végi táj metamorfózisa.³ Közelebbről megnézve az első versszak utolsó két sorát, azon is megdöbbenünk, hogyan csempészi bele a költő a versbe az évszakok elnevezését a metaforikussá váló hajszíneken keresztül. A sötét haj őszbe vegyülése – a két szó azonos hangalakján keresztül – az emberi élet őszét idézi, vagyis a hajszín elnevezéséről asszociálunk a korábbi sorokban és a címben megidézett évszakra. A „tél dere megüté fejemet” kifejezésben a mechanizmus fordított: a kifejezés első felét olvasva a korábbi hófödte bérceken keresztül először az évszakra gondolunk. A „megüté fejemet” kifejezéssel észrevétlenül viszi át a verssor a tél képét az ősz haj színönimájaként felfogható deres hajszínre, megújítva ezzel az elkoptatott metaforát az emberi élet őszére és telére vonatkozóan.

Az első versszak gazdag képi világát egyetlen sorba sűríti bele a következő versszak talán legtöbbet idézett sora: „Elhull a virág, eliramlik az élet...” A természeti jelenségek mulandósága, elenyészése időbeli létezésével és ezáltal mulandóságának tudatával, saját halandóságával szembeállítja a lírai alanyt és a befogadót egyaránt. A verssor azonban nem azzal hat, amit mond, hanem azzal, ahogyan mondja. A párhuzamos szerkesztés, a hangszimbolika – vagyis az *l* hangok lágysága és az *r* hangok pergése –, de mindenekelőtt a versritmus az, ami az élet eliramlását belevési elménkbe. Az anapestuszi sor lüktetése ugyanis épp ott gyorsul fel, ahol a verssor az élet eliramlását tematizálja:

– – | U U – | U U – | U U – | U
Elhull a virág, eliramlik az élet.

Az elmúlás közvetlen látványa tehát személyes élménnyé mélyül, és ez ébreszti fel a halál gondolatát. Vagyis a vers kezdete azt az egzisztenciális határhelyzetet ragadja meg, amikor a szubjektum saját halandóságával szembeáll.

Lackfi János verse a mulandóság kérdését nyelvi, költészetelméleti problémaként artikulálja. *Képes-e a szó művésze felülemelkedni az elmúláson? Képes-e a nyelv megragadni és örökkévalóvá tenni a mulandó látványt?*

A közvetlen tájsejtelmet élményét csupán egyetlen sor erejéig megtartva az *Örök ősz* című versszöveg az évszakmetaforát a versírásra vonatkoztatja:

„Még nyersen a kertben az őszi valóság,
Már hersen a versem az esti szobán.

³ T. Szabó Levente érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmet ezzel kapcsolatban: „Az évszakok egyetlen strofán keresztül történő hirtelen képi váltakozása s ennek az emberi élettörténettel való összehangolása (amely épp a megoldás hagyományteremtő jellege folytán mára már közhelyesnek is tűnhet), az éles kontrasztív képek egyetlen nagy tablóba rendeződése a vers keletkezésének idejében szenzációt gerjesztő fényképmutatványoknak egy új típusához látszanak igazítani a vers első strofájának képi szerkezetét. 1847 egyik legnagyobb tömegélménye Budán ugyanis Mermann fényképeszeti produkciói.” T. SZABÓ 2008, 50. o.

Ám tél jön, iratlan a csend, ez a hósáv,
Dér-szegte papír, havazásnyi hiány.” (130. o.)

A kerti őszi valóság versbe foglalásának nehézségét és problematikusságát a fehéren maradt papírlappal, a hósáv-metáforával érzékelteti a szöveg, átértelmezve Petőfi versének metáforasorát. A *még-már* időhatározókat megtartva ellentétes perspektívaváltást hoz létre az utódszöveg: míg Petőfinél a *még* időhatározó a közeli bemutatását vezette be, a *már* pedig a távoli hófödte bércékét, addig Lackfi versében épp fordítva, a kertből lépünk a szoba zárt terébe. Ráadásul este van, ami elfedi a kinti világot, lehetetlenné teszi annak közvetlen szemlélését. A kérdés tehát nem az, mit lát a lírai alany, hanem az, hogyan transzformálható szöveggé a látvány:

„Kihűlve ma perzsel a nyár heve: láva!
Izzik a mézragacs, vérzik a som,
De hűl a papíron aszú mazsolává,
Épül a fejben a nyelvi idom.”

Az emlékképek szublimálásakor a nyelv segítségével betű keletkezik a papíron. Talán nem véletlen, hogy az ihlet-hiányt, a verssorból hiányzó szavakat a téli táj metáforáival (*hósáv, dér-szegte papír, havazásnyi hiány*) érzékelteti a vers, míg a szöveg alakulásának folyamatát, a nyelvi idom épülését az ős képeivel (*vérzik a som, hűl aszú mazsolává*), hiszen a cím ismeretében a cél az ős megörökítése, örök összé, vagyis versszöveggé tétele. A nyelvi idom épülése e versben elválaszthatatlan az anapesztuszi sorok lüktetésétől, az átírat alapja tehát nem pusztán az ős témája és a mulandóság képzete, hanem mindenekelőtt a nyelvi idom épülését lehetővé tevő versritmus.

A Petőfi-vers legemblematisabb sorának integrálását jó érzékkel meg sem kísérli Lackfi, inkább autopoé-tikus gesztusként jelzi, hogy tudatában van e sor újírása lehetetlenségének: „Elhalt, ami él, lebutította a múltak”. A versszöveg kontextusában a versben élő valóság kiindulópontja valóban elhalt, és a lebutított múlt a versszövegben megjelenő látvány, élmény „eredetijének” versbeli megjelenítését is jelentheti, az intertextus figyelembevételével azonban talán nem tűnik túl önkényes értelmezői gesztusnak, ha a verssort a kiinduló szöveghagyománnyal való szembenézés önironikus kiszólásaként értelmezzük.

A mulandósággal kapcsolatos problémakör az *Örök ős* című versben nem az egyént, hanem a szó hatalmát érinti:

„Mondd, győzhet-e végleg a szó a halálon?
Kétlem, Uram, hisz igénk sem örök,
De a fátylat, a pókhálót ha lerántom,
A könyvben a lét tüze feldübörög.”

A Petőfi-vers egyik legproblematisabb szimbóluma, az özvegyi fátyol itt a könyvet bevonó pókháló metáforájaként jelenik meg, aminek eltávolítása a könyv sorainak olvasását teszi lehetővé. A négy soros betétszöveg dőlt betűvel szedve Weöres Sándort is megidézte az ős ironikus leírását adja:

„Mint gyíknak a torka, ha lüktet a zöldje,
Úgy szűrik a fényt zizegő jegenyék,

És izzad aranypikkelyt a szömörce,
S a földre leontja a tölgy köpenyét.”

A vers e ponton a szöveg létrehozásával birkózó lírai alanyt könyvolvasás közben látatja, így eldönthetetlen marad, hogy a következő sor – „És él ez az ősz a szavakba ragadtan” – a kiinduló vershelyzetre („Még nyersen a kertben az őszi valóság”) és annak versbe foglalására, a polcra levett könyvben olvasott őszleírásra (dölt betűs betétszöveg), vagy épp az örökölt szöveghagyományra, vagyis Petőfi Sándor *Szeptember végén* című versére vonatkozik. Ez utóbbi értelmezési lehetőséget erősíti a vers zárzata („örök őszet örökölsz”), ami visszaul a vers címére és alcímére: *Örök ősz (Petőfi Sándor)*. A betétszöveg sorainak anapestuszi lüktetése azonban ismételen arra hívja fel a figyelmet, hogy Petőfi versének ritmusa olyan markánsan irányítja a befogadást, ahogy a ritmus hatására „épül a fejben a nyelvi idom”, vagyis ahogy *a verszene meghatározza a költői szöveg keletkezését*. Jó példa erre a *Kortárs remix* című allúziókkal átszőtt versfüzér is, amelyben „Bóbita körbetáncolja a mai magyar költészetet”, többek közt Kemény Istvánt, Oravecz Imrét, Szabó T. Annát, Térey Jánost, Tóth Krisztinát és Vörös Istvánt (189–205. o.).

Az *Újjászületés*-ciklus darabjai tehát a vershangzás és a versretorika szövegképző szerepén keresztül érdekes példái a hagyománnyal történő szembenezésnek, amelynek középpontjában nem a költészettörténeti hagyománnyal való drasztikus szembefordulás, hanem sokkal inkább a költészettörténeti tradíció újírása áll.

Felhasznált irodalom

- FARAGÓ Kornélia 2008. A szem tapasztalata és a látás üreshorizontja. Petőfi Sándor: *Szeptember végén – 160 –. A Koltón, 2007. szeptember 28–30-án rendezett konferencia előadásainak szerkesztett és bővített anyaga*. Szerk. Fűzfa Balázs. Savaria University Press, Szombathely. 29–35. o.
- LACKFI János 2011. *Élő hal. Versek 2004–2010*. Helikon, Budapest.
- Petőfi Sándor összes költeményei*. Szépirodalmi, Budapest, 1974.
- T. SZABÓ Levente 2008. Az intimitás poétikája és környezetei a *Szeptember végénben*. In: *Szeptember végén – 160 –. A Koltón, 2007. szeptember 28–30-án rendezett konferencia előadásainak szerkesztett és bővített anyaga*. Szerk. Fűzfa Balázs. Savaria University Press, Szombathely. 36–58. o.

Érfalvy Livia magyar–német szakos bölcsész tanár, irodalomtörténész. Tanulmányait a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen végezte, 2009-ben doktorált. Kutatási területe a 20. századi és a kortárs magyar irodalom. 2009 óta a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium tanára, jelenleg igazgatóhelyettese. Ötletgazdája és életre hívója az evangélikus iskolák tanárai számára szervezett kutató tanári konferenciasorozatnak. Tanári munkája mellett végzett tudományos munkájáért 2011-ben a Magyar Tudományos Akadémia Pedagógus Kutatói Pályadíjjal tüntette ki. (Honlapja: www.erfalvy.hu.)

A wartburgi vár titka

Lackfi
János

Epizód Luther Márton életéből – animációs forgatókönyv

(Madarak röpdösnek a levegőben, odalenn feltűnik, térképpé áll össze a föld, süllyedünk lefelé, a madarak össze-vissza cikáznak, ráközelítünk Luther wartburgi lakótornyára, melynek lépcsőit felvonták. Majd a falakon belül találjuk magunkat, Luther hosszú hajjal, megnövekedett bajusszal (mint Cranach Junker Jörg című képén) alszik, álmának madarai röpdösnek körötte. A sarokban egyszerre ott terem a Csuklyás, akinek arcát végig nem látjuk.)

CSUKLYÁS

György lovagot keresem, jelen van-e vajon?

LUTHER

(Felriad, a padlón heverő kardjához kap.)

Ki keresi?

CSUKLYÁS

Akire nem számított.

LUTHER

Hogy jöttél be ide, derék uraság? A kettős lépcsőt éjszakára felvonják, s akkor még a madár is csak pecsétetes paszussal röppenhet ablakomra!

CSUKLYÁS

Meredekebb falakat is megmáztam már, hogy pár szívet keresztülszúrjak...

LUTHER

Ne közelíts, ha kedves az életed! *(Felvinné kardját, de az idegen odébb üti a padlón. Luther elhasal, ruhája kebléből egy héber és egy latin Biblia pottyán ki.)*

CSUKLYÁS

Hopp, micsoda titkos fegyverek, most aztán védtelen maradtál, lovag úr. *(A penge hegyét Luther torkához illeszti.)*
No, kelj fel szépen, igazán méltatlan, hogy egy ilyen tekintélyes uraság padlón kússzon előttem.

LUTHER

Mit akarsz? Nincsen semmi pénzem!

CSUKLYÁS

Ami nekem kell, nálad van, a pénz most nem érdekes.

LUTHER

Rossz helyen jársz, jóember. Itt aztán semmi sincsen, még a nap is épp csak beszűrődik az ablakon. *(Az ökörszemablakokat látjuk, melyeket hártya borít, csak a táj homályos körvonalai tetszenek át rajta.)*

CSUKLYÁS

Mostoha sorsod van, többet érdemelsz. Innen aligha látni messzire!

LUTHER

Hoz nekem benső lámpást az Úr!

CSUKLYÁS

Jihhahaha, majd éppen ilyen odúba jön lakni az a magasságos teremő Úristen?

LUTHER

Ha egy betlehemi istállóban meg tudott szállni, csak megfér itt is. Ott van ő a szív mélyén, amely igazán keresi.

CSUKLYÁS

Keresd, lovag úr, ameddig jól esik. Abból baj nem lehet... Hacsak át nem dőföm itt a szívedet *(Hirtelen mozdulatot tesz a karddal.)*, és akkor bizony átdőföm az Istent is.

LUTHER

Ki a csuda küldött ide? A császár? A pápa?

CSUKLYÁS

Túl sokat hiszel magadról. Nemigen törődnek azok már veled. Én meg különben is a magam ura vagyok, jövök-megyek, ahogy nekem tetszik.

LUTHER

Mit akarsz éppen tőlem?

CSUKLYÁS

(Közel tartja a mécsest Luther arcához.) Nocsak, hol az a tonzúra? Egészen kinőtt már a hajad, no meg a kackiás bajszod is... Nem vagy már csigakéjú barát... Csúf is lenne az egy lovagnak, igaz, György uram? Akarom mondani, Márton testvér...

LUTHER

Nem tudom, miről beszélsz.

CSUKLYÁS

Híreket hoztam Wormsból. Hű, az aztán a felbolydult méhkas. Mit fizetsz érte?

LUTHER

Nincs pénzem, mondtam már.

CSUKLYÁS

Azért még megegyezhetünk.

LUTHER

Álmos vagyok, dolgoztam álltó nap.

CSUKLYÁS

Azt beszélnek, a császár megszabadult tőled, egyesek látták átszúrt testedet egy bányaüreg mélyén.

LUTHER

Ha meghaltam, akkor minek jöttél hozzám?

CSUKLYÁS

Megint mások erősködnék, hogy hajóra szálltál a rejtélyes Újvilág felé, és maga a pápa tömte meg aranyakkal a tarisznyádat, csak hogy békét hagyj neki.

LUTHER

Akkor miért nem szálltál hajóra te is?

CSUKLYÁS

A császár neheztel Rómára, mert Leó pápa egy követ fúj ellenségeivel, a franciákkal. Közben persze őt is hitegeti. A kémek jelentik, hogy Leó pápa „Károly gyerekek, buta fiúnak” nevezi, és nevet rajta csak. „Az a császárkölök azt se tudja, merre van jobbra, merre balra, még az illemhelyre vezető utat is tőlem kérdezteti alázatos levélben. Én pedig felelek neki atyai jószágomban, és áldásomat adom minden útjára, különben moccanni se tudna.” Így aztán Károly megmérgeződött, és megmutatta, milyen erőskezű uraság. Rajtad kezdte, Márton testvér, kiadta ellened a parancsot.

LUTHER

De hisz azt az egész birodalmi gyűlésnek meg kell vitatnia, úgy törvényes!

CSUKLYÁS

Törvény, törvény... Még mindig az egyetemen hiszed magad? Egy dühös császári szó erősebb száz törvénynél. A gyűlésben felolvasták a császári rendeletet, az uraságok nem sokat morogtak, jóvá kellett hagyniuk. Wormsból amúgy is a legtöbben hazaszállingóztak, nagy a zsúfoltság, a drágaság, valami kórság is felütötte fejét a nép közt, hullottak, mint a legyek. Némely dúsgazdagoknak meg méreg keveredett az ételébe, kincsük, marhájuk hirtelen mind a császárra szállt. Érdekel a passzus, amit kiadtak ellened? *(Pecses papírköteget húz elő ruhája alól.)*

LUTHER

(mohón) Hát persze!

CSUKLYÁS

No, úgy látszik, mégse lovag vagy te. Azok aligha csüggenek így a betűn.

LUTHER

(Kitépi Csuklyás kezéből a papírt, olvas, röpdösnek a mondatok, mint madarak. A Csuklyás a válla fölül bele-belekárog.)
Luther átkozott tanítása bűzös pocsolóvá gyülemlett össze...

CSUKLYÁS

Önkényes és szabados életet prédikál...

LUTHER

A törvényeket lábbal tiporja, állatias viselkedésre bátorít...

CSUKLYÁS

A házasság megbonthatatlan kötelékét gyalázatosan bemocskolja...

LUTHER

Zendülést, meghasonlást, háborút, öldöklést, rablást és gyújtogatást szít...

CSUKLYÁS

Jó népünket arra buzdítja, hogy kezét szent papjai vérében mossa meg...

LUTHER

Fel ségsértésért járó büntetés terhe mellett megtiltatik, hogy a szentegyház kebeléből kiátkozott, nevezett Luthernek szállást, eledelt, italt nyújtson, őt bármi egyéb módon támogassa...

CSUKLYÁS

Ki ezen gonosztevő kézre kerítésében segédkezik, üdvös tettet hajt végre, bőkezű jutalomban részesül...

LUTHER

Nevezett elfajzott prédikátor követői pedig a törvény erejénél fogva ingó és ingatlan javaik elkobzásával, hűbérek, kegyek és szabadságjogok megvonásával büntettedsenek...

CSUKLYÁS

Mit szólna ehhez vajon Wartburg kapitánya, Hans von Berlepsch?

LUTHER

Miért nem hozzá mentél üzletelni?

CSUKLYÁS

Mert veled van dolgom, Luther Márton testvér.

LUTHER

Eridj a pokolba! *(Földhöz vágja a rendeletet.)*

CSUKLYÁS

Odakünn zajlik az élet. Mindennemű falragasz, fametszet, ábrázolat, verszet költése, írása, nyomtatása, festése, sokszorozása, árusítása, titkos vagy nyílt áruba bocsátása, megvétele, birtoklása szigorú püspöki ellenőrzés és tilalom alá vették.

LUTHER

És mi a foganatja az efféléknek?

CSUKLYÁS

A nagy semmi... A császár a Németalföldön vitézkedik, ágyban és csatatéren egyaránt. Füttyül Németországra... A nyomdák meg tömegével ontják a kiáltványokat, brosúrákat, balladákat, szatírákat, a mocskos és szende iramokat. *(Mintha egy marék falevelet vágna Lutherhez, azok pedig szállingóznak a levegőben, majd szárnyra kapnak.)*

LUTHER

Lerázni Róma igáját... Elég a hájas, sörfőző papokból... Vessünk véget a harácsolásnak... Közel a világvége, imádkozzatok... Vér folyik majd a folyókban... Csupa bolondság!

CSUKLYÁS

Tudod, még mit hírelnek az álnok nyelvek? Hogy maga az ördög az apád... Nemesúr képében körbelegyeskedte anyádat, s te voltaképpen fattyú vagy...

LUTHER

Megállj, te utolsó, csak lenne kardom!

CSUKLYÁS

(Odadobja neki a kardját.) No, nesze, ha ekkora vitéz vagy, sárkányölő Márton György lovag!

(Ettől fogva párbajoznak végig.)

LUTHER

Lássuk, ki a legény a gáton!

CSUKLYÁS

Nem te mondtad, hogy minden harc hiábavaló, és hogy az ágyúk is a Sátán gépei?

LUTHER

Ha anyám becsületébe gázolnak, nem ismerek irgalmat... Bárki vagy is, lovag, megtépázom az irhádát...

(Kardoznak tovább.)

CSUKLYÁS

Én ki vagyok? Hát te ki vagy, Luther testvér?

LUTHER

Szorgalmas ember. A szent Bibliát írom át ékes német nyelvre.

CSUKLYÁS

Hahaha, talán külön Istene létezik a németeknek?

LUTHER

Egy az Isten, ne tréfálkozz!

CSUKLYÁS

Aha, akkor lusta vagy, nem tudsz elég jól latinul s görögül...

LUTHER

Dicsekvésnek ne tűnjön, mestere vagyok e két nyelvnek... Nem én mondom, hanem az okleveleim!

CSUKLYÁS

Akkor meg mi az ördögöt vesződöl evvel a babramunkával?

LUTHER

Mások javára, nem magamnak!

CSUKLYÁS

Talán mindenkinél okosabb vagy?

(Kardoznak tovább.)

LUTHER

Nem, dehogy, de van annyi sütnivalóm, amennyi ehhez kell. A Szentlélek pedig megsegél!

CSUKLYÁS

Hihi, Szentlélek... Szerintem te rég otthagytad a Szentlelket a pápistáknak, az Atyával és a Fiúval együtt.

LUTHER

Az ördög vigyen el, te kötözködő fajankó!

CSUKLYÁS

Az ördög engem bajosan vihet el...

LUTHER

Mit nehezítet a dolgomat? Eredj utadra!

(Kardoznak tovább.)

CSUKLYÁS

Luther testvér, nem félsz egy kicsit?

LUTHER

Az ördögtől sem!

CSUKLYÁS

Hát a szentelvtíztől? A pápától, akivel szembeszállsz? A szenthagyománytól? Ezeröttszáz év jámbor egyházfiától?

LUTHER

Sem Isten, sem pápa nem vagyok, csak nyomorult ember, aki szeretni próbálom az Urat!

CSUKLYÁS

De ha a törvénnyel szembeszegülsz, kárhozat fia leszel!

LUTHER

Az az Isten, akit én ismerek, nem halált hirdet, hanem életet... Nesze neked!

(Nagy erővel nekitámad, kiüti kezéből a kardot, a Csuklyás azonban felkap egy zsák mogyorót, nekilódítja, Luther kardja felhasítja a szövetet, a mogyorók pedig, mint a lövedékek, pattognak a szobában, fel a plafonig, egy sarokba üldözve Luthert, aki alig győzi védeni magát.)

CSUKLYÁS

Nem sokáig húzod itt, rejtekedben, nem bírod a bezártságot! Izgága fickó vagy, nem férsz a bőrödbe, lenn kószálsz napra nap. Láttalak a wittenbergi piacon...

LUTHER

Tartom magam az utasításokhoz, játszom a nemesembert. Ahogy tanítottak. Simogatom a szakállam, a kardmarkolaton tartom a kezem, és aki megtaszít, azzal fenyegetem, hogy miszlikre szabdalom. Még egy-két cseléd lány pofiját is megcsipdestem... A látszat kedvéért. Így mondták, így teszem. Vigyázok magamra.

CSUKLYÁS

Áhá, de ha könyvet látsz, nem bírsz magadba, kapsz utána rögtön. Láttál te már nemesembert olvasni? Ne nevetess!

LUTHER

Még vadászni is elmentem, hogy úrnak tettessem magam.

CSUKLYÁS

Az ám, csakhogya a köpenyed alá rejtetted az űzött nyulat. Micsoda vérszomjas egy vadász! De a kutyák eszén nem jártál túl, széttépték a kis védencedet!

LUTHER

(Elréved, egészen leereszti kardját.) A magam példáját láttam benne, amint vérszomjas dominikánusok uszulnak a nyomomon.

CSUKLYÁS

Be is fűtenek neked, amint tehetik, fűszeres pecsenye lesz belőled, mint abból a nyúlból.

(Felkapja a kardját, rátámad Lutherre. Kardoznak tovább.)

LUTHER

Csak megoltalmaz az Úristen, aki minden hajunk szálát számon tartja.

CSUKLYÁS

Ez a vigasza minden halálra szánt nyomorultnak. Aztán csak felkötik őket, olyan szépen fityegnek a szélben, mintha az öreg Halál fülönfüggői lennének.

LUTHER

Ha függni kell, hát függni kell. Bátor az én szívem.

CSUKLYÁS

Azért csak elszőknél a csehek országába...

(Kardoznak tovább.)

LUTHER

Nem megyek én oda, ők már nem a mennyei jót keresik, hanem a maguk javát. Túl nagy hatalmat kaptak a lázongók, újabb fejedelem lesz belőlük is.

CSUKLYÁS

És te nem akarnál fejedelmi trónon ülni? Összekürtölöd a rajongóidat, kardot adsz a kezükbe, aztán aló mars, tiéd lesz fél Németföld!

LUTHER

Ki kardot ragad, kard által vész.

CSUKLYÁS

Nem ragadtál magad is kardot ellenem?

LUTHER

Anyám becsületére törtél, őt védelmeztem.

CSUKLYÁS

Nagy harcos vagy, szavakkal hadakozol. Pedig a szó elszáll... Alighogy kibukik a szájadon, már semmivé foszlott. A papír pedig... *(A gyertyalángba tart egy teleírt árkuat, az fellobban. Luther odacsap kardjával, a papír lehull és kialszik. Az idegen lovag hirtelen odébb röppen, a gerendán üldögél már.)*

LUTHER

Mit tudsz te a betűről! A lélek mélyéről úgy törnek elő, mint a kút vize. A szó csu-

pa tűz, fény és élet! Az Úr igéjét, az Újtestámentumot fordítom.

CSUKLYÁS

Ki fogja majd azt olvasni? A parasztok? Mind írástudatlan. A nemesek? Azok csak mulatoznak. A klerikusok? Azok ügyis tudnak latinul. Ennyi erővel borsót is dobálhatnak át a kulcslukon. Az sem kisebb művészet. És nem is haszontalanabb.

LUTHER

Az Ige mindenkié! És hirdetni fogják, utcákon, tereken, mindenütt, még a tetőkön is!

CSUKLYÁS

Hiszen kisebb gondjuk is nagyobb, dézsma, úrbér, adó, jégverés, csaló kalmárok, rablók. Ki figyel a te Urad szavára ilyen hangzavarban?

LUTHER

Ha úgy hangzik fel, mint a gyerek szava, az anya szava, a piacra járó közemberek beszéde, akkor mind felkapják a fejüket, és megértik. Egyik ember tanítja majd a másikat. Aki nem érti a betűt, annak felolvassák. Meglátod, komám, terjed a szó szájról szájra, mert a szomjazó lelkek epednek a forrásvízért!

(A Biblia kinyílik és felemelkedik, madárként csapdos a szárnyával, sorok, betűk, igék csapnak fel belőle, mint madarak. Szana-

szét szállnak a vidéken, piacokon, templomokban, műhelyekben, kocsmákban, vándorprédikátorok száján. Visszhangozva ismétli ezeket sok-sok hangon a nép.)

A BIBLIA HANGJA

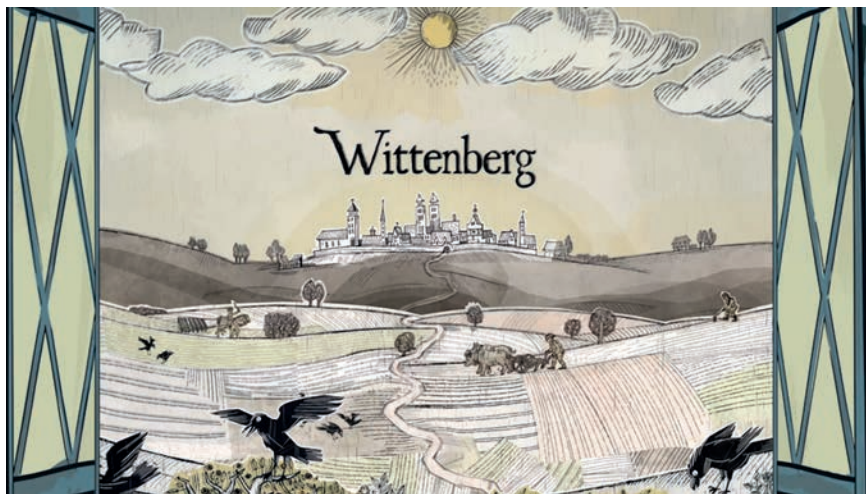
(visszhangozva)

Ha meg nem tértek és olyanok nem lesztek, mint a kis gyermekek, semmiképpen nem mentek be a mennyeknek országába...

Nem vagyok méltó, hogy az én hajlékomba jöjj, hanem csak szólj egy szót, és meggyógyul az én szolgám...

Ne ítéljetelek, hogy ne ítéltessetek...

Szeressétek egymást, amiképpen én szerettelek titeket...

CSUKLYÁS

Hahahaha, álmodozó. Közben barátaid fegyvert gyűjtenek, ellenségeid fegyvert gyűjtenek. Barátaid nem is a te barátaid, ellenségeidet sem érdekel. Az Úr szolgálata meg végképp nem érdekel itt senkit... Csak a csihipuhi. A pénz, a hatalom, meg ez, meg az. Élükre állsz kardoddal vagy megpróbálsz szép szavakkal kiszúrni a szemüket?

LUTHER

Téged mindenesetre még kettőbe hasíthatlak, ki az ördög vagy, hogy nem tágítasz tőlem?

(Kiüti a kardot a Csuklyás kezéből.)

CSUKLYÁS

Most aztán fején találtad a szöget. És nem tágítok, bármit csinálsz is, visszatérek. Leghűségesebb társad leszek. Visszajövök, amikor már mindenki magára hagyott...

(Luther nekitámad, a Csuklyás puszta kézzel kipöcköli kezéből a kardot. Luther megdühödik, és hozzávágja a tintatartót. A Csuklyás elillan, néhány madár csapdos utána. a falra folyt tinta fenyegetőző császárt, pápát formáz, majd ördögfejet.)

Lackfi János (születési neve: Oláh János; 1971) többek között József Attila-díjas, Prima Primmissima- és Quasimodo-díjas magyar költő, író, műfordító, tanár, *Nyugat*-kutató, dramaturg, fotós. Az ELTE BTK magyar-francia szakán szerzett diplomát 1996-ban, majd az ELTE-n a Magyar Irodalomtörténet Tanszékén doktorált. 1994-ben a JPTE Francia Tanszékén tartott kurzust a belga irodalomról. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Francia Tanszékén dolgozott, és a kreatívírás-program egyik vezető oktatója volt. Húsznál több kötete s még több fordítása jelent meg.

Urbán Gyula

Semper reformanda

Állt a próféta
az emberi nem történetének
fekete zúgásában.
Állt máglyák veres alkonyatában.
Állt porrá alázott görög oszlopok,
állt a diadalmas, Holdra pecsételt,
szürke lábnyomok fölött.

Állt Ég és Föld között.

És hozzá repült egy a szeráfok közül.
Kezében eleven szén vala.
És illeté száját az elragadottnak.
S eltörlé annak bűnét a parázs.
Leomlott Babel vályog fala.

Mert mindig akad olyan ember
– s ez az Úrtól való –

Kolinda

Csengős bárány,
Kistestvérkém,
Füvön kívül,
Mit adjak én.

Véred ontják
Nagypénteken.
Juhászbojtár
Mondd, mit tegyen?

kinek, ha száját betapasztják,
oldalán tör ki a szó.

Szalagként tekereg az Ige;
vérrel vegyesen.
Összeköt. Fehér hurkaiból
nem szabadulhat ki egy sem.

Állnak a megsebzett kisenmizettek.
S a Megjövendöltnek sebeivel
gyógyulnak bűnös sebeik.
Fölöttük szivárvány ível.

Templom épül. Eleve romként,
mert mindig emberi kéz rakja.
A kárpit öröktől hasadt.

De Ő feltámad harmadnapra.

Fölöttem egy
Nagy bodzafa.
Ágából lesz
A furulya.

Zenélgetek
Rajta neked.
Gyere, táncolj,
Amíg lehet!

„Hercules Germanicus”

LUTHER Márton: *Felelősség az egyházért*. Szerk. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest, 2017. (Luther válogatott művei 2.)

A Magyarországi Evangélikus Egyház hét évvel ezelőtt Reformációi Emlékbizottságot hívott létre, amely a reformáció kezdetének 500. évfordulójára azt a nemes célt tűzte ki, hogy tizenkét kötetben megjelenteti az eddigi legteljesebb magyar nyelvű Luther szövegkorpuszt. E nagyszabású vállalkozás a száz évvel korábbi – a 400. évforduló jegyében indult, majd az I. világháború miatt torzóban maradt – Masznyik Endre (1857–1927) egyháztörténész, pozsonyi teológiai tanár által válogatott és szerkesztett hat kötetes sorozatot kívánja felváltani, több okból is.

Először is, a Masznyik-féle hat kötetben a híres weimari kritikai kiadás (*Weimarer Ausgabe*) immár közel száz kötetéből számos jelentős irat nem szerepel; másodsor: az elmúlt évszázad textológiai és történeti kutatásai, kiadásai indokolják a korszerű bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott szövegek kiadását; harmadszor: az elmúlt száz évben a magyar nyelv sokat változott, ezért az egykor megjelentetett fordításokat lektorálni, illetve a mai helyesírási szabályokhoz igazítani kellett. A száz évvel ezelőtti LM (Luther művei) sorozatot felváltja tehát a modern LVM (Luther válogatott művei), s amit egy évszázaddal ezelőtt Masznyik végzett el, azt a munkát a hatalmas filológiai tudással, kiváló szervező-készséggel rendelkező Csepregi Zoltán, az Evangélikus Hittudományi Egyetem tanszékvezető professzora látta el, aki nemcsak az egykori latin és a német nyelv alapos ismerője, hanem mai magyar nyelvre is mívesen fordító és a fordításokat lektoráló egyháztörténész.

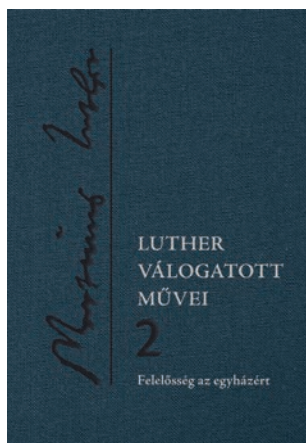
Neki köszönhető a 2011-es LVM 5 (*Bibliafordítás, viganasztalás, imádság*); a 2013-as LVM 7 (*Levelek*); a 2014-

es LVM 8 (*Asztali beszélgetések*); a 2015-ös (Horváth Orsolyával közösen szerkesztett) LVM 6 (*Prédikációk*); s legújában az LVM 2 (*Felelősség az egyházért*) című kötet.

Témánk tehát a sorozat immár ötödik – számozás szerint második – vaskos kötete. A majdnem nyolcszáz oldalas könyv mintegy tizenöt olyan Luther-írást tartalmaz, amelyik az egyház védelméről szól, ezért hangzik így a cím: *Felelősség az egyházért*.

A három püspök által írt *A hitvitázó Luther* című előszó figyelmeztet, hogy e kötetben a mai ökumenikus korszak klímájában nem túl barátságosnak tűnő, sőt a stílusérzékünket és a fülünket is sokszor sértő, érdes hangú polemikus írások is olvashatók: Luther „[...] a kor disputációinak és publicisztikájának megfelelően kíméletlenül rámutat ellenfele érvelésének gyenge pontjaira, s adott esetben nem fukarkodik a csúfondáros fordulatokkal, vaskos kifejezésekkel sem” (7. o.). A szerkesztő bevezetőjének újszerűsége, hogy hasznos áttekintést nyújt e vitairatok magyarországi recepciójáról, számos könyv- és könyvtártörténeti érdekességre mutat rá.

A tizenöt Luther-szöveg nagyobbik része ismert, vagy a Masznyik-sorozat 2. kötetéből, vagy más kiadásból. Ám a régebbi szövegek sem csupán javított formában, hanem több esetben is bővebb változatban kerülnek a mai olvasó elé. Az egykori fordításokat az eredetivel egybevetette: Büki Zsófia, Csepregi Zoltán és Frazer-Imregh Monika, az új fordítók: Büky Zsófia, Csepregi Zoltán, Gromon András, Hegyessy Mária voltak. Három olyan Luther-mű van a kötetben, amelyet első fordításban olvashatunk: *A német lovagrend lovagjaihoz* írt 1523-as írás Hegyessy Mária fordításában és a leginkább szórakoztató, ám egyúttal talán leginkább „botránkozató” *Hurka Gyurka ellen (Wider Hans Worst)* című vitairat 1541-ből Büki Zsófia és Csepregi Zoltán

fordításában, valamint a *Rajnai újság*. A kötet az írásokat azok keletkezésének kronológiai sorrendjében közli: az első az 1520-ban írt *A jó cselekedetekről* szóló írás, az utolsó az 1541-es *Hurka Gyurkát* követő 1542-es egy oldalas *Rajnai újság*, amelyben Luther Albert mainzi érsek ereklyegyűjteményét pellengérezzi ki szatirikus hangon.

Luther mindenekelőtt tanító volt. Nem moralizált, nem egyszerűen az egyházi élet feslettsége, romlottsága háborította fel, hanem a tanítás eltorzulása. Ez késztette vitára, és bármennyire is éles polémiájának a stílusa, mindvégig az igazság szenvedélyes keresése volt számára az elsődleges cél.

Ha ismertetésünkben a kötet kronológiai szerkezetét követjük, az alábbi címeket adhatjuk az egyes írásoknak: 1. A wormszi birodalmi gyűlés előtt (1520); 2. Worms és Augsburg között (1522–1530); 3. Augsburg időszakában (1530); 4. Augsburgtól az utolsó évekig (1530–1541).

A wormszi birodalmi gyűlés előtt (1520)

1520-as év a reformátor életművének talán a legtermékenyebb éve. Három évvel vagyunk a kilencvenöt tétel vitára bocsátása után, s egy évvel a drámai wormszi birodalmi ülés előtt. Ebből az esztendőből öt jelentős írás került a válogatásba.

Az első, *A jó cselekedetekről* szóló, amelyet magyarul először Takács János hódmezővásárhelyi lelkész jelentetett meg 1937-ben, másodszer 1992-ben jelent meg, mindkét alkalommal magánkiadásban. Szükség volt erre az írásra, hiszen sokan félreértették Luthert: ha az ember ingyen, kegyelemből, hit által igazul meg, akkor miért van szükség a jó cselekedetekre? Luther mindvégig hangsúlyozza, hogy a cselekedetek önmagukban valóban nem üdvözítenek, de az igazi hitből jó cselekedetek fakadnak. Mindezt a Tízparancsolat magyarázatával teszi: az első tábla az ember és az Isten kapcsolatára (a hitre), a második az embernek az embertársára vonatkozó kapcsolatára (a jó cselekedetekre) vonatkozik. Az előbbiből következik az utóbbi, és nem fordítva.

A római pápaságról szóló iratát Augustin Alveld

ferences szerzetes, „a hírhedt lipcsei romanista” ellen írta. Luther itt élesen elítéli a katolikus tipologikus magyarázatot, amely az ószövetségi Ároni papságban a péteri primátus előképét látja, s itt és majd számos más alkalommal is részletesen kifejti Mt 16,18 és Mt 18,18; illetve Jn 20–21 értelmét, miszerint az egyház feje csak Krisztus lehet, és nem Péter, hiszen Krisztus a valódi kőszikla, a botránkozás köve, amit az építők elvetettek, s amire épülnek az apostolok és az egyház. Majd látni fogjuk, hogy Luther csak a – nevezük így – a „romanista kauzális” tipológiát veti el, ami a jelen struktúrákat akarja a múltbeli analógiákkal magyarázni; ám egész életművét, nyelvezetét, gondolkodását áthatja a „biblikus tipológia”, a jövőre irányuló lelki látásmód.

A német nemzet keresztény nemességéhez című írásában Luther annak a három falnak a lebontását követeli, amelyet a pápaság a maga hatalmi érdekében épített ki: az első fal az, hogy a papság és a világiak között isteni különbség van; a második fal, hogy csak a pápa magyarázhatja helyesen a Szentírást; a harmadik fal pedig az, hogy csak a pápa hívhatja össze az egyetemes zsinatot. Luther a nemesség alatt az egész világi rendet érti; az írás a világiaktól (mai szóval: a laikusoktól) várja az egyház megújulását. Ez az az írás, amelyben magát Isten „udvari bolondjának” (*Hofnar*) nevezi, amint erre Eric W. Gritsch magyarul is megjelent könyvének a címe utal. Luther Pál apostollal együtt vallotta a kereszt és az ige-hirdetés bolondságát: ebben a világban a bolondok az igazi bölcssek, s akik magukat bölcsnek gondolják, valójában szánalomra méltó bolondok (1Kor 1). Luther a pápaság legnagyobb bűnének azt tartja, hogy világi hatalomra tör: a pápa, az egyház akar a császáron és a világon is uralkodni; ez pedig ellentétes a krisztusi törvénnyel: „Minél közelebb jutunk Rómához, annál távolabb esünk a kereszténységtől.” (194. o.)

Az egyház babiloni fogsága című, szintén 1520-ban írt könyv méltán a leghíresebb és sok kortárs szemében leghírhedtebb lutheri irat. Már a cím is egyértelműen jelzi a lutheri (tehát nem romanista) tipologikus gondolkodást: Babel, Nimród, majd Babilon a Bibliában a romlás szimbóluma is egyúttal, s az egyház babiloni fogsága

kifejezésen Luther a krisztusi kereszténység középkori megromlását érti. Amíg *A német nemzet keresztény nemességéhez* írt könyvében Luther azokat a külső falakat rombolta le, amelyeket a pápaság önmaga hatalma érdekében húzott fel, addig *Az egyház babiloni fogságáról szóló könyvecske* a római rendszer benső „szentélyébe” hatol be, és a pápaságnak a hét szentségről szóló tanát, a kereszténységet „megkötöző” római, szakramentális rendszer bilincseit kívánja szétörni. Ebben az írásában üzen először nyíltan hadat a transzszubsztanciáció, át-lényegülés tanításának, ami szerinte elhomályosította az úrvacsora igazi értelmét: a mise nem áldozat (*sacrificium*), amit a pap mutat be az ún. „haragvó Isten” kiengesztelése érdekében, hanem Istennek Krisztusban adott ajándéka (*beneficium*), amit csak el kell fogadnunk. Luther a szentségek mágikus felfogása helyett a hit elsődlegességét hangsúlyozza: „Nem a szentség, hanem a szentségbe vetett hit igazít meg.” (285. o.)

A könyv érdekessége, hogy (az 1518-as sermóhoz hasonlóan) a könyve elején Luther a bűnbánatot még külön szentségként képzei el, és csak a könyv végére tisztul le számára is, hogy a valóságban csak két szentség (Krisztus ígéretéhez kapcsolódó jel) van: a kereszttség és az úrvacsora. A jelen kiadás unikuma, hogy – különösen a házasság kapcsán – olyan részeket is közöl, amelyeket általában kihagytak a Luther 1546-ban bekövetkezett halála utáni kiadásokból. A könyv hangvétele miatt a reformáció sajnos végleg elvesztette a nagy humanista, Erasmus támogatását, ugyanakkor azonban Luther egyik akkori ellenfele, Bugenhagen e könyv hatására lett a reformáció odaadó hívévé. *Az egyház babiloni fogsága* ebben a kötetben jelenik meg az eredeti teljes terjedelmében; ugyanis a Luther halála utáni kiadások rövidítettek voltak; korábban a Masznyik-kiadás is azt vette figyelembe.

A drámai wormszi birodalmi gyűlés előtti korszak, de talán az egész lutheri életmű legszebb alkotása *A keresztény ember szabadságáról* (*De liberate homine Christiana*) című írás. Ha nem kifejezetten keresztény hallgatónak akár a spiritualitás történetéről, akár a reformáció korszakáról tartok kurzust, ezt a remekművet mindig elolvastatom, s a hallgatóim is nagyon kedvelik.

A X. Leó pápához írt 1520 őszi békülékeny előszót az LVM 7-ben (196–204. o.) olvashatjuk. A Masznyik-fordítás a német szöveget vette alapul, amíg Pröhle Károly 1983-as, majd 1996-os fordítása a latin nyelvűt, ami pontosabb, s ezért a jelen válogatásba is ez került bele. Mint tudjuk, a lutheri teológia egyik fontos ismérve, hogy Isten mélysége és a hit titka sokszor csak paradoxonokkal ragadható meg. Ilyen híres paradoxon a könyv bevezető tétele: „A keresztény ember szabad ura mindennek, és nincs alávetve senkinek. A keresztény ember szolgálja mindennek, és alá van vetve mindenkinek.” (346. o.) Luther a lélek és a test kettősségére építi fel ezt a teológiát: a lélek szerint hitben szabadok, sőt egyesenes királyok és papok vagyunk, hiszen Krisztushoz tartozunk. A Krisztus-hit legnagyobb ajándéka, hogy egybeköt bennünket, a menyasszonyt a vőlegénnyel, Krisztussal. Isten nem önmagunkért, hanem a Krisztustól kapott jegygyűrűnkért fogad el bennünket igaznak (352. o.). A „csodálatos csereviszony” tesz minket szabaddá és minden ember urává. Ugyanakkor, amiképpen Krisztus is szolgálva lett, nekünk is szeretettel kell szolgálni embertársainkat. A hitből fakadó szabad szeretet, önkéntes engedelmesség klasszikus lutheri tanítása ez.

Worms és Augsburg között (1522–1530)

Luthernek ebből a korszakából öt írást válogatott be a kötetbe a szerkesztő.

Az oltáriszentség két színe című irat 1522-ben született, nem sokkal a híres *Invocavit*-prédikációk elmondása után (LVM 6, 215–238. o.). Luther itt már kétfrontos harcot folytatott: egyrészt a római felfogás, másrészt Karlstadt rajongó, képromboló felfogásával szemben. Szükségszerűen érinti a gyónás és a képek körül kialakult vitát is. Itt is érvényesül a hit lutheri szabadságának gondolata: „Minthogy azonban hitre senki sem kényszerítendő, nem szabad az oltártól ama papokat elűzni, akik azokat meg akarják tartani [...] a titkos gyónást nem szabad megparancsolni, de még kevésbé akadályozni [...] bár én nem erőltetem a dolgot,

mégis azt tanácsolom ráadásul, hogy örömet gyónj, mielőtt a szentséghez járulsz, vagy legalább ne vesd meg azt.” (405. o.) A két szín alatti úrvacsorát a Biblia tanítása szerint kell gyakorolni, s nem az emberek tanítása szerint: a Krisztusról való helyes tanítás a lényeg, akár Luther, Claus vagy György mondja azt: „A személlyel ne törődjél, ámde a tant vallanod kell.” (412. o.)

Az emberi tanítások kerülése (1522) is szintén egy nagyon népszerű irat: „...az emberi tanítást nem azért kárhoztatjuk, mert emberek tanításai (mert hisz különben el akarnánk őket viselni), hanem azért, mert az evangélium és a Szentírás ellen valók.” (433. o.)

A *Felelet Henrik angol királynak* talán a legélesebben, mondhatnánk a legdurvábban fogalmazott Luther-irat. Tudjuk, a fiatal király *Az egyház babiloni fogsága* ellen, a hét szentség védelmében (*Assertio septem sacramentorum*) írt könyvével nyerte el a pápától a „hit védelmezője” (*fidei defensor*) címet. Luther megszólítása is provokatív, hiszen Henriket nem „Isten kegyelméből”, hanem az Isten haragjából (*Ungnade*) való uralkodónak nevezi (441. o.). Luther nem tartózkodik a kemény képek használatától: „Anglia királya más hazugok módjára az Írást átugorja s elhallgatja, és a pókhoz hasonlóan az illatos rózsából csupa mérget szív.” (445. o.)

Luther már őszintén sajnálja, hogy Wormsban a császár előtt annyira megalázta magát, hogy tanítását hajlandó volt alávetni a bíráknak, most viszont már egyértelműen vallja, hogy „a pápaság az ördögök fejlődésének legdühösebb szörnnyetege, amelyet valaha a földre bocsátott” (448. o.). Egy példa Luther vitriolos stílusára: „Ha Anglia királynak szabad a maga hazugságait ilyen szemérmetlenül árasztania, úgy nekem viszont szabadságomban áll, hogy azokat nyugodtan az ő nyakába borítsam. Mert ezzel egész keresztény tanításomat ócsárolja, és a maga piszkát az én királyomnak, a dicsőség királynak, tudniillik Krisztusnak koronájára keni – akinek tanítását én hirdetem. Ezért azután ne csodálkozzék, ha én meg a piszkot az én Uramnak koronájáról az ő koronájára kenem, és az egész világ előtt hirdetem, hogy Anglia királya hazug és nem jóra való ember.” (449. o.) Luther ebben az iratában a Szentírás

elsődlegességét védelmezi az emberi, illetve az egyházi hagyománnyal szemben, s ismét hangsúlyozottan mutat rá arra, hogy a mise nem ember által bemutatott áldozat, hanem Isten ajándéka, Krisztus testamentuma (468. o.), s az áldozat igazi értelméről Anglia királyának a híres 51. zsoltárt (*Miserere*) ajánlja figyelmébe (473. o.).

Anglistaként hadd tegyek itt egy rövid kitérőt: 1521-ben Angliában nyilvánosan elégették Luther könyveit, s a nagy humanista Morus Tamás, az *Utopia* szerzője is írt egy latin nyelvű könyvet *Responsio ad Lutherum* címen, majd miután engedélyt kapott London püspökétől, hogy tanulmányozhassa az eretnekek műveit, 1529-ben immár angolul jelenteti meg a *Dialogue Concerning Heresies* című könyvét, amelyben Luther és az angol bibliafordító William Tyndale munkáit támadja. A történelem íróniája, hogy a pápától a „hit védője” címet elnyert VIII. Henrik szakít majd látványosan Rómával, s uralkodása idején Angliában is kezdetét veszi a reformáció. Ebben a korszakban ezrével halnak mártírhalt hitükért mindkét oldalon: Morus Tamás a katolikus hitéért, William Tyndale a protestáns meggyőződéséért lesz vértanú. Ebből a korszakból származik az intellektus német lovagrend lovagjaihoz, *hogy kerüljék a hamis szüzességet, és a helyes házassági erkölcs felé forduljanak* (1523).

A következő irat 1524-ben született: *Az új bálvány és ősi ördög ellen, akit Meissenben szentté akarnak nyilvánítani*. A 11. században élt s a császárával konfliktusba keveredett Benno meissenai püspököt VI. Adorján pápa kanonizálta, aki München egyik védőszentje lett. Luther itt sem Benno személyét kritizálta, hanem azt fejti ki részletesen, hogy mit tanít a Biblia az igazi szentekről.

Az Augsburgi birodalmi gyűlés idején keletkezett iratok (1530)

Luthert birodalmi átok sújtotta, s nem utazhatott személyesen Augsburgba, az V. Károly által összehívott birodalmi gyűlésre, s ezért János választófejedelem tanácsára a tartomány déli határára, az Augsburghoz legközelebb eső Coburg várába költözött, ahol 1530. április végtől

1530. október elejéig tartózkodott. Ez az időszak Luther számára a legtermékenyebbnek bizonyult az LVM 7-ben közölt (513–558. o.) mintegy harmincöt levél, valamint az LVM 5-ben megjelent *Confitemini zsoltármagyarázat* (557–603. o.), az *Ezópusi fabulák* (610–620. o.) és a *Nyílt levél a fordításról* (626–640. o.) is erről tanúskodik. Jelen kötetünk (LVM 2) két fontos egyházvédelmi iratot tartalmaz a coburgi magány korszakából.

Az első, *A tisztítótűzről szóló tan visszavonása*, amelynek már a címe is eleve ironikus, hiszen az Ágostai hitvallás tételei közül éppen ez az egyik olyan tanítás, amelynek a visszavonására Luther nem hajlandó. Luther ellenfelei, a szofisták egyszer a Makkabeusok második könyvének egy passzusára (2Makk 12,43–45; Vulg); másodszer az egyik zsoltárra hivatkoznak (Zsolt 66,12); ám Luther írásmagyarázóként mutat rá: a Makkabeusok könyve egyrészt nem az elsődlegesen kanonizált Szentírás része (524. o.); s az idézett zsoltárban nemcsak tűzről, hanem vízről is szó van. Továbbá részletesen elemzi a purgatórium védelmében felhozott Jel 14,13; ill. 1Kor 3,15-öt. Luther vérbeli írásmagyarázóként veszélyesnek véli, ha az Írásból egy részletét kiragadunk: „...az a veszedelem fenyeget aztán, hogy végül is a szövegtől elkalandozunk, és az igazi értelmet elveszítjük, és a téves értelmezésből és tréfából hitcikk lesz.” (537. o.) Végezetül a zsoltárok helyes olvasására világít rá, amelyek „azért írtak, hogy általuk a hitet gyakoroljuk és megtanuljuk, és nem azért, hogy általuk a lelkeket helytelen értelmezésük alapján a tisztítótűzből kiszabadítsuk” (543. o.).

Legnagyobb élményt számomra – a most sajnos csak először olvasott – *A kulcsokról* szóló irat jelentette a kötetben. Luther itt igazán elemében van; a coburgi magánynak egyik talán leginkább pengeéles írásáról van szó. Ez talán azzal is magyarázható, hogy a szöveg első változatával Luther maga sem volt elégedett; öniróniával „lutheri szószátyársággal” jellemezte az első változatot, s talán ezért is sikerülhetett annyira jól ez az írás, hogy a 21. század olvasójára is katartikus hatást gyakorol. A mai olvasó fülének talán idegenül cseng a „kulcsok” (*clavis*) fogalma, noha alapvető kérdéssről: az egyház és a világ kapcsolatáról, az egyházi hatalomról, az oldás és a kötés

kérdéséről van itt szó. A középkorban Mt 16 és Mt 18 sajátos értelmezésével nemcsak a trón és az oltár összefonódását, hanem az egyháznak (a pápának) a világ (a császár) feletti hatalma igazolását kívánták alátámasztani.

Luther fantasztikus nyelvi leleménnyel (tévedőkulcs, kötőkulcs, oldókulcs, találókulcs, tudókulcs, hatalomkulcs, álkulcs, tolvajkulcs) s gyakori szarkazmussal fejti ki a törvény és az evangélium, a világi és a földi hatalom megkülönböztetésének elengedhetetlenségéről szóló nézeteit, nevezetesen, hogy a kulcsok hatalma: az oldás és a kötés csak a lelki dolgokra és nem a világi vagy az egyházi törvénykezésre vonatkozik. „Krisztus a maga kulcsait az egyháznak a mennyországért, és nem a föld országáért adta, amint mondta: oldva legyen a mennyben.” (580. o.) Luther tehát elutasítja az „uralkodás kulcsát”, a „hatalomkulcsot” ugyanúgy, mint a hamis „tudókulcsot”. Rámutat a kulcsok igazi szerepére: „Mert a kötőkulcs a törvény dolgát végzi, és a bűnösnek hasznos és jó azáltal, hogy neki szolgálatot tesz, feltárja előtte bűnét, inti őt Isten félelmére, megrettentí, és bűnbánatra s nem romlásra serkenti. Az oldókulcs az evangélium dolgát végzi, édesget kegyelemre és irgalomra, vigasztal és ígér életet és üdvösséget a bűnbocsánat által [...] És mindkét kulcs fölötté szükséges a kereszténységben; értük soha elég hálát nem adhatunk Istennek.” (595. o.) Irodalmi szempontból külön érdekessége az írásnak, hogy a második részbe a reformáció irodalmában nem szokatlan forma illeszkedik: egy evangélikus laikus, aki egy (vagy több) romanista (katolikus) ellenféllel folytat párbeszédet, illetve vitatkozik.

Augsburgtól az utolsó évekig (1530–1541)

Luthert szokás – a *sola scriptura* elvre való hivatkozással – némi egyoldalúsággal, csak az ige, a Szentírás felfedezőjeként emlegetni, aki egyrészt az Isten beszédét, másrészt az egyéni lelkiismeretet szabadította fel az egyházi hagyomány fogságából. Protestáns egyoldalúság „csak” a Szentírásra és az egyéni lelkiismeretre hivatkozni, s úgy gondolni, hogy a közösség, az egyház kérdése másodlagos csupán. Nem véletlenül viseli a LVM 2 ezt a címet: *Felelősség az egyházért*.

Luther ebben a kötetben, de különösen is az utolsó részben; tehát az ágostai hitvallás elfogadása után élete utolsó évtizedében két fontos iratban is ekkleziológiai kérdésekkel foglalkozik. Sokan támadták azzal, hogy ő az egyház lerombolója, az egység megbontója; s így feletetet kellett keresnie és adnia arra az alapvető kérdésre, hogy mi az egyház. Erről szól a *Zsinatokról és az egyházzal* szóló 1539-es könyv és az 1541-ben írt *Hurka Gyurka ellen* című írás.

A könyv első része a római egyháznak a zsinattal kapcsolatos felfogását bírálja, a második feltárja az egykori zsinatok jelentőségét; s a harmadik fejezet szól az egyház hét ismertetőjeléről (*notae ecclesiae*). Amíg a Maszynek-kiadás az egész könyvnek csupán egynegyedét tartalmazta – bár a jelen válogatás sem törekedett a teljességre, mivel elhagyta az ókori zsinatokra vonatkozó ismertetést a középső fejezetből –, addig a mostani kiadás lényeges részek magyarításával egészítette ki a száz évvel ezelőtti fordítást.

Hogy Luther számára mennyire fontos az egyház, már a bevezetőjének néhány mondata is elárulja: „Maga Krisztus az egyházáért halt meg, hogy az el ne vesszen, hanem megmaradjon.” (610. o.) „Mi készek vagyunk szőröstül-bőröstül elpusztulni, csak az egyházat ne érje baj vagy kár, amennyire ez tőlünk függ.” (613. o.) Luther szerint az egyház hét ismerve, amit szerinte akár „hét szentségnek” is lehetne nevezni, a következők: 1. Isten ígéje. „...mert maga a Szentlélek vezet, avatja és szenteli az egyházat, vagyis a keresztyén, szent népet, az Igével, nem a pápa a kenetével, ami ujjakat, ruhákat, kelyheket és követeket avat és szentel.” (651. o.) [...] „...az ige az első és fő szentség, ez szüli, tartja, táplálja az egyházat.” (652. o.) 2. A keresztség. „Az se tévesszen meg, hogy ki az, aki megkeresztel. Nem a keresztelő a keresztség, nem is néki adatott, hanem a megkeresztelendő, aki számára Isten adta és rendelte.” (653. o.) 3. Az oltári szentség (úrvacsora). 4. A kulcsok hatalma. „A pápa két kulcsával, amelyekből tolvajkulcsot csinált, mit se törődj [...] A kulcsok nem a pápáé, hanem az egyházé [...]” (654. o.) 5. Az egyházi szolgák elhívása. Luther fontosnak tartja, hogy a rend érdekében az egyházban legyenek külsődlegesen

is elhívott szolgák. Ennél az ismérvnél Luther a többi ismérvhez képest aránytalanul hosszasan értekezik a lelkész személyéről, a házasság kérdéséről. 6. Imádság. 7. Az üdvösséges szent kereszt. Luther tanításának egyik alappillére nemcsak a *theologia crucis*, hanem az *ecclesia crucis* is; vagyis az igazi egyházat onnan lehet felismerni, hogy azt üldözik, mert erősen ragaszkodik Isten ígéjéhez. „Ahol ilyen megpróbáltatásokat látsz, tudd, hogy ott Isten szent népe van.” (663. o.)

1541-ben született meg a magyarul eddig még nem hozzáférhető, ám stílusában Luthernek leginkább nyers, provokatív írása. Az írás háttere II. Henrik braunschweig-wolfenbütteli herceg és Hesseni fülöp tartománygróf, illetve János Frigyes választófejedelem közötti konfliktus. Henrik saját tartományurát nevezte Hurka Gyurkának (*Hans Worst*), s Luther ezt a csúfnévet Henrik ellen fordította. Az írás témája az igaz és a hamis egyház közötti különbségtétel. Luther szóparbjának élesen gúnyos, a trágárságot sem nélkülöző hangneme sok kortársat megbotránkoztatott; s ezért később olyan latin és német nyelvű utánnomások készültek, amelyek csak az igaz és a hamis egyház összehasonlítására szorítkoztak. Ebben az írásban Luther az igaz egyháznak immár tíz ismertetőjelét (*notae ecclesiae*) veszi számba: 1. a keresztség; 2. az oltáriszentség (úrvacsora); 3. a kulcsok hatalma; 4. az egyházi szolgálat (a prédikátori tisztség megtartása); 5. az Apostoli hitvallás; 6. a Miatyánk; 7. a világi hatalom tisztelete Róm 13 alapján; 8. a házasság mint Istentől rendelt örömteli intézmény fenntartása; 9. a szenvedés vállalása; 10. az ellenséggel nem folytatnak háborút, hanem imádkoznak az ellenfeleikért. Luther szerint ez az eredeti, igazi egyház, a pápa egyháza viszont elszakadt az igaz egyháztól, s az „ördög iskolája” lett. Ezek után Luther a hamis egyház tizenkét ismertetőjelét (búcsúk, zarándoklatok stb.) sorolja fel, amelyeket most nem részletezhetünk.

Összefoglalva: ezzel a kötettel a Magyarországi Evangélikus Egyház Reformációi Emlékbizottsága és a Luther Kiadó igen értékes kötetet adott nemcsak az egyháznak, hanem a magyar kultúrának.

Fabiny Tibor

Emancipáció és konzervativizmus

NÁDAS Péter: *Az élet sója*. Jelenkor Kiadó. Budapest, 2016.

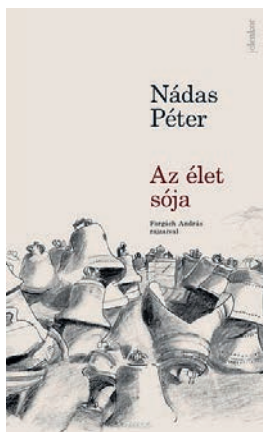
Valamikor 1914-ben Móricz Zsigmond egyik erdélyi útján „[m]eghatva nézte az öreg könyvet, amelynek sárgafedele gondosan volt kötve. Háta már levásovott s ami bőr, valami fele rajta maradt az erős madzaggal fűzött 19 iven (egy iv 8 levél 16 oldal) a bőrnek rajza is volt belepréselve. [...] Kíváncsian kezdte olvasni a pompás írást, amelynek a régi betűvetésébe azonnal beletanult. Tisztelendő Szék ülő Uraim! A faluja és a szomszéd falu pörlekedtek, a Jegyzőkönyv volt előtte. A bodoniak régidők óta átjártak templomba.” (Móricz Zsigmond: Tükör 1914 feliratú mappa, 621. oldal PIM kéziratár.) A 17. században induló elhúzódó perlekedés jegyzőkönyveiből kiderül, hogy majd száz évet kellett várniuk a bodoniaknak, hogy el tudjanak szakadni Koronkától, és így végre nem kellett átjárniuk Koronkára, hanem a saját templomukban, a saját papjuk saját miséjét hallgathatták. Talán éppen azokban a napokban olvassa és másolja Móricz Zsigmond a bodoniak és a koronkaiak közötti 17. századi perlekedés jegyzőkönyvét, mint amikor a recenzálandó Nádas-könyv egyik hőstét, az éppen Franciaországban tartózkodó erdélyi magyar író, Kuncz Aladárt elhurcolják a noirmoutier-i fogolytáborba. Nádas bő száz évvel később *Az élet sója* című könyvecskéjében így vall Noirmoutier-ről és Kuncz Aladáról: „Két évtizede már, hogy oda tartok, lássam, de még nem sikerült elérnem. Embertani tanulmányainak hű követőjeként igen fontos lenne látnom. Talán jövő tavasszal.” (12. o)

De hogy hogyan is kapcsolódik az a bizonyos perlekedés Nádas Péter a litera.hu 2flekken rovatában folytatásokban írt, majd könyv formájában kiadott város- és modernitástörténeti esszéjéhez, vagy ha úgy tetszik, egy meg nem nevezett, de azért jórészt beazonosítható város

főszereplésével játszódó folytatásos regényéhez, mely kritikánk tárgya, és hogy miket is ért ezek alatt a leíró jelzők alatt a kritikus olvasó, arról alább bizonyosan többet megtudhat bárki, aki nem hagyja abba itt álmosan az olvasást.

Talán kezdjük a „folytatásos regénnyel” mint műfajjal, melynek jellegzetességeivel Nádas bőségesen eljátszik, nem csak a fejezet kezdő mondataiban, melyekben gyakran röviden utal az előző fejezetekre, folytatva vagy összefoglalva azokat, esetleg a korábbi fejezetben ígérthet képezt kitérőt téve, akár több részen keresztül is várakoztatva olvasóját. És nemcsak a fejezetek záró mondataiban, melyekben megígéri, hogy a következőkben több is kiderül az épp csak felvillantott rejtélyekből, hanem az egyes részek dramaturgiájában is: mindig úgy hagyja abba, hogy bőven marad még mondanivalója, az adott fejezet aktuális csúcspontján, ezzel a jól ismert és ironikusan alkalmazott elbeszéléstechnikával csábítgatva olvasóját a további olvasásra. Mintha Forgách András rajzai is leginkább ehhez a műfajjal folytatott játékossághoz kapcsolódnának: figurái időnként elszakadnak a szövegtől, máskor külön életre kelnek, megint máskor nem ott bukkannak fel, ahol várnánk őket, így kölcsönözve sajátos, ironikus meséskönyv jelleget a kötetnek és a kötet főszereplőjének, a meg nem nevezett, sójáról híres városkának.

Folytathatnánk a várossal, mely jórészt beazonosítható a délnémet Schwäbisch Hall-lal, e sóforrásokban gazdag városkával, ahol mindmáig olyan érintetlenül megmaradt a középkori városság sajátos jellemzőivel: harangozásának rendjével, széttagolt piactereivel és Szent Mihályról elnevezett, a gótikában átépített, rejtélyes román kori dómjával. Ebben a kötetben egyszerre sétálunk a város jelenében az elbeszélővel és a városszövet adta rejtélyek felfejtésével a város múltjában, a város történetében – de leginkább az utóbbiban. Már csak ezért sem véletlen, hogy a Nádas-féle modernista prózára oly jellemző ellen-

tétezésre épülő nyitó mondat is az alapítással foglalkozik: „Az alapítólevél olykor hamis, az alapítás mégis valódi.” (9. o.) Vagyis a látható valódi város valódi alapításával és az ezt bizonyítani kívánó hamis dokumentummal. A felszíni látszattal és a mélyben húzódnó valósággal. De maga a város nem véletlenül tárgya egy ilyen modernista vizsgálódásnak, mely a városszövet adta felszíni rejtélyek megmagyarázásához vezet, hanem talán épp azért kapja meg a kitüntetett figyelmet a szerzőtől, mert a városszövet felszínén megmutatkozó történelem megértésén keresztül érthetőek meg a modernitás középkori születéskörülményei, vagy ha úgy tetszik, regényesen mesélhető el a modernitás születéskörülményeinek mítosza.

Ha sorra vesszük ennek a történetnek a főbb állomásait, először is a sőt lepárló és a sóval kereskedő városi polgárokkal találkozunk (közülük a leggazdagabbakat nemesi rangra emelte a fejedelem). Ők lettek tehát a városi nemesség, akiket bár a többi nemes, az igazi nemesség lenézett a fejedelemségben, mégis a városban fontos irányító szerephez jutottak, és ahogyan az már lenni szokott, városukban ők nézték le az egyszerű polgárokat. Majd a városi nemesség a polgársággal együtt a comburgi lovagokkal, vagyis a nemességgel szemben *látszólag* a ferencesek kicsapongásai miatt, de *valójában* a piactér megnagyobbításáért addig perlekedett, míg el nem érték, hogy „a comburgi lovagok a sóforrásairól ismert városka javára lemondjanak a Szent Mihály templom kegyúri jogáról, a jogokkal járó kötelezettségeiket pedig a városi tanácsnokok mindenkorai testületére ruházzák. Maguk sem tudhatták, hogy milyen végzetes és milyen épületes lesz a lépés. Ami végzetes a keresztes lovagoknak, az egyházi hierarchiának, épületes a polgári önállósodás folyamatának. Ezeknek is, azoknak is mindössze néhány évtizedet kell várniuk, hogy lássák a siralmas, azaz a boldogító eredményt.” (37–38. o) De ahhoz, hogy a *lát-szatokba* csomagolt *valódi* vágyak és a vágyakkal együtt kibontakozó *emancipációs* folyamat létrejöttön, szükség volt a különböző érdekek együttállása, *pászentos* összeegyeztetése. Az érdekeket sikerült összeegyeztetni, így a *pászentosságból* „a nagy emancipációs folyam, s hozza a hátán a reformációt” (38. o.) – elemzi Nádas. Épp úgy

Schwäbisch Hallban, mint a felütésben megidézett, Móricz által másolt jegyzőkönyvben Mezőbodonban.

Persze ez az emancipációtörténet nem lenne teljes és nem lenne látható a városszövet legnagyobb rejtélye nélkül: „Amit a sójáról híres városka főtemplomának látogatója végképp nem tud mire vélni, legyen ez a legnagyobb meglepetése, hogy ennyi képet, freskót, domborművekkel ékített szimbolikus és valóságos sírhelyet vagy áldozati emlékhelyet, azaz epitáfiumot, ennyi kegyeleti fülkét, szentségtartót, mellékkoltárt és szobrot lutheránus templomban még sose látott. Leesik az álla.” (91. o.) Nádas városelemzésében ehhez szükség volt egy olyan, a városi nemesség – későbbi presbitérium – által választott vezetőre, mint Johannes Brenz. A Heidelbergben tanult Brenz eléggé korán Luther hatása alá került, éppen ezért menekülnie kellett a városból, és kapóra jött neki a Schwäbisch Hall-iak hívása. Brenz modernizáló attitűdje jócskán rányomta bélyegét a városra. Egyrésztől lutheránus kollégáival az emancipációt elősegítve a korábbi ferences rendházban tandíjmentes iskolát hozott létre; a városi ispotályban megszervezték a szegénygondozást és rávették a városiakat, hogy engedjék ki börtöneikből a boszorkányokat – ugyanis boszorkányok nem léteznek. Másrésztől nem engedték a városlakóknak, hogy a modernizációs mozgalmakra olyan jellemző dühüket kiéljék a korábbi rendet jelképező Szent Mihályról elnevezett templomon, így maradhatott meg az immáron luteránus templom katolikus belseje.

Brenzcel Nádas egy olyan előképet talál, akiben a modernizmusa, emancipatorikus indulata nem találkozik a pusztítási vágygal, ellenben találkozik a múlt megőrzésének a konzervativizmusával, így Brenz személyét a tavaly megjelent memoár, a *Világló részletek* fényében láthatjuk úgy, mintha az abban bőven kifejtett konzervatív liberális mentalitás előfutára, ösképe lenne. S ha úgy vesszük, ez az attitűd roppantul jellemző e könyvecske elbeszélőjére is, aki a fentebb újramesélt modernizációs történet mellett könyvében gyakori kitérőkben leírja, még utoljára konzerválja a városka megmaradt tárgyait, épületeit, régi, lassan feledésbe merülő szokásait.

Modor Bálint

A mély én emlékezett

SZILASI László: *Amíg másokkal voltunk*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 2016.

„Három költő kisregényét tartja kezében az olvasó. Babits Szegeden, Jókai a levertt forradalom utáni bujdosás idején, Bessenyei György szülőföldjén, Tiszabercelen, a magyar vidék pusztaságában. Mindannyian számkivetettek. Mindannyian remeték, elhagyottak, elveszettek. De mindannyian készülnek valami nagyszabásúra, valami rendkívüli teljesítményre. Magukra készülnek. A kiteljesedésre” – ígéri Szilasi legújabb regényének fülszövege. De vajon a szöveget is áthatja-e ez az izgalom és feszültség, amit az ajánló sugall? Szilasi László előző két regényének sikere után nagy várakozás előzte meg a készülő harmadikat.

Akiket magával ragadott a korábbi kötetek stílusa és cselekményszövege, eleinte könnyen úgy érezhetik, hogy ezúttal csalódnia fognak – a könyv nehéz olvasmányoknak bizonyul, és a szöveg az első kézbevételeknél nem biztos, hogy mindenkit meg tud győzni a nagyszerűségéről.

Ha valaki azért veszi le a polcra, mert három precíz íróportrét vár életrajzi adatokkal tarkítva, minden bizonnyal csalódnia fog. Életrajzszerű történet és cselekmény valójában nincs, ez a kötet a biográfiai tények helyett az alkotók gondolatait, belső vívódásait és stíluskeresését örökíti meg, életük magányos és a leginkább önmarcangoló időszakát idézi fel. Babitsnak abban a korszakában játszódik, amikor Szegeden és Fogarason, a világtól elzárva tipródik azon, hogy miközben Adyék a fővárosban megalapítják a Nyugatot, ő semmi érdekes dologban nem vehet részt. A regény Jókai életének magányos életszakaszát bemutató részében az író Erdélyben bujdosik, miközben Petőfi feltételezett sírja után kutat, és egyre az jár a fejében, hogy barátja már egy teljes és sikeres életművet hozott létre, míg ő még mindig nem

teljesítette be sorsát. Bessenyei pedig száműzve tér haza a bécsi udvarból, és a pezsgő kulturális élet után nehezen találja magát a poros vidéki életben. Eltérő idősíkokban (1906, 1850 és 1800) élnek, de mindhárman hasonlóan szoronganak, s bénítóan hat rájuk az alkotás hiánya és az érzés, hogy miközben bennük sűrűsödik az átadásra váró anyag, más megírja helyettük, amit mondani akarnak.

Az emésztő magány egyfajta ellenpontjaként a regény megmutat valamit abból is, hogy mindhármuk életében párhuzamosan jelen van egy fontos nőalak is. Babitsnál a baráttól, Szabó Lőrincztől elorzott feleség (Tanner Ilona), Jókai számára a nem éppen hibátlan múltú színésznő (Laborfalvi Róza), Bessenyeinek pedig a sorozatos beteljesületlen szerelmek után az unokahűg (Anna). Emlékeikben ugyanakkora intenzitással elevenedik fel a gondtalanságban töltött múlt, a gyermekkor, a szülői ház utáni bizalom és sóvárgás (Babits számára Szekszárd, Jókai számára Komárom, Bessenyei számára a Bercelen töltött évek).

Kétségtelen, hogy a regény születését rendkívül gondos irodalomtörténeti-biográfiai kutatómunka előzte meg, így a laikus olvasó számára akadhatnak kevésbé ismerős vagy nehezebben befogadható részek. Az eddigi recepció jelentős része emiatt rétegirodalomként jelöli meg a könyvet, Szilasi ugyanis úgy rajzolja meg a miliót, hogy csak az olvasók szűk rétege számára érthető utalásokat, jelzéseket és neveket használ; csak életrajzi foszlányok vannak, s csak aki ismeri a teljes életrajzot, az tudja beazonosítani és tágabb kontextusban elhelyezni az olvasottakat. Az ismert szerzőket például gyakran említi meg a csak a barátok által használt beceneveiken (Dide, Zsiga, Gyula), illetve sok helyen a régies szóhasználat is megnehezíti a könnyed olvasást.

Az *Amíg másokkal voltunk* fejezetei szándékosan töredékesek. A szöveg befejezetlen gondolatmeneteken, kiragadott elmélkedéseken, fragmentumokon és

emlékképeken keresztül hív elmélyült gondolkodásra, miközben az olvasó irodalomtörténetről, történelemről, filozófiáról megfogalmazott gondolatok cikázását követi. Aktív cselekménye alig van, a történetet, a hátteret és a hangulatot a történelemből vett képek és a szubjektív emlékek lassan örvénylő sorokkal rajzolják meg.

Ez a lírába fojtott, Mészöly és Ottlik hangját idéző prózai világ az alkotás helyett megélt pillanatokot mutatja be a maga sűrítetttségében, és felteszi a kérdést, hogy ezek valóban elvesztegetett pillanatoknak tekinthetők-e, hiszen belőlük gyűlt össze az az élményanyag, amelyből később egy-egy jelentős mű megszületik. A magány megélhető menedékként, illetve a sors büntetéseként is, de átélését követően – és ez a közös mindhárom szereplő sorsában – a zsenialitás kibontja súlyos rétegeit, és a műalkotás megszületésével szabaddá teszi a lelket. A vágy igazi tárgya, az írás, az alkotás tehát előbb-utóbb megjelenik, a művészi teremtőerő utat tör magának.

Annak felismerése, hogy az élményeket nem magukban élték át, elemi erővel jelenik meg a szövegben, és tudatformáló hatással van az alkotókra. *Amíg másokkal voltak*, valóságosan történtek dolgok, amikor pedig életüket a magány hatotta át, nem történt semmi

említésre méltó. A cím – *Amíg másokkal voltunk* – valójában egy Proust-idézet. Proust ugyanis a korabeli kritikára hivatkozva, a 20. század elején azt állította, hogy amíg egy író másokkal van, addig nem művész, hiszen kifejezetten távol van attól a mély éntől, amely csakis az irodalomban képes megszólalni. A harmadik kisregény végén Bessenyeinél ez a gondolat expliciten megjelenik: „De volt egy másik énje, a mély énje, így nevezte el, az az én emlékezett. Mert úgy találta, hogy ha a többiekől meg a többiekről tudó énjétől óvatosan elvonatkoztat, akkor a saját buta betűiben néha megtalálhatja azt a mély, sűrű, hallgatóg ént, aki mindig türelmesen kivárta, amíg ő másokkal volt. (...) és amikor újra együtt lehetek, éjszaka, esténként vagy éppen reggelente, írtak néha valamennyit. (...) Az a türelmes én, az a csendes és erős hang, aki csak a könyveiben beszél.” (284. o.) Szilasi László regénye abban segít az olvasónak, hogy észrevegye és megértse azokat a rejtett, titokban működő csodás mozzanatokot, amelyek lehetővé tették ezeknek az alkotó embereknek – a három kisregény hősenek –, hogy művészi kifejezőerejük lassan, nagyon lassan megnyilvánulhasson és kibontakozhasson.

Palkovics Beáta

Regény a jelenben

RAKOVSZKY Zsuzsa: *Célia*. Magvető Kiadó, Budapest, 2017.

Rakovszky Zsuzsa nagyprózai sorában eljutott a jelenbe. Eddigi regényei a múltban játszódtak: a 17. században, a 19. század második felében, a 20. század első évtizedeiben vagy éppen az ötvenes években.

A *Célia* azonban ízig-vérig jelen idejű könyv, a 21. század második évtizedének közepén játszódik, technikai háttere – facebook, okostelefonok, youtube –, helyszínei – az uszodától az ezoterikus „Egészségházig” – a mi mindennapjainkat idézik. Igazi jelenidő.

Csakhogy a jelen szónak nem csak időbeli jelentése

van. Térben is jelen kell lenni, és lélekben is, ha azt mondom: ez a jelen. Részt venni abban, ami éppen történik, és nem csak nézni és sodródni az eseményekkel.

Ilyen értelemben véve viszont a *Célia* nem a jelenről szól, hanem éppen a jelenlét hiányáról. Mintha a főszereplők nem lennének jelen a jelenben. A regény egyik főhőse Ádám, az elbeszélő én középkorú férfi, aki leginkább a youtube-videók és a könyvek között érzi jól magát (bár ez utóbbi már háttérbe szorult), tehát a fikatív valóságokban van jelen, a valós életbe nehezen illeszkedik be.

A második főszereplő Zsani, a független értelmiségi nő, aki minden alternatív, kereteket feszegető irány-

zathoz örömmel csatlakozik, majd csalódva bennük továbbroppen egy másik vonzó izmus felé, legyen az politikai irányzat, ezotéria vagy természetes életmód, mikor mi a trendi. A „mindent szabad” elv csak akkor mond csődöt, amikor leánya más utat akarna választani, mint amit ő elfogadhatónak talál – ekkor az erőszaktól sem riadna vissza, hogy leányát visszatérítse magához.

Ez a leány a harmadik főszereplő, Célia, akinek valószínűleg Ádám az apja – bár a mesterséges megtermékenyítés körülményei eléggé homályosak mindenk számára. Célia tehát már származásában is bizonytalan – nem szerelemből, hanem tudományos okoskodásból született –, és egész nevelését ez a bizonytalanság járja át: az az életmódbéli divat irányítja az életüket, ami éppen anyja eszébe jut – volt, amikor azért költöznek falura, hogy természetes életmódot éljenek –, és Célia az egyetlen, aki érzi, hogy ebben semmi természetes nincs. Az eredmény nem magabiztos, öntudatos nő, amilyenek Zsani magát és lányát is látni szeretné, hanem egy összezavarodott egyetemista, aki saját életét sem érzi valóságosnak.

Sławomir Mrozek *Tangó* című abszurd színdarabjához hasonlóan adott egy nemzedék, amelyik a szabadság, az önmegvalósítás kedvéért szembeszáll a múlttal, a hagyományokkal, és megtalálja a maga útját: börtön-rácsait, kerítéseit kidönti, s végre önmaga lehet. Igen ám, de jön a következő nemzedék, amelyik megérkezik ebbe a kerítés nélküli világba – és megpróbálja megharcolni a saját harcát. De mi ellen lehet küzdeni, amikor már nincs ellenfél? Estleg azok ellen a szülők ellen, akik a totális szabadságot képviselik, s ezért paradox módon a lázadás célja már nem a szabadság, hanem a szigor lesz? (A másik, szomorúbb végkifejlet, ha ezek a fiatalok, a „másodgenerációs szabadok” folytatják szüleik harcát azok ellen az autokráciák, szorongató intézmények ellen, akikkel ők éppen szüleik egykori harca miatt soha nem találkoztak...)

Ebben a paradox helyzetben vívódik Célia: szabad(os)ságba fulladt gyermekkorának terméke egy

önnön létében is bizonytalan, félelemmel teli, döntésre képtelen felnőtt nő lesz. A megoldás is hasonló a *Tangó*-ban olvashatóhoz: rigorózus, zsarnoki rend veszi át a keretnélküliség helyét: Célia megszökik otthonról, és csatlakozik egy szektához, ahol azt hiszi, szereteteli közösségre talál, holott valójában egy diktatórikus rendszer rabja lesz, ahol a mentora, az „Órangyala” mondja meg neki, leülhet-e apjával egy sütire és teára egy cukrászdába. Ő pedig hálásan adja át magát ennek a közösségnek, mely leveszi róla a szabadság és a vele járó döntések terhét, mert így a világ legalább keretet kap, valamilyenné, jelenvalóvá lesz számára.

Ez a bizonytalanság, a jelen-nem-lét szinte az összes többi szereplőre igaz: Heni, Ádám szeretője nem tud választani a szerelmétől kapott, illúziókkal terhelt boldogság és zsarnoki férjének biztonsága között. Talán még a főhős egyik házi tanítványa, Niki az, aki leginkább azonos önmagával: plázacica, annak szellemi igény szintjén, aki tudja is magáról, hogy mennyit ér: „szőkenős” sztereotípiák megtestesülése. Igazából Ádám sem lát többet benne: nevetséges kapuzárási fantáziája, hogy ezt a lányt egyszer az ágyába cipelje. (Mellesleg feltűnő, hogy a főhős minden fontosabb nőszereplőt csak a becenevén szólít – Zsani, Niki, Heni –, kivéve a főszereplő Céliát: talán mert benne eltévedt útkeresése ellenére is van valami nemesség.)

Rakovszky Zsuzsa nem ítélkezik az útjukat vett szereplők fölött, csak kívülállóként megfigyeli őket. Néha kissé ironikusan, néha együttérzően, néha keményebb, szatirikus hangon mutatja be hőseit, de soha nem fensőbbes, ítélő hangon. Nem konzervatív, felemelt ujjú figyelmeztetésről van szó – látjátok, ide vezet a ti életmódotok! –, hanem lemondó bemutatásról: *ez van*.

A legélesebb szatirikus hang akkor jelenik meg, amikor olyan közeggel találkozunk, amely éppúgy a semmire épít, mint a többiek, mégis megvannak győződve saját kiválóságukról. Ilyen az az ezotérikus vállalkozás, amelynek külső munkatársa lesz Ádám: ma-

gabiztosan játszanak mások lelkével, rendelkeznek az idejükkel, de emelkedett spiritualitásukban elfelejtik kifizetni időben a munkabért...

Nagyon nehéz ebben a közegben olyan valakit találni, akivel azonosulni lehetne; még az elbeszélővel magával szemben is távolságtartók maradunk. Ez az író erénye: képes azt is kívülről figyelni, akinek a bőrébe bújik. Egy mellékszereplő mégis énazonosnak, hitelesnek tűnik: egy

szenilis öreg néni, akinek a főhős végül a főbérője lesz, mivel a hölgy haszonélvezeti jogával együtt megveszi annak lakását anélkül, hogy a néni tudna a tulajdonosváltásról. Ő csak egyet tud: karácsonykor haza kell menni és fenyőfát kell állítani. Persze ő sem megoldás, de legalább a jele annak, hogy létezhet olyan állapot, amikor a dolgok jelen idejűvé válnak, az élet azonos lesz önmagával.

Hegedűs Attila

Erős közösség – gyenge állam

LÁNYI András: *Elképzelt közösségeim*. Scolar, Budapest, 2016.

Legújabb kötetében Lányi András a rendszerváltás óta publikált politikai-ökológiai tárgyú cikkeiből válogatott egy karcsú könyvnyire valót. Az írások eredeti megjelenésének ideje átfogja a rendszerváltás óta eltelt több mint negyed századot. A keletkezési sorrend szerinti legelső cikk 1989. szeptember 22-én jelent meg az ÉS-ben (*Korteskedés és ellenszerei*), az utolsó (*A felelősség kora*) pedig szinte ugyanabban a pillanatban látott napvilágot 2016 végén egy másik antológiában, mint ebben. Noha a válogatás legterjedelmesebb részét a 2010-es évek elején-közepén született írások teszik ki, a szerkesztésmód egyértelműen tükrözi a szerzői felfogást: a kötet fejezeteiben a rendszerváltás óta eltelt évek egységes korszakként (egyebek mellett a „megosztottság koraként”) tűnnek fel.

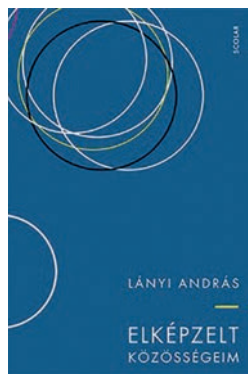
A tartalomjegyzék persze nem az egyes írások keletkezésének szigorú időrendjét követi, a cikkek tematikusan illeszkednek egy jól formált gondolati ívbe, amelyben minden egység valamilyen formán a közösség, a jó közösség fogalmát járja körül. A címből felsejlő Benedict Anderson-i áthallás ellenére nem csupán nemzetről, a nemzetfogalom alakulásáról vagy kritikai megközelítéséről

esik szó, hanem egyrészt a tapasztalt társadalmi jelenségek nyomán összeálló szubjektív értékelés lehetőségeiről, másrészt a különböző politikai-filozófiai megközelítések alapján elgondolható, kívánatos közösségeszményekről, végső soron pedig arról, hogy a közösség képzeletünk segítségével nélkül nem válhat valósággá.

Az ideális közösségek, illetve ezek szerkezetének és feladatainak részletes bemutatása előtt számot kell vetni jelenlegi közösségeink, közösségnek képzelt valós és virtuális emberi szerveződéseink történeti meghatározottságaival, illetve aktuális állapotával. Sem a visszatekintés, sem a helyzetfelmérés nem ad okot a derűlátásra: ez a hagyományait tekintve sosem igazán magabiztos, alacsony önbecsülésű kelet-európai társadalom erkölcsében, kultúrájában és nyelvében mára olyan, messzemenően

erodált képletnek mutatkozik, ami meglehetősen kérdésessé teszi az értékalapú közösségformálódás további lehetőségeit. Mivel azonban a szellemi-morális leépüléshez vezető utat sem valamiféle ellenállhatatlan démoni erő kényszerítette ránk, hanem magunk választottuk, a fáradtságos építkezés lehetősége szintén helyet kaphat választási alternatíváink között.

A szerző szerint a közösség nem csupán a hagyományok megőrzése, hanem sokkal inkább a hagyományok folyamatos értelmezésének révén jön létre, a

közösségi részvétel feltétele a „képesség és elszántság a közös értelem keresésére”, még akkor is, ha e közös értelem létezése szükségszerűen munkahipotézis marad. A klasszikus nemzetállami keretek átalakulásával, illetve a meghatározott kulturális preferenciák és a korábban jól azonosítható jegyekkel bíró értékorientáció általános szétzilálódásával az európai népesség nehéz feladat előtt áll, ha saját identitását keresi. Mivel az önálló mérlegelésre, önálló döntésre, felelősségvállalásra, ugyanakkor mások elfogadására is képes autonóm személyiség csak valódi közösségekben, az ezekben nyert élményeknek és személyes kapcsolatoknak köszönhetően alakulhat ki, ám a központosított politikai irányítás, valamint a technológia segítségével minden résbe behatoló globalizáció e feltételeket biztosítani nem tudja és nem is akarja, a közösség szerveződésének szintje a jövőben csak „a nemzetek alatt”, a helyi társadalmak szintjén lesz elgondolható. (Noha a tanulmány nem tér ki rá külön, számításba kell vennünk, hogy a mobil kommunikációs eszközök terjedésével a „hely” mibenléte is újradefiniálásra fog szorulni.)

A hagyományos helyi közösségeknek a rendszer-váltást követően nem volt lehetőségük helyreállni

vagy kialakulni, és az újabban alakuló virtuális közösségek sem pótolhatják őket minden funkciójukban. A lokális szerveződések szükségessége ugyanakkor nemcsak a társadalom önszerveződési képességének kihívása, hanem ökológiai imperatívusz is: a globális problémákra csak helyi szinten adható releváns válasz, illetve a globális rendszer változásához is az egymástól eltérő, helyi változtatások sokasága fog csak elvezetni. Az „ökológiai rendszerváltás” fogalma (amely akarva-akaratlanul a *Laudato si'* „ökológiai megtérésével” tart szoros rokonságot) a saját identitással rendelkező, működőképes közösségre épül, amely – az emberiséggel ellentétben – valós, cselekvőképes történelmi szereplő. Célja elérésének záloga az alkotó munka, a felelős gondolkodás és nem utolsósorban, a saját igazsága erejébe vetett mély bizalom.

Lányi András új kötete sodró lendülettel olvastatja magát, s e közben megmutatja, a körültekintő mérlegelés és a következetességre való törekvés a megosztottság korában is átjárhatóvá teszi az időközben fallá merevedett ideológiai határokat. Egy pillanatra fellélegezhetünk: van miről s van hogyan beszélnünk.

Szűcs Kinga

Egy bűnterhes korszak sorstalanjai

Aurora borealis – Északi fény. Magyar dráma, 104 perc, 2017. Rendezte: Mészáros Márta.

Át a határon, szögesdrótok között kúszva-mászva ziháló lélegzettel, kihagyó szívveréssel – az út a remélt szabadságba, amely nem jön el, sőt fény helyett a legmélyebb sötétséget hozza. Mészáros Márta új filmje, az *Aurora borealis – Északi fény* a 20. század borzalmainak testközelből nem ismerő nézőközönség előtt is világossá teszi, hogy a legmélyebb sötétségbe is belehasíthat a kegyelem fénye.

„Mert nincs olyan rejtett dolog, amely napvilágra ne kerülne, és nincs olyan titok, amely ki ne tudódna, és

ismertté ne válna.” (Lk 8,17) Egy titokzatos, cirill betűs levél hatására kómába eső öreg hölgy egy parasztházban, egy németül tárgyaló középkorú nő Bécsben és egy nem fogadott hívás – ez az első felvonás egy igen terhelt, de ki nem dolgozott anya–lánya kapcsolatból, amelyet a film elénk tár. Az emlékeket végleg eltemetni nem lehet. Mindennek van nyoma, még ha láthatatlannak tetsző is. Ilyen nyomok vezetnek el a film jelen idejű szálának főszereplőjét (Tóth Ildikó) saját magához, a múlt idejű szál főszereplőjét, a már halála órája közeledtét érző édesanyját (Töröcsik Mari) pedig az elengedéshez és a megbocsátáshoz.

Töröcsik Mari zseniálisan alakítja a magának való,

csökönyös, de méltóságát mindvégig megőrző Mária szerepét és érzékletesen (bár kevésbé életszerűen) „adja az ártatlant” a személyes holmijait odahaza átkutató lánya kérlelő, aztán egyre követelőzőbb kérdéseit válasz nélkül hagyva. Hogy élhetett le egy fél életet az érezhetően nyugtalan Olga teljesen öntudatlanul? Hogyan lehetséges, hogy ezek az alapkérdések, családi titkok csak most kerülnek napvilágra? Hogy nem roppant meg az igazság elviselhetetlen súlyától Mária? Tragikus, ám a korszakban korántsem egyedül történetének „meghallgatása”, újraélése után mindezt már jobban értjük. A súlyos feszültséget hordozó események sorát szerencsére többször kettévágja egy-egy jelenbeli snitt például a hotelszobában anyjának szemrehányást tevő „unokáról” vagy a kissé bohém férj okostelefonos bejelentkezéséről.

A visszapergetett időben először egy már-már bukolikus idillbe ágyazott első szerelem képeit láthatjuk. A vidéki fruska Mária és a kitelepített grófsarj Ákos fiatalok, szilajok és – a külső körülmények ellenére is – önfeledten boldogok. A gyönyörű természeti táj magába öleli az ölelkező szerelmeseket, kimenekítve őket a valóságból, amely ez idő tájt nem a szabadságra vágyó lelkeknek kedvez. Létmódjuk a félelemből táplálkozó hatalomnak – nyilván – szemet szúr, zaklatni kezdik őket. Miután Ákost

megverik a helyi rendőrök, a fiatalok elhatározzák, hogy Bécsbe szöknek, Ákos rokonaihoz.

A levegő megsűrűsödik, a kissé vontatott kezdés után az események felgyorsulnak a filmben. A szülői ház jellegzetes tornácának látványa és a még mindig barátságos határ menti dombon elcsattant (utolsó) csók után a határátlépés több síkon zajlik. Térben: szürkességben, ködben, hidegben; időben: lélekszakadva, futva, kapkodva; aztán a sorozatlövészek eldőrlése után már két térben és két időben. Ákos Mária karjai között hal meg, és voltaképpen a lány is vele hal – lélekben. Csak a testét gyalázzhatják meg aztán az emberi arcukat már rég elveszejtő szovjet katonák. A testét, melyet úgy dobnak a földre, mint a lekaszált szénát – a könnyű test súlytalanul hullik alá, és passzív

elszenvedője a gyalázatnak. A hamuszürke, szinte halott, arisztokratikusan szép arc – melyet az egyik katona hitvány gyönyöre után meg is paskol – meg se rezzen az állatias mozdulatok hatására, csupán egyetlen könnyecsepp gördül rajta végig, de az letörölhetetlen.

A nemi erőszak tömegjelenségnek számított a '40-es években Magyarországon, de még inkább Ausztriában és Németországban. Csak Ausztriában 240 ezer nőt erőszakoltak meg a szovjet katonák – szembesülhetünk a ténnyel Mária unokája kísérelésként egy bécsi múzeum idegenvezetését hallgatva. És felfoghatatlan, de több tízezer gyermek fogant és született meg így. Ez az a jelenség, illetve

történelmi trauma, amellyel Mészáros Márta szerint méltatlanul keveset foglalkoztak idehaza. Ausztriában külön intézet segíti az elszenvedőket és azok (erőszakból fogant) gyerekeit a trauma feldolgozásban, nálunk erre specializált szervezet nincsen.

A film teológiai értelemben különösen is figyelemre méltó szála épp a testről és a lélekről szól, tehát elsősorban antropológiai területet érint. Vajon hol van az az ember, akin épp erőszakot tesznek, hogy tudja túlélni?

Kiszáll a testéből egy időre önvédelemből, vagy akkor van csak igazán testbe zárva? Egyáltalán, hol fészkel a lélek? És hogyan egyesülhet a lélek egy olyan testkezdeménnyel, mely erőszak útján fogant? És van egy messzebbre merészkedő, még súlyosabb teológiai, ún. teodiceai kérdés: hol van ilyenkor Isten, és hogy engedheti meg mindezt?

A súlyos kérdések ellenére a filmben megtörténik néhány „isteni csoda”, ilyen az a pillanat, amikor Mária meg tud szökni az erőszaktevő katonák elől, és egy ismeretlen férfi (akiről sejteni lehet, hogy később fontos lesz neki), egy kapujába menekíti. És az is csodával határos, amikor Ákos nem túl segítőkész rokonaihoz ellátogat a fiú kuzinja, egy bizonyos Edith, aki rögvest kimondja, Mária az ő testvére, magához veszi őt, aztán megkülönböztetett szeretettel és figyelemmel veszi körbe. Ez az önként vállalt „testvériség”, a másik terhének hordozása nagyon lényeges momentum a filmben. Olyan, mintha a legnagyobb embertelenségben az emberség bűvópataként kezdene felfakadni a szívekben.

A két nő éles kontrasztot képez a filmben, ellentétezzük a rendezőnek érezhetően célja van. Egy boldog és egy boldogtalan menyasszony; egy minden ízében élő, majd kicsattanó fiatal nő és egy sápadt arcú, szorongó árnyéklétező. Hamarosan kiderül, mindketten gyermeket várnak, nagy a kontraszt ebben is: egy nőiségben kivirágzó és egy rémült, undorral teljes várákozás, majd egy örömes és egy örömtelen szülés a helyi kolostor apácabábinak segítségével. Beigazolódik, hogy Mária gyermeke nem a szerelem gyümölcse, ezáltal anyai sorsa is megpecsétlődik. Az áldozat áldozatot szül, a trauma átadódik – generációról generációra.

Egy váratlan fordulat és egy életre szóló gesztus a családi titok kulcsa, melyet nem volna elegáns ebben

a recenzióban leírni. Ha filmesztétikai szempontból nem is a nyolcvanhat éves rendező legsikerültebb darabja, az *Aurora borealis* üzenete átjön. Mészáros Márta újra nagyon fontos témát hozott be a magyar köztudatba, egy bűnterhes korszak nők ellen elkövetett bűneit egyéni történet alapján bemutatva. A megrázó felfejtés mellett a rendező a felold(oz)ás reményének – itt északról érkező – fényét is becsempészte a filmbe. Hogy ez mennyire szervesen illeszkedik a film egészébe, részletkérdés. Edith vőlegénye tart vidám slideshow-t a fényjelenségről az egyik utolsó közös vacsorájuk alkalmával, az a férfi, akit aztán feleségével együtt munkaszolgálatra hurcolnak el a messzi északra, a jelenség aztán a film legvégén világol fel újra – ahogy az igazság is...

A befejezés, ha nem is a görög drámák katarziszt, de valamiféle megértést és megnyugvást hoz nézőjének, és saját sorsfonalának felfejtésére, átvilágítására hívja. Az *Aurora borealis* nem kívánja helyretolni a kizöklent időt, nem kívánja relativizálni, enyhíteni a szenvedést, de megsejtet valamit abból, hogy a történelmi drámák mögött van egy még nagyobb és még valóságosabb színpad. És bár a történelmünk számtalan epizódja elátkozottnak, sötétségbe taszítottnak, istentelennek tűnik, létezésünk – testestül-lelkestül, határon, (északi) sarkon innen és túl is – az isteni köldökzsinórral van összekötve.

Kinyik Anita

A kép által látunk

Karátson Gábor bibliai akvarelljeihez

Mindenkoron látják – Karátson Gábor: Akvarellek Máté evangéliuma szerint. Evangélikus Országos Múzeum, 2017. november 11. – 2018. február 18.

„A vallás nem valami egyszeri kijelentés rögzítése,
hanem egy felismerés élettörténete.”
(Daetsu Suzukitól idézi Karátson Gábor)

Karátson Gábor gondolkodásában a festészet és a hit kérdései elválaszthatatlanul és valami egészen bensőséges módon tartoznak össze. Aligha véletlen, hogy legizgalmasabb vallásfilozófiai sejtései egy Csontváry-tanulmányban olvashatók. De melyik teológus olvas Csontváry-tanulmányokat? A művészettörténészek pedig értelemszerűen nem tudnak mit kezdeni teológiai eszmefuttatásokkal. Hogy Karátson Gábor munkássága semmilyen műfajban sem került még az őt megillető helyre, ennek köszönhető szerintem. Filozófiai fejtegetéseinek java része a Tao-te King és Ji King fordításaihoz fűzött többszáz oldalas kommentárokból rejlik, s vár felfedezőjére. Ha pedig valakit az az út érdekelné, amely őt a keleti bölcsülethez vezette, annak elsősorban az *Ulrik úr keleti utazása* című regényét ajánlanám, azonban a keleti bölcsület iránt érdeklődők közül kevesen olvasták ezt a kétkötetes, különös szerkezetű regényt. Ami szépirodalmi munkásságát illeti, regényeiből az irodalmi kánonhoz képest megengedhetetlen módon és egyre inkább kibeszél – mit beszél? –, ágál, dühöng és kikiabál belőlük az élővilág pusztulása felett érzett tehetetlen kétségbeesés. Ő tehát besorolhatatlan, a szónak abban a legszerencsétlenebb értelmében, hogy a néző, az olvasó nehezen talál utat munkásságához.

A Csontváry-tanulmánynak egy lábjegyzetében fejtegeti, hogy talán nem véletlen különbség az antik és a keresztény európai művészet között, hogy az antikvitásban a plasztikus ábrázolás, a szobrászat áll a képzőmű-

vészet középpontjában, és a táblakép majd a keresztény Európában kerül erre a központi helyre. Ez azért van, mondja, mert az antik gondolkodásban az Isten, mint az emberrel szemközt álló Valaki jelenik meg. Isten és ember egymástól elkülönülnek, az egyik itt van, a másik ott, mindkettő körüljárható, plasztikusan megjeleníthető. A kereszténységgel azután egy döntő fordulat megy végbe: az istenség átjön az emberi térfélre, az ember szívébe, lelkébe költözik, az Ember Fia pedig az Isten trónusán, az Atya jobbán foglal helyet.

Mit lehet ezzel az új szituációval kezdeni? Hogy lehet ezt ábrázolni? Karátson Gábor szerint a táblakép síkján, amely az Isten–ember kapcsolat tengelyére merőlegesen helyezkedik el, ennek az elmozdulásnak vagy átlépésnek a lenyomatát keressük. Ha fényképezett volna, talán a tárgylemezzel példálózik. (De hol van ez a fényérzékeny felület, amelyen Isten lenyomata megjelenik? Bizonyára az ember szívében.) Az ábrázolás feladata tehát megváltozott: az Isten nem valami látható dologként jelenik meg, hanem mint viszony; nem az emberrel szemközt és nem is felette áll, hanem ott van, ahol ketten vagy hárman az ő nevében összegyülekeznek. A modern, keresztény Európa Istene valamiképpen rávetül a világra, ezt az átszellemült világot láttatja velünk a festő. Ezért lesz a táblakép a keresztény korok legsajátosabb művészete. Mármost, hogy ez teológiai vagy művészettörténeti felismerés, azt döntse el, aki ehhez nálam jobban ért.

Azonban ahogy fejlődik a festészet technikája, ahogy kiteljesedik az európai festészetre jellemző illúziórealizmus, úgy válnak ábrázolhatatlanná a bibliai jelenetek. Szentképet festeni nyugaton Giotto és kortársai tudtak igazán, a reneszánsz korában a szentkép olyan képzőművészeti probléma, melynek csak kivételes, individuális megoldásai lehetségesek. Az angyalok létezésében utoljára Fra Angelico hitt őszintén. Ami ez

után következnek, a Karátson által legtöbbször tartott kora újkori művészek, Leonardo, Grünewald, Rembrandt művészete azért áll hozzánk olyan közel, mert az ő számukra többé semmi sem magától értetődő. Az európai emberiség nagy meghasonlásának és egyben megvilágosodásának a korszaka kezdődik el velük: ettől kezdve a szent jelenetek egyre inkább ábrázolhatatlanná válnak, vagyis az ábrázolásukra tett kísérletek egyre problematikusabbak.

Végül megérkezünk a 20. századba, a technikailag reprodukálható és a végtelenségig sokszorosítható képek birodalmába. Megérkezünk a Krisztus-filmekhez, amelyeket egytől egyig be kellene tiltani, mondom én, laikusként és szabadgondolkodóként, hogy ez a legdurvább vallásnyilvánítás, a Megváltó mint afféle képregényfigura. Mondhatják erre, hogy a kifestett indiai táncosok például nap mint nap eljátszzák, eltáncolják az ő isteneiket, és ez senkit nem zavar. Nem is, mert amíg az európai színész két mosóporreklám között játssza el Jézust, addig az indiai művész egész életét annak az egy szerepnek a begyakorlása tölti ki, azoknak a nemzedékről nemzedékre öröklődő, szent mozdulatoknak az elsajátítása, amit ő újra és újra megjelenít. Így persze lehet szakrális előadó-művészetet csinálni.

A képekhez visszatérve: a modernitás koráról Karátson Gábor gyakran hangzott, hogy az szerinte az ember képalkotó képességének a zavarával függ

össze. Ez egy rendkívül fontos gondolat. Minden napjainkban a kép valami láthatónak a másolatává silányul: produkcióból reprodukcióvá lesz. Azért csinálunk képeket, hogy azokból a dolgokból, amelyek vannak, legyen még egy, és azt birtokolhassuk. Hogy ami történt, újra és újra, bárhol megismétlődhesen. Mi értelme van ennek? Feledésbe merült, írja Karátson, hogy mire való a képalkotás. Merthogy valamit megörökíteni, ez eredetileg nem azt jelentette, hogy elkészítjük a hiteles kópiáját, hanem azért történt, hogy az ábrázolt témával kapcsolatban állásfoglalásra késztesen vagy állásfoglalást kifejezzon. És azért is, hogy az, ami szükségképpen rész szerint való, az egészre utaljon, az esetleges tárgy a rendre, vagy a rend után sóvárgó emberi szellem küszködésére. Karátson Merleau-Pontyra hivatkozott, aki szerint nem a képet látjuk, hanem a kép által látunk. Ezt úgy kell érteni, hogy a kép megláttat velünk valamit, ami tulajdonképpen nincs ott a vásznon. Kicsit a vászon fölött vagy a vászon előtt lebeg. Tehát feltár a néző számára egy új dimenziót. A sokszorosított technikai képek áradata ennek éppen az ellenkezőjét teszi: nemhogy ablakot nyitna a világra, inkább elzárja előlünk a kilátást, s mint a színes tapéta a pannelakás falán: a kilátástalanságot leplezi. (De mindig van lejjebb. Karátson Gábor már nem érthette meg a szelfijelenséget, amikor az ember többé a másola-

tok birtoklására se vágyik, mert nem kíváncsi semmi egyébre, csakis önmagára.)

Kérdés, hogy hogyan lehet festeni, és vajon mit kellene megfesteni ebben az új, művi környezetben, a technikai képek korában. Gábor erre a kérdésre egészen zseniális választ talált, valamikor a hetvenes-nyolcvanas években. Elkezdett újságból kivágott sajtófotókat „megfesteni”. Esetlegesen elkattintott képeken, a legközönségesebb vizuális anyagon keresgéli egy magasabb rendű valóság lenyomatát. Hitelesíti azt, ami a leghiteltelebb. Addig medítál Björn Borg szerváján Wimbledonban, Ogaden ostromán (ki tudja, hol van Ogaden?) vagy a Test megtalálásán (csak a kép címe utal bibliai tartalomra, amúgy ez is csak valami napi politikai aktualitás volt), hogy a másolatok másolatának nagy műgonddal és beleérző-képességgel megalkotott felületén végül átüt valami: az ellesett pillanat felfénylik, önmagán túlmutató jelentésre tesz szert.

De vajon működik-e ez fordítva is? Ha a legközönségesebb tucatlátványról megmutatható, hogy annak is Buddha-természete van, lehet-e akkor mégis szentképet festeni? Sokan próbálkoznak bibliai jelenetek ábrázolásával napjainkban is, ha szabad ezt mondanom, az ilyen jámbor kísérletek kudarcaival vannak teli a templomok. Ezzel megérkeztünk Karátson Gábor Biblia-illusztrációihoz. Mit lehet tenni, ha egyszer a szent szövegekhez – ezt sokszor elmondja – elveszett a kulcs? Nem értjük ezeket a jeleneteket. (Magyarázni tudjuk őket, csak nem értjük – ez egy régi rabbivicc csattanója.)

Hogy lehet egy elveszett kulcsot megtalálni? Nyilván keresgélni kell. Ha igazán tanácstalanok vagyunk, akkor leghelyesebb, ha bevalljuk szájalmas tudatlanságunkat. És itt következik a művészi alázat és következetesség szép gesztusa: egy festő, aki fantasztikusan tud rajzolni, és mindent tud a színekről,

amit Goethe óta a színekről tudni lehet, elszegényíti és kiüresíti magát, hogy hitelesen szólhasson arról, ami nem tudható. A technika már az emlékezetes Faust-illusztrációi óta megvan: aprólékos, finom szöszmötölés a ceruzával, látszólag véletlenszerű, gyerekes vonalakból kikerekedő, mégis egységes, összetéveszthetetlenül személyes szövegértelmezés. És a maga önálló életét élő akvarell: mintha a színek a papíron maguktól kerülnének a helyükre. Csakhogy az új feladathoz mindez még mindig túl tudatos, túl magabiztos. Ahhoz, hogy a Károli-Biblia ódon és rejtelmes szavait illusztrálhassa, több szerénység kell és merészebb elrugaskodás. Mert ezúttal olyan jelenekekről van szó, melyekről nem tudja, nem tudhatjuk, hogy hogyan kell ábrázolni őket.

A festő ecsettel és ceruzával a kézben imádkozik. Reméli, hogy imája meghallgatásra talál. Hogy a kusza, bizonytalanak tűnő ceruzavonalakból kirajzolódik, felsejlik, amit a művész maga is csak keresgél: az evangéliumi kijelentések értelme. Vajon az értelem – látható? És ott van-e a képen? Egyáltalán, minek kellene ott lennie? Azonban mégis látjuk. (Nem a képet látjuk. A kép által látunk.) Ott van és még sincs ott: a megfolyt akvarell látomásos színfoltjaiban, jelzésszerű figurák drámai gesztusában, sőt ott van a színes foltok között fehérlő, üresen hagyott térközökben is. Mintha a rajz ezeknek az eleven és mozgékony alakoknak az igazi körvonalát próbálná kitapogatni.

Leonardóval kapcsolatban írja valahol Karátson Gábor, hogy a rajz nála nem a végeredményt rögzítette, hanem a megfigyelés folyamatát. Saját magáról is mondhatta volna. Rögzíteni a megfigyelés folyamatát – ez lehetne a programja ennek a megrendítően őszinte beszámolóknak Karátson Gábor istenkereső töprengéseiről.

Lányi András

Kibékített árnyékok

Önarckép álarcokban. Arany János emlékkiállítás. Petőfi Irodalmi Múzeum, 2017. május 15. – 2018. október 28.

Magas labdát adott a kulturális élet alakítóinak Arany János születésének 200. évfordulója.

A költőt nemcsak ismerjük, az életmű nem csupán a magyar irodalmi kánon evidens része, de az „aranyjános”-fogalom (melynek eleme az életmű mellett az életrajz, a habitus is, Adyval szólva: „az ő nevezetes és vitatott kedélye”) bár árnyalódik az idők folyamán, de lényegében afféle „nemzeti minimumként” átkísér teljes iskoláskorunkon.

A Petőfi Irodalmi Múzeum sok helyen sokat dicsért tárlata (Asztalos Emese, Kalla Zsuzsa, Sidó Anna kurátorok munkája) kiválóan oldotta meg a feladatot: leckefelmondás helyett élményt nyújt a látogatóknak a jövő év ősziéig meghosszabbított kiállítás, miközben érdekes, fontos információból sincs hiány. A tárlat egyik különlegessége a kettős koncepció egyidejű érvényesítése. A színben is megkülönböztetett térrészletek egyike a megélt életrajz mellett az egyéniségre koncentrált, és a szövegek „álarcos önarcképeit” elemzi, a másik síkon a költőt körülvevő tárgyi világé, a dokumentált életrajzé a főszerep.

A kiállítás karakteres jellemzője, hogy kifejezetten számít az ifjúkorú közönségre, miközben a felnőtt korosztály számára is érdekes tud maradni.

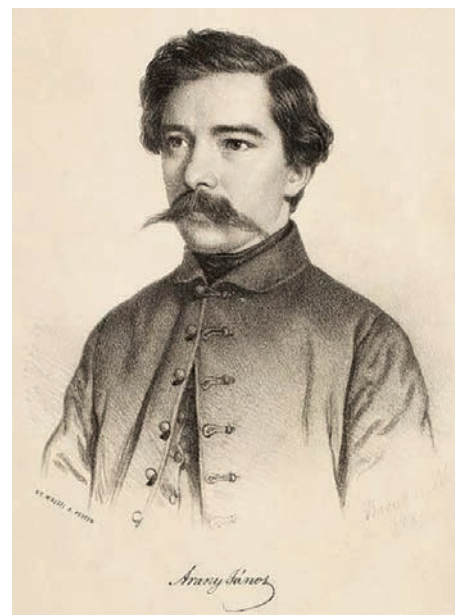
Az életrajzi kiállítások kötelező nulladik pontjaként a látogatónak általában egy hosszas kronológiát kell átolvasnia, hogy aztán a feltárolt művekhez életeseményeket társíthasson, elhelyezhesse őket a számegegyesen. A nehézkes elemet esetünkben egy 3D-s vetítés teszi emészthetővé: az iskolai oktatásból oly sokszor hiányolt módon egy-egy világtörténelmi és irodalmi eseménnyel szimultán villantja fel a költő életének legfontosabb állomásait, amit pihenésként időnként egy-egy Arany-relikvia képe szakít meg. Érdekes egyetlen tekintettel befogni a horizont olyan

közel vagy épp távol eső pontjait, mint hogy Arany születési éve egyúttal a *Lúdas Matyi* első kiadása, a *Kapcsos könyv* kézhezvételekor Flaubert *Bovaryné* című regénye jelenik meg, vagy hogy Arany *Juliska halálakor* Párizsban Manet *Olympia* című festménye borzolja a közízlést.

A kiállítás egyik vezérfonala szerint haladva párba állított, komplementer Arany János-i figurákkal találjuk magunkkal szemközt, mely szembeállítások a tankönyvi Aranyt nem tagadják, csupán hangsúlyain módosítanak. Az „árnyékkal” való szembesítésnek köszönhetően nemcsak a költő, hanem az irodalmi szereplő is színesebbé, érdekesebbé válik. Így kerül egymás mellé Toldi és Bolond Istók, Attila és Ágnes asszony, a bárdköltő és a hivatalnok. Kiváló ötlet, hogy e figurák leghangsúlyosabb illusztrációja csupán sziluettyszerűen jelenik meg az installációban.

Habár a fentiekben pozitív előjellel volt szó a kiállítás ifjúsági jellegéről, épp ezen a ponton kell néhány kritikai észrevételt is tennem. Remek ötlet a Toldi-erőpróba-játék, valamint a teljes kiállításon keresztül jelen lévő, népszerű, fiatal Vecsei H. Miklós (Vígyszínház, Pál utcai fiúk) versmondása, de a költő öregkori lírája mégsem tud olyan hitelességgel hangozni tőle, mint hangzana egy idősebb pályatárstól.

Az elrappelt Arany-sorokat talán csak szokni kell,

de első hallásra számomra nem az ellentétek összesimulását bizonyították, inkább fájoan kilógtak az addig színességében is koherensnek ható összképből.

Az utolsó teremben jórészt a zeneszerző Arany Jánosé a főszerep – az egyéniség egy újabb, rácsodálkozónivaló vonása. Az Arany által írt dallamok könnyűzenei feldolgozását az igényes könnyűzene, világzene képviselői, többek közt Szalóki Ági és Ágoston Béla készítették. Ugyanitt, szintén remek találat, ahogy egy-egy Aranyhoz kapcsolódó témában nemcsak kiváló irodalomtörténészek, a korszak kutatói nyilatkoznak meg (többek közt Margócsy István, Milbacher Róbert, Tarjányi Eszter), de fordítóként elmélkedik róla Nádasy Ádám, több Shakespeare-mű újrafor-

dítója, valamint népszerű színészek is megosztják személyes reflexióikat (Ónodi Eszter, Scherer Péter). A keresőn lenne még mit fejleszteni: jelenleg csak téma alapján közelíthetünk, a felkért nyilatkozók arca pedig nem minden esetben közismert, kilétükre és hivatásukra csak akkor derül fény, ha már elindult a filmrészlet.

A Petőfi Irodalmi Múzeum *Őnarckép álarcokban* című kiállítása nem csupán a „múzeum mint élményközpont” modern elvárásának felel meg kiválóan, de arra is tökéletes példa, hogy az ilyenfajta merész, sajátos koncepciójú rendezés csak jól ismert személy, téma esetében képzelhető el – egyelőre.

Nagy Villő

TARTALOM

LECTORI SALUTEM

Fábri György: 500 –/+

IRÁNYTÚ

Lackner Pál: *Szívátültetés*

3

ISTEN MŰHELYE

<i>Körkérdés a kegyelemről</i>	5	Kertész Eszter: <i>Alfa és Omega</i>	13
Bácskai Károly: <i>Az isteni kegyelemről</i>	5	Kodácsy Tamás: <i>A karácsonyi naplementét néző ember, akit hátba dobtak egy bógolyóval</i>	14
Beer Miklós: <i>Isten karjában</i>	6	Lukács László: <i>Minden kegyelem</i>	15
Csermely Péter: <i>A kegyelem mint életállapot</i>	7	Mezey Katalin: <i>A kegyelemről</i>	17
Döbrentey Ildikó: <i>Mi jut eszembe a kegyelemről?</i>	8	Molnár Krisztina Rita: <i>Kharisz</i>	18
Horváth Orsolya: <i>Egészen más hang</i>	9	Reuss András: <i>A kegyelemről a kegyelem nélkül</i>	19
Iancu Laura: <i>Három tételben</i>	10	Ritoók Zsigmond: <i>Mi a kegyelem?</i>	20
Ittzés János: <i>Extra Christum nulla salus!</i>	11	Szécsi József: <i>A kháriszmáról</i>	21
Kamarás István OJD: <i>Kegyelemtani Iskola-példa</i>	12		
Fabiny Tibor: <i>Luther paradox teológiája és Hamlet, a wittenbergi diák</i>			25

IDÉZŐJEL

Molnár Illés: <i>Koncertnapló</i>	24
Lackfi János: <i>A wartburgi vár titka (Epizód Luther Márton életéből – animációs forgatókönyv)</i>	121
Urbán Gyula: <i>Semper reformanda • Kolinda</i>	132

TANÚK ÉS TANULSÁGOK

Ittzés Gábor: <i>Reformáció és ünnep. Hogyan lett október 31-e a reformáció kezdetének évfordulója?</i>	47
Horváth Géza: <i>Luther bibliafordítása(i) és hatása az újfelnémet nyelv kialakulására</i>	91

TÁRGY – KULTÚRA

Gálos Miklós: <i>Wittenbergtől Máriapócsig. Luther első magyarországi képmása</i>	64
---	----

HARMÓNIA

H. Hubert Gabriella: <i>Luther és az éneklő egyház. Adiaphoron</i>	77
Ecsedi Zsuzsanna: <i>Luther és az éneklő egyház. Cationale</i>	82

SZÓBIRODALOM

Korompay H. János: <i>Minden „hijába való”? Arany János 1834-ben készített prédikációja</i>	106
Érfalvy Livia: <i>Hagyomány és újírás. Intertextuális kapcsolatok Lackfi János Újjászületés című ciklusában</i>	115

MODUS VIVENDI

K. Sebestyén Nóra: <i>„...buzdítom őket, de nem kényszeríték senkit...” Arany János modern pedagógiája</i>	113
--	-----

SZEMLE

Fabiny Tibor: <i>„Hercules Germanicus”</i>	133
Modor Bálint: <i>Emancipáció és konzervativizmus</i>	139
Palkovics Beáta: <i>A mély én emlékezett</i>	141
Hegedűs Attila: <i>Regény a jelenben</i>	142
Szűcs Kinga: <i>Erős közösség – gyenge állam</i>	144
Kinyik Anita: <i>Egy bűnterhes korszak sorstalanjai</i>	145
Lányi András: <i>A kép által látunk, Karátson Gábor bibliai akvarelljeihez</i>	148
Nagy Villó: <i>Kibékített árnyékok</i>	151

BÁCSKAI KÁROLY • BEER MIKLÓS • CSERMELY PÉTER • DÖBRENTEY ILDIKÓ • ECSEDI ZSUZSANNA • ÉRFALVY LÍVIA • FABINY TIBOR • FÁBRI GYÖRGY • GÁLOS MIKLÓS • H. HUBERT GABRIELLA • HEGEDÚS ATILA • HORVÁTH GÉZA • HORVÁTH ORSOLYA • IANCU LAURA • ITZÉS GÁBOR • ITZÉS JÁNOS • K. SEBESTYÉN NÓRA • KAMARÁS ISTVÁN OJD • KERTÉSZ ESZTER • KINYIK ANITA • KODÁCSY TAMÁS • KOROMPAY H. JÁNOS • LACKFI JÁNOS • LACKNER PÁL • LÁNYI ANDRÁS • LUKÁCS LÁSZLÓ • MEZEY KATALIN • MODOR BÁLINT • MOLNÁR ILLÉS • MOLNÁR KRISZTINA RITA • NAGY VILLÓ • PALKOVICS BEÁTA • REUSS ANDRÁS • RITOÓK ZSIGMOND • SZÉCSI JÓZSEF • SZÚCS KINGA • URBÁN GYULA

